

नम सिद्धेभ्य ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४.

श्रीमद्भट्टाकलकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्तिकं ।

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रिय ।
निर्धौतकल्मषं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥१॥

श्रेयोमार्गप्रतिपित्सात्मद्रव्यप्रसिद्धे ॥ १ ॥ उपयोगस्वभावस्यात्मन श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य प्रसिद्धौ सत्यां तन्मार्गप्रतिपित्सोत्पद्यते ।

कथ चिकित्साविशेषप्रवृत्तिवत् ॥ २ ॥ यथा व्याधिनिवृत्तिजफलश्रेयसा योक्ष्यमाणस्य चिकित्स्यस्य प्रसिद्धौ चिकित्सामार्गविशेषप्रतिपित्सोत्पद्यते तथात्मद्रव्यप्रसिद्धौ श्रेयोमार्गप्रतिपित्सेति । तस्मात्साभीयसी मोक्षमार्गव्याख्या न्याय्यभवतीति किं च ।

सर्वार्थप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ ससारिण पुरुषस्य सर्वेष्वर्थेषु मोक्ष प्रधान, प्रधाने च कृतो यत्न फलवान् भवति तस्मात्त मार्गोपदेश कार्य , तदर्थत्वात् ।

मोक्षोपदेश पुरुषार्थप्रधानत्वादितिचेन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात् ॥४॥ आह मोक्षोपदेश एव कार्यो न मार्गोपदेश कस्मात्पुरुषार्थप्रधानत्वात् सर्वश्रेयोभ्य पुंसो मोक्ष एव पर श्रेय आत्यतिकानुपमश्रेयस्त्वादिति तन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात्, योसौ मोक्षेणार्थि जिज्ञासमान स मार्गमेव पृष्टवान् न मोक्षमतस्त मार्गोपदेश एव न्याय्य ।

मोक्षमेव कस्मान्नाप्राक्षीदिति चेन्न कार्यविशेषसंप्रतिपत्ते ॥ ५ ॥ स्यादेतदय पृष्टा मोक्षमेव कस्मान्न पृष्टवान् कैमर्थक्यान्मार्ग पृष्टवानिति तन्न कार्यविशेषसप्रतिपत्ते । मोक्षकार्यं प्रति सर्वेषां सद्वादिना सप्रतिपत्तिर्न कारण प्रति ।

कारण तु प्रति विप्रतिपत्ति पाटलिपुत्रमार्गविप्रतिपत्तिवत् ॥ ६ ॥ यथा केचित्पुरुषा नानादिग्भागापेक्षिषु मार्गेषु विप्रतिपद्यते न पाटलिपुत्रे प्राप्तव्ये । तथा मोक्षकार्य प्रतिपद्य तदर्थमादृता सर्वे सद्वादिनस्तत्कारणेषु विप्रतिपद्यते । तद्यथा केचित्तावदाहु ज्ञानादेव मोक्ष इति । अपर आहु ज्ञानवैराग्याभ्यामिति । पदार्थावबोधो ज्ञान । विषयसुखानभिष्वगलक्षण वैराग्यमिति । अपर आहु क्रियात एव मोक्ष इति "नित्यकर्महेतुक निर्वाणमिति–वचनात्" किं च ।

पराभिप्रायनिवृत्त्यशक्यत्वात् ॥ ७ ॥ न च परस्य पृष्टु प्रश्नाभिप्रायोऽस्मदादिभि शक्यो निवर्तयितु । माप्राक्षीमार्ग मोक्ष पृच्छेति चेन्न भिन्नरुचित्वाल्लोकस्य ।

कल्पनाभेदात्तद्विप्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्यात् ॥ ८ ॥ आह न मोक्ष प्रति सप्रतिपत्तिरस्ति किंतु विप्रतिपत्तिरेव कस्मात् ? कल्पनाभेदात् अन्येऽन्यथालक्षण मोक्ष परिकल्पयति रूपवेदनासज्ञासस्कारविज्ञानपचस्कधनिरोधादभावो मोक्ष इति । गुणपुरुषातरोपलब्धौ प्रतिस्वप्रछसनिर्विकज्ञानवदनभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपावस्था मोक्ष इत्यपरे । बुद्धिसुखदु खेच्छाद्वेपप्रयत्नधर्माधर्मसस्कारनवात्मगुणात्यतोच्छेदो मोक्ष इत्यये । तस्मात्कल्पनाभेदा मोक्ष प्रति विप्रतिपत्तिरिति तन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्यात्सर्वेपा हि प्रवादिनां यां तामवस्था प्राप्य छत्स्नकर्मविप्रमोक्ष एव मोक्षोभिप्रेत इति आस्माकीनसमयाविरोधा मोक्षकार्य प्रति सप्रतिपत्ति ।

कार्यविशेषोपलभात्कारणान्वेषणप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुमानतस्तत्सिद्धेर्घटीयत्रभ्रांतिनिवृत्तिवत् ॥ ९ ॥ आह कार्यविशेपमुपलभ्य लौकिका कारणान्वेपण प्रति आद्रियते यथा ज्वरादिरोग दर्शनात्तत्कारणान्वेपणे भिपग् प्रवर्तते चिकित्साप्रसिद्ध्यर्थ । तथा मोक्षदर्शनात्तत्कारणान्वेपण न्याय्य, न चासो दृश्यते तस्मा मोक्षकारणान्वेपणाभाव इति तन्न अनुमानतस्तत्सिद्धे । प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानत उपलब्धौ मोक्षकारणान्वेपण युक्त घटीयत्रभ्रातिनिवृत्तिवत् । यथा बलीवर्दपरिभ्रमणापादितारगर्तभ्रातिं घटीयत्रभ्रातिजनिका बलीवर्दपरिभ्रमणाभावे चारगर्तभ्रात्यभावाद्घटीयत्रभ्रांतिनिवृत्तिं च प्रत्यक्षत उपलभ्य सामान्यतोदृष्टादनुमानाद्बलीवर्दतुल्यकर्मोदयापादिता चतुर्गत्यरगर्तभ्रातिं शारीरमानसत्रिविधवेदनाघटीयत्रभ्रातिजनिका प्रत्यक्षत उपलभ्य ज्ञानदर्शनचारित्राग्निदग्धस्य कर्मण उदयाभावे चतुर्गत्यरगर्तभ्रात्यभावात्ससारघटीयत्रभ्रातिनिवृत्त्या भवितव्यमित्यनुमीयते । यासौ ससारघटीयत्रभ्रांतिनिवृत्ति स एव मोक्ष इति तस्मादनुमानतो मोक्षकार्यसिद्धेरध्यवस्यामो मोक्षकारणान्वेपण न्याय्यमिति किं च ।

सर्वशिष्टसप्रतिपत्ते ॥ १० ॥ सर्वे शिष्टा प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानादस्तित्वमभ्युपेत्य प्रतिनियतमोक्षकारणेषु प्रयतते किंच ।

आगमाच्चत्प्रतिपत्ते ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानोपि मोक्ष आगमादस्तीति निश्चीयते कथ ।

सूर्याचद्रमसोर्ग्रहणवत् ॥ १२ ॥ यथा सूर्याचद्रमसोग्रहणममुष्यां वेलायाममुना वर्णेनामुनादिग्भागेन सर्वग्रासि नवेत्येवमादि सावत्सरैरप्रत्यक्षमप्यागमाज्ज्ञायते तथा मोक्षोपीति किं च ।

स्वसमयविरोध ? ॥ १३ ॥ अप्रत्यक्षत्वा मोक्षो नास्तीति यस्य मत तस्य स्वसमयविरोधो भवति । सर्वे हि समयवादिनो मोक्षादीनर्थानप्रत्यक्षानभिवांछति ।

वंधकारणानिर्देशादयुक्तमिति चेन्न मिथ्यादर्शनाद्विवचनात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदन्यत्र वधकारणनिर्देश कृत निपर्ययाद्बध इत्यादि । इह तु न कृतस्ततो मोक्षकारणनिर्देशस्यायुक्तिरिति तन्न मिथ्यादर्शनादिवचनात् । वक्ष्यते एत"मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतव" इति ।

बधपूर्वकत्वान्मोक्षस्य, प्राक् तत्कारणनिर्देश इति चेन्न आश्वासनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादारेका प्राङ्मोक्षकारणनिर्देशाद्वधकारणनिर्देशो न्याय्य । यतो बधपूर्वको मोक्ष इति तन्न आश्वासनार्थत्वात्कथ ।

बधनबद्धवत् ॥ १६ ॥ यथा कारावधनवद्ध प्राणी बधकारणश्रवणाद्बिभेति । मोक्षकारणश्रवणादाश्वसिति तथा अनादि ससारकारावरुद्ध आत्मा प्रथममेव बधकारणश्रवणा मा भैपा मोक्षकारणश्रवणाच्च कथमाश्वास यायादिति प्रथम बधकारणमनुक्त, मोक्षकारणोपदेश कृत किंच ।

मिथ्यावादिप्रणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थं वा ॥ १७ ॥ मिथ्यावादिप्रणीतकाद्विमोक्षकारणनिराकरणार्थोयमार्हतो मोक्षकारणनिर्देश आदो कृत , अयमेतत् सगत मोक्षमार्गो नैकशो द्विशो वेति । अतो विपर्ययमात्रप्रभवा ससारप्रक्रिया परिकल्प्य ज्ञानविशेषात्तद्विनिवृत्तिरिति ।

एवमाद्यनेकमिथ्यावादिप्रणीतमतनिवृत्तये त्रैविध्यावजृम्भितमोक्षकारणप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः (इति) ॥१॥

अपरे आरातीयपुरुषशक्त्यपेक्षयास्तिद्धातप्रक्रियाऽऽविष्करणार्थं मोक्षकारणनिर्देशसमन्वेन शास्त्रानुपूर्वीं रचयितुमनिच्छन्निदमवोचदिति आचक्षते । नात्र शिष्याचार्य्यसबन्धोऽविवक्षित । किंतु ससारसागरनिमग्नानेकप्राणिगणाभ्युज्जिहीर्षा प्रत्यासूर्णोऽन्तरेण मोक्षमार्गोपदेशं, हितोपदेशो दु प्राप इति निश्चित्य मोक्षमार्गं व्याचिख्यासुरिदमाह ।

प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापार तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ १ ॥ प्रणिधानमुपयोग परिणाम इत्यनर्थान्तर । येनार्थोऽर्थांतराद्विशेष्यते योवाऽर्थांतरगततात्पर्यायाद्विशिष्यते स विशेष । विशिष्टिर्वा विशेष । प्रणिधानमेव विशेष प्रणिधानविशेष प्रणिधानस्य वा विशेष प्रणिधानविशेष । आहितमात्मसात्कृत परिगृहीतमित्यनर्थांतर । विधयुक्तगतप्रकारा समानार्था । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ विधानस्येति द्विविध द्विविधस्य भाव कर्म वा द्वैविध्य । प्रणिधानविशेषेणाहित प्रणिधानविशेषाहित द्वैविध्यमस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्य । जनित प्रादुर्भावित व्यापृतिर्व्यापार अर्थप्रापणसमर्थ क्रियाप्रयोग जनितोव्यापारोस्य जनितव्यापार कश्चास्य व्यापार इहातर्दर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमपर्यायपरिणामाद्बाह्यपरिणामकारणापादितादात्मनो जीवादिपदार्थं विचारविषयोधिगमो निसर्गश्च व्यापार । प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यमेव जनितव्यापार प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापार तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शन । अस्यार्थ उत्तरत्र वक्ष्यते ।

नयप्रमाणविकल्पपूर्वको जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगम सम्यग्ज्ञानं ॥ २ ॥ नयौ च प्रमाणे च नयप्रमाणानि तेषा विकल्पा- नयप्रमाणविकल्पा । द्वौ नयौ द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकश्च । द्वे प्रमाणे प्रत्यक्ष परोक्ष च । तेषा विकल्पा नैगमादयो मत्यादयश्च वक्ष्यते । पूर्वशब्दस्तत्कारणवाची । नयप्रमाणविकल्पपूर्वको नयप्रमाणविकल्पहेतुक इत्यर्थ । येन येन प्रकारेण जीवाद्य पदार्था व्यवस्थिता तेन तेनावगम-जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगम सम्यग्ज्ञान । मोहसशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषण ।

संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतो बाह्याभ्यतरक्रियाविशेषोपरमः सम्यक्चारित्र ॥ ३ ॥ ससार पचविध द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरिवर्तनभेदात् । तस्य कारण कर्माष्टविध तस्य विशेषेणात्यतिकी निवृत्ति ससारकारणविनिवृत्ति । ता प्रत्यागूर्णस्योद्यतस्य ज्ञानवत इति प्रशसाया मतु । यथा रूपवानिति प्रशसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । नहि कस्यचिद्रूप नास्ति प्रशस्त तु नास्ति । तथा ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानवानिति प्रशसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । न कस्यचिज्ज्ञान नास्ति सर्व एवात्मा ज्ञानाद्यैतन्यान्मिथ्यादर्शनोदये विपरीतार्थग्राहित्वान्मिथ्यादृष्टिरज्ञस्तदभावे याथात्म्येनार्थाभिगमनात्सम्यग्दृष्टि प्रशस्तज्ञान, तस्य ज्ञानवत । क्रिया क्रियातराद्विशिष्यते येन स विशेष । विशिष्टिर्वा विशेष । स द्विविधो बाह्य आभ्यतरश्चेति । बाह्यो वाचिक कायिकश्च बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वात् । आभ्यतरोमानस छद्मस्थाप्रत्यक्षत्वात् । तस्योपरम सम्यक्चारित्रमुच्यते । स पुन परमोत्कृष्टो भवति वीतरागेषु यथाख्यातचारित्रसज्ञक । आरातीयेषु सयतासयतादिषु सूक्ष्मसापरायिकान्तेषु प्रकर्षाप्रकर्षयोगी भवति ।

ज्ञानदर्शनयोः करणसाधनत्वं कर्मसाधनश्चारित्रशब्दः ॥ ४ ॥ ज्ञान दर्शनमिति करणसाधनावेतौ शब्दौ । "करणाधिकरणयो" रिति युटो विधानात् । कर्मसाधनश्चारित्रशब्द "भूवादिभ्यश्चो णित्र श्चरेर्वृत्त इति कर्मणि विधानात् । ज्ञानदर्शनशक्तिविशेषशुद्धिसन्निधाने जीवादीनर्थानात्मा जानाति पश्यति वा येन तज्ज्ञान दर्शन च । चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्यते तदिति चारित्र ।

कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनां परश्वादिवदिति चेन्न तत् परिणामादग्निवत् ॥५॥ स्यादेतत्का ज्ञानदर्शनयोरात्मद्रव्यादन्यत्व, कस्मात् ? दृष्टत्वाद्देवदत्तपरशुवदिति तन्न किं कारण? तत्परिणामादग्निवत् । यथा बाह्यद्रव्यादिपचनयहेतुसन्निधाने सति आभ्यतरपरिणामवशात्तैजसकायिक

नामकर्मोदयाविर्भावितोष्ण्यपर्याय आत्मा तत्परिणामादग्निव्यपदेशभाग्भवति । स एवंभूतनयवक्तव्यतयोष्ण-पर्यायादनन्य । तथैवंभूतनयवक्तव्यतया ज्ञानदर्शनपर्यायपरिणत आत्मैव ज्ञानं च दर्शनं तत्स्वाभाव्यात् ।

अतत्स्वाभाव्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवत् ॥ ६ ॥ यथाग्निरुष्णपर्यायेणान्यद्रव्यासाधारणेनावधार्यते ऽयमग्निरिति । स चेत्तत्स्वभावो न भवेत्प्रतिविशिष्टासाधारणपर्यायाभावादग्नेरनवधारणप्रसंग । तथात्मनोपि ज्ञानादन्यत्वेऽनवधारणं यतोयमन्यद्रव्यासाधारणज्ञानपर्यायस्तत्स्वभावात्ततोऽनन्यो द्रव्यार्थादेशात् । स चेन्न ज्ञानस्वभाव सत्येनमङ्ग स्यात्तथास्यानवधारणप्रसंग ।

अर्थांतरात्संप्रत्यय इति चेन्नोभयासत्त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदन्यत्वे सत्यपि नानवधारणं कुत ? यस्मादर्थांतरात्संप्रत्यय ।

नीलीद्रव्यसंबंधाच्छाटीपटकंबलादिषु नीलसंप्रत्ययवत् ॥ ८ ॥ यथार्थांतरभूतेन नीलीद्रव्येण संबंधत्वाच्छाटीपटकंबलादिषु नीलसंप्रत्यय । तथार्थांतरभूतोष्णगुणसमवायादुष्णोग्नि । आत्मा चार्थांतरभूत ज्ञानगुणसमवायाज्ज्ञ इति ।तन्न किं कारणं ? उभयासत्त्वात् ।

दंडदंडिवत् ॥ ९ ॥ यथा दंडसंबंधात्प्राग्दंडी जात्यादिभिर्लक्षणै स्वत सिद्धत्वात् । स दंडोपि प्राग्दंडिसंबंधाद्वृत्तदाघिमादिना लक्षणेन स्वत सिद्धत्वात् । सतो दंडयोगाद्दंडीत्येतन्न्याय्य । तथा नीलद्रव्ययोगाच्छाट्यादि नीलमित्येतन्न्याय्य । तथाष्णगुणयोगान्न प्रागग्नेरन्यद्विशेषलक्षणं सद्भावस्य प्रख्यापकमस्तीति असन्नग्नि । उष्णस्यापि प्रागग्नियोगादसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चासतो संबंधो दृष्ट इष्टो वा । आत्मनोपि ज्ञानगुणयोगात्प्रागसत्त्वं विशेषलक्षणाभावात् । ज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यसंबंधात्प्रागसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चासतो संबंधो दृष्ट इष्टो । तस्मादुभयासत्त्वान्नार्थांतरात्संप्रत्यय किं च ।

उभयथाप्यसद्भावात् ॥ १० ॥ कथ—

सर्वासद्भादिवत् ॥ ११ ॥ इदमस्तित्वं प्रष्टव्य उष्णगुणयोगात्प्रागग्नौ उष्ण इति ज्ञानं स्याद्वा न वेति । यदि प्रागुष्णगुणयोगादग्नावुष्ण इति ज्ञानं कैमर्थक्यादुष्णगुणयोग प्रार्थ्यते । अथ नास्त्यतोप्युष्णज्ञानाभावादनुष्णस्वभावस्याग्नेरुष्णगुणयोगादुष्ण इति व्यपदेशाभावात् किंच ।

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगात् ॥ १२ ॥ कथ—

सर्वसत्प्रतिपक्षवादिवत् ॥ १३ ॥ यथा यद्युष्णगुणयोगादग्निरुष्ण अथोष्णगुण केन योगादुष्ण स्वभावादिति चेदग्नौ कोऽपरितोष । उष्णत्वादुष्णगुणस्योष्णत्व, कुत स्वत एवेति चेदग्नौ कोऽपरितोष । अथाग्नेरुष्णत्वं स्वत एव माभिधदिति उष्णत्वस्याप्यन्यदुष्णत्वमस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था माभूदिति स्वत एवोष्णत्वस्योष्णत्व । ननु प्रतिज्ञाहानिरर्थांतरात्संप्रत्यय इति । तथा यदि ज्ञानगुणयोगादात्मा ज्ञ, अथ ज्ञानगुण केन योगात्, स्वभावादिति चेदात्मनि कोऽपरितोष । ज्ञानत्वाज्ज्ञानगुणस्य ज्ञानव्यपदेश इतिचेज्ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वं कुत स्वत एवेति चेदात्मनि कोऽपरितोष । अथात्मनो ज्ञत्वं स्वत एव माभिधदिति ज्ञानत्वस्याप्यन्यज्ज्ञानत्वमस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथानवस्था माभूदिति स्वत एव ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वमिष्टं ननु प्रतिज्ञाहानिरर्थांतरात्संप्रत्यय इति । किं च ।

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ यथा दंडसंबंधेपि दंडिनो न दंडपरिणाम दंडीव्यपदेशमात्रप्रतिलंभात्, तथाष्णगुणस्योष्णत्वसामान्यविशेषसंबंधेऽप्युष्णत्व । गुणसामान्यविशेषपदार्थभेदादत उष्णत्ववानुष्णगुण इत्यासक्त न तूष्ण इति । तयोष्णगुणसंबंधेप्यग्नेरौष्ण्यत्वं द्रव्यगुणपदार्थभेदादत उष्णवानग्निरित्यासक्त ननु स्वयमुष्ण इति ।

समवायादितिचेन्न प्रतिनियमाभावात् ॥१५॥ संबंध

इहेदं बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिहेतुस्त्वेकत्वं ।न। ६ उष्णगुणस

१ कथ्यते इत्यपि पाठांतरं ।

मनायाचाग्निरुष्ण इति । तन्न कुत ? प्रतिनियमाभावादुष्णत्वोष्णगुणयोरग्न्युष्णयोश्चान्यत्वे कोय प्रतिविशिष्टो नियमो यदुष्णगुणस्याग्नावेव समवायो नाप्सु। शीतगुणस्य चाप्स्वेव समवायो नाग्नौ । उष्णत्वस्य चोष्ण गुणेनैव समवायो न शीतादिगुणांतरेणेति । तस्माद्येनविशेषेणाय प्रतिनियम इष्यते न त पश्याम अत एव द्रव्यपरिणाम एवोष्ण्यमिति सिद्ध । नान्यस्तत्प्रतिनियमहेतुरस्ति स्वभावोहेतुरिति चेत्तत एव तत्परिणामसिद्धि किं च ।

समवायाभावो वृत्त्यंतराभावात् ॥ १६ ॥ नास्ति तत्परिकल्पित समवाय कुत वृत्त्यतराभावात्यथा गुणाना पदार्थाना द्रव्येण समवायसबधाद्वृत्तिरिष्टा तथा समवाय पदार्थांतर भूना केन सबधेन द्रव्यादिषु वर्त्स्यति समवायातराभावादेक एव हि समवायस्तत्त्वभनेन व्याख्यातमिति वचनात् । न च सयोगेन वृत्तिर्युतासिद्ध्यभावात्, युतसिद्धानामप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति सयोग । न चान्यसबध सयागसमवाय विलक्षणोस्ति येन समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्ति स्यादत समवायिभिरनभिसबधान्नास्ति खरविषाणवत्समवाय ।

प्राप्तित्वात्प्राप्त्यतराभाव इति चेन्न व्यभिचारात् ॥ १७ ॥ स्यान्मत द्रव्यादीनि प्राप्तिमति अतस्तेषा यया कयाचित्प्राप्त्या भवितव्य । समवायस्तु प्राप्तिर्न प्राप्तिमानत प्राप्त्यतराभावेपि स्वत एव प्राप्नोतीति । तच्च न, कस्मात् व्यभिचाराद्यथा सयोग प्राप्तिरपि सन् प्राप्त्यतरेण समवायेन वर्तते तथा समवायस्यापि स्यादिति ।

प्रदीपवदिति चेन्न तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धे ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यथा प्रदीप प्रदीपातर मनपेक्षमाण आत्मान प्रकाशयति घटादींश्च । तथा समवायसबधातरापेक्षामतरेणात्मनश्च द्रव्यादिषु वृत्ति हेतुर्द्रव्यादीना च परस्पर इति । तन्न कुतस्तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धे यथा प्रदीप स्वय प्रकाशपरिणामात्प्रकाशात्मनोनन्य प्रकाशातर नापेक्षते अन्यथा प्रकाशात्मनोन्यत्वे प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसगो यतो न प्रकाशात्मान प्रोह्यान्य प्रदीपोस्ति । तथा न द्रव्यादन्ये गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्सति द्रव्यस्यैवोभयपरिणामकारणापेक्षस्य गुण कर्म सामान्य विशेष समवाय इत्येनमादिपर्यायातरेण परिणाम । यथा प्रदीप स्वलक्षणप्रसिद्धो घटादिभ्योन्यो नेव समवाय स्वलक्षणप्रसिद्ध द्रव्यादन्योस्ति द्रव्यस्यैव गुणादिपर्यायपरिणामात्तस्मान्न प्रदीपवत्समवायसिद्धि । अन्यथा च द्रव्यादन्यत्वे गुणादीना द्रव्यस्याद्रव्यत्वप्रसगो यतो न गुणादिपर्यायान् प्रोह्यान्यद्द्रव्यमस्ति । यदि वा गुणादीन् प्रोह्य द्रव्य केनचिदन्येन स्वविशेषेण प्रसिद्ध यद्गुणादिभि सबध्यते स विशेष उच्यता यतो न गुणादिपरित्यागेनान्यो द्रव्यस्य विशेष स्वत प्रसिद्धोस्ति। अतो द्रव्यपरिणामा एव गुणादय इति प्रसिद्ध किंच ।

विशेषपरिज्ञानाभावात् ॥ १९ ॥ यस्य युतायुतसिद्धार्थग्राहक विज्ञानमेकमस्ति तस्यायुतसिद्धाना समवाय युतसिद्धाना सयोग इति स्याद्विशेषविज्ञान । भवतस्तु क्षणिकैकार्थविषयत्वाज्ज्ञानाना तद्विशेषपरिज्ञानाभावस्तदभावात्तद्विवेकाभाव ।

सस्कारादिति चेन्न तस्यापि तादात्म्यात् ॥ २० ॥ स्यादेतत् ज्ञानजोज्ञानहेतुश्च सस्कारोस्ति तस्याद सामर्थ्यमिति तन्न कुतस्तस्यापि तादात्म्यात् । एकार्थग्राहिज्ञानस्य सस्कारस्य चैकार्थग्राहिज्ञानहेतुत्वादनेकार्थग्राहिज्ञानाभावाच्चानेकार्थग्राहिज्ञानसस्काराभावस्तस्मात्पूर्वोक्तोदोषस्तदवस्थ एव । अथवायमर्थ कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीना परश्वादिवदिति चेन्न तत्परिणामादग्निवदिति यथाग्निरग्निस्वभावादन्यो दहन् दाहक्रियाया कर्ता । किं करणो दहति तत्परिणामादन्यात्मैव करण तथात्मा ज्ञस्वभावत्वाज्ज्ञानादन्यस्तत्परिणामादर्थान् जानन् ज्ञानक्रियाया कर्ता किंकरणो जानाति तत्परिणामात्तदेव ज्ञान करणत्वेन विवक्ष्यते । अन्यथा याऽतत्स्वाभाव्येऽनवधारणप्रसगोग्निवदित्येवमादिवाक्यार्थविवरण दहनस्वभावापेक्षयायोज्य किंच ।

प्रत्येकं सम्परिवशेषणपरिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ३७ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यता मिति भुजि प्रत्येकं परिसमाप्यते। तथा प्रशंसावचनस्य सम्यक्शब्दस्य प्रत्येकमभिसंबंधो दर्शनादिभिः, सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान सम्यक्चारित्रमिति।

पूर्वपदसामानाधिकरण्याच्चव्यक्तिवचनप्रसंग इति चेन्न मोक्षोपायस्यात्मप्रधानत्वात् ॥३८॥ स्यादेतद्दर्शनादिभिः सामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचने मोक्षमार्गस्य प्राप्नुत इति, तन्न किंकारण मोक्षोपायस्यात्मप्रधानत्वात् यो मोक्षमार्गो मोक्षोपायस्तस्यात्मा स्वभाव येनात्मीयेन स्वभावेन स मोक्षमार्ग उच्यते। स दर्शनज्ञानचारित्राणां सर्वेषामविशिष्ट एक पुल्लिंगश्च तस्य प्राधान्यात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये न तद्व्यक्ति वचनप्राप्ति। यथा साधव प्रमाणमिति।

आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष ॥ ३९ ॥ मोक्ष असने इत्येतस्य घञ् भावसाधनो मोक्षण मोक्ष असन क्षेपणमित्यर्थ स आत्यंतिक सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष इत्युच्यते।

मृजे शुद्धिकर्मणो मार्ग इवार्थाभ्यंतरीकरणात् ॥ ४० ॥ मृष्ट शुद्धोसाविति मार्ग मार्ग इव मार्ग कउपमार्थो यथा स्थाणुकंटकोपलशर्करादिदोषरहितेन मार्गेण मार्गगा सुखमभिप्रेतस्थान गच्छति। तथा मिथ्यादर्शनाऽसंयमादिदोषरहितेन श्यशेन श्रेयोमार्गेण सुख मोक्ष गच्छति।

अन्वेषणक्रियस्य वा करणत्वोपपत्ते ॥ ४१ ॥ अथवा मार्ग अन्वेषणे इत्यस्य मार्ग सिध्यति कुत सम्यग्दर्शनादीना करणत्वोपपत्ते, मोक्षो येन मार्ग्यते स मोक्षमार्ग इति।

युक्त्यनभिधानादमार्ग इतिचेन्न मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वादौषधवत् ॥४२॥ स्यादेतदत्र युक्तिरुक्ता सम्यग्दर्शनादित्रयमित्थ मोक्षमार्ग इति अतोस्य मार्गत्व नोपपद्यते इति। तन्न किंकारण मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वात्कथमौषधवत्। यथा वातादिविकारोद्भूतरोगाणां निदानप्रत्यनीक स्निग्धरूक्षाद्यौषधमुच्छेदकारण। तथा मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमादीना निदानप्रत्यनीक सम्यग्दर्शनाद्यौषधमुच्छेदकारण।

इति तत्त्वार्थवार्तिक व्याख्यानालंकारे प्रथमेऽध्याये प्रथममाह्निक ॥ १ ॥



विपर्ययाद्बंधस्यात्मलाभे सति ज्ञानादेव तद्विनिवृत्तेस्त्रित्वानुपपत्तिः ॥ १ ॥ अत्र कश्चिदाह—विपर्ययाद्बंधस्यात्मलाभो भवति तदभावात्तत्त्वज्ञाने सति बंधनिवृत्तिर्भवति। कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति। बंधनिवृत्तिरेव च मोक्ष अतोमोक्षमार्गस्य त्रित्व नोपपद्यते।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न सर्वेषामविसंवादात् ॥२॥ स्यादेतत्प्रतिज्ञामात्रमेतद्विपर्ययाद्बंधो भवतीति तन्न किंकारण सर्वेषामविसंवादान्नात्र प्रतिवादिनो विसंवदंत तद्यथा।

धर्मेण गमनमूर्ध्वमित्यादिवचनमेकेषां ॥ ३ ॥ धर्मेण गमनमूर्ध्वं भवति अष्टसु ब्राह्मप्राजापत्यैंद्रगांधर्वयक्षराक्षसपिशाचेषु गमन। अधस्ताद्भवति अधर्मेण खलु षट्सु स्थानेषु मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरेषु गमन। ज्ञानेन चापवर्गो यदास्य रजस्तमसोर्गुणभावात्सत्त्वस्य प्राधान्यात्प्रकृतिपुरुषांतरपरिज्ञानमाविर्भवति तेनापवर्ग। विपर्ययादिष्यते बंधो योऽयमनात्मन्यमहदहंकारतन्मात्रसंज्ञास्वष्टासु प्रकृतिष्वनात्मीयास्वाहंकारिकेषु वैकारिकेषु चेंद्रियेष्वात्मत्वाभिमान स विपर्ययस्तस्माद्बंध इत्येकेषां वचन।

तथाऽनात्मीयेष्वात्माभिमानविपर्ययात्तस्य शब्दाद्युपलब्धिरादि गुणपुरुषांतरोपलब्धिरतः ॥ ४ ॥ यावदस्याविभक्तप्रत्यय श्रोत्रादींद्रियवृत्तिषु श्रवणादिष्वह श्रोतेत्येवमादि पांचभौतिकेष्व शिर पाण्यादिसमूहे शरीरेऽह पुरुष इति प्रत्ययो भवति। तावदप्रतिबुद्धत्वात्संसारो गुणपुरुषांतरोप

लब्धिरत । यदा पुरुषस्त्वर्जं सर्वं प्रकृतिकृत निगुणमचेतन भोग्यमिति जानाति । भोक्तारमकर्तारं चेतन च पुरुषमन्य प्रधानादवैति अचेतनाश्च गुणास्तदा तस्य गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरत ससारस्येति ज्ञानान्मोक्षो विपर्ययाद्बन्ध इत्येकेषां ।

इच्छाद्वेषाभ्यामपरेषां ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिस्ताभ्यां सुखदु ख, तत इच्छाद्वेषौ । नच विमोहस्य तौ मिथ्यादर्शनाभावात्। मोहश्चाज्ञान। विमोहस्य यत पद्पदार्थतत्त्वज्ञस्य वैराग्यवत सुखदु खेच्छाद्वेषाभाव इच्छाद्वेषाभावाद्धर्माधर्माभावस्तदभावे सयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च स मोक्षस्तयोर्धर्माधर्मयोरभावे भवत्यपवर्ग । कथ प्रदीपोपरमे प्रकाशाभाववत्। यद्धि यद्भाव प्रतीत्यात्मान प्रतिलभते तत्तस्योपरमात्तिरोभावमेति । तद्यथा प्रदीपोपरमात्प्रकाशाभाव । बधश्चादृष्टाद्भवति, कथमधर्मसङ्ख्यादृष्टादज्ञान भवत्यज्ञानाच्च मोहो मोहवत इच्छाद्वेषौ जायेते इच्छाद्वेषाभ्यां धर्माधर्मौ स एव बध अत ससारस्य प्रसूति । तस्माद्भवत्यदृष्टाभावे सयोगाभाव कतरस्य सयोगस्याभाव जीवनसज्ञकस्य, धर्माधर्मापेक्ष सदेहस्यात्मनो मनसा सयोगो जीवन, तस्य धर्माधर्मयोरभावादभावोऽप्रादुर्भावश्च प्रत्यग्रशरीरस्यानुत्ताभाव स मोक्ष । कथमभावो धर्माधर्मयोरनागतानुत्पत्तिसचितनिरोधाभ्या, अनागतानुत्पत्ति सचितनिरोधश्च द्विविधोऽभाव । तत्रानागतानुत्पत्तिस्तावद्धर्माधर्मयो । शरीरेंद्रियमनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनादकुशलस्याधर्मस्यानुत्पात्तित्। तत्साधनानां परिवर्जनात् धर्मस्यापि, तत्साधनानामनभिसधानात्। नाभिसहित कर्म बध्नातीति सचितनिरोधोपि। तदुद्वेगपरिखेदफलादधर्मनाशस्तस्मात्ससारादुद्वेग । शरीरतत्त्वानलोकनाच्छीतोष्णशोकादिनिमित्त शरीरपरिखेद प्रदायाधर्मोतिरिच्यते भोगदोष दर्शनात्। पण्णा च पदार्थाना तत्त्वविनिर्णयात्प्रीतिमारभ्य धर्मस्य विनाशोतो मोक्ष इत्यपरेषां दर्शन ।

दु खादिनिवृत्तिरित्यन्येषां ॥ ६ ॥ दु खज मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनतरा भावान्निश्रेयसाधिगम इत्यन्येषां दर्शन। पाठ प्रत्युत्तर मिथ्याज्ञान। सर्वेषामुत्तरस्य तत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ यस्तादनतरोर्थस्तस्य निवृत्ति । कश्चासौ ? दोष , स हि मिथ्याज्ञानादनतरस्तत्कार्यत्वात् सचोत्तर प्रवृत्ते , प्रवृत्तिश्चातरा तत्कार्यत्वात्, ततो दोषाभावे प्रवृत्यभाव प्रवृत्तिरप्युत्तरा ज मन , प्रवृत्तेरभावाज्ज माभावस्तत्कार्यत्वात्, ज मोत्तर दु खात्, अतो ज माभावाद्दु खनिवृत्तिस्तन्निवृत्तौ य आत्यतिक सुखदु खानुपभोगोनिश्रेयसमिति ।

अविद्याप्रत्यया सस्कारा इत्यादिवचन केषांचित् ॥ ७ ॥ विद्याविपर्ययात्मिका सर्वभावेष्व नित्यानात्मकाशुचिदु खेषु नित्यसात्मकशुचिसुखाभिमानरूपा तत्प्रत्यया सस्कारा इत्यादिवचन केषांचित् । के पुनस्ते सस्कारा रागादयस्ते च त्रिधा पुण्यापुण्यानेज्यसस्कारा , तत्र पुण्योपगाना सस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञान भवति, यत इदमुच्यते अविद्याप्रत्यया सस्कारा वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानमिति । अपुण्योपगाना सस्काराणामपुण्योपगमे च विज्ञान भवति यत इदमुच्यते सस्कारप्रत्यय विज्ञान । विज्ञानमभूताश्चत्वार स्कधानाम चत्वारि महाभूतानि रूप नाम च रूपनाम च नामरूपमिति । आनेज्योपगाना सस्काराणामानेज्योपगमे च विज्ञान भवति यत इदमुच्यते विज्ञानप्रत्यय नामरूप नामरूपसन्निहितानींद्रियाणि षडायतनमिति नामरूपवृद्धया षड्भिरायतनद्वारैं कृत्य क्रिया च प्रजायते इति नामरूपप्रत्यय षडायतनमुच्यते । त्रयाणां धर्माणां सन्निपात स्पर्श । केषां त्रयाणां ? विषयेंद्रियविज्ञानानां, सगति स्पर्श । षड्भ्य आयतनेभ्य षट् स्पर्शकाया प्रवर्तत इति षडायतनप्रत्यय स्पर्श । स्पर्शानुभवन वेदना यज्जातीय स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तत इतीदमुच्यते स्पर्शप्रत्यया वेदनेति। वेदनाध्यवसाना तृष्णा यतस्तान् वेदनाविशेषानास्वादयत्यभिनदयत्यध्यवस्यति तृष्यतीति सा वेदनाप्रत्यया तृष्णोच्यते। तृष्णावैपुल्यमुपादान, सा मे प्रिया सानुरागेति भवेन्नित्यमपरित्यागो भूयोभूयश्च प्रार्थना तदुच्यते तृष्णाप्रत्ययमुपादानमिति । उपादाननिमित्त पुनर्भवजनक कर्म भव, एव प्रार्थयमान पुनर्भवजनक कर्म समुत्थापयति कायेन मनसा वाचा। तद्धेतुक स्कध प्रादुर्भावो जातिर्जातिस्कधपरिपाक , जराजात्यभिनिर्वृत्तानां स्कधानामपचय परिपाक , परिपाकाद्विनाशो भवति त मरण तदेव जातिप्रत्ययजरामरणमुच्यते । एवमय द्वादशाग प्रतीत्य समुत्पादोऽन्योन्यहेतुकस्तत्र सर्वभावेष्वविपरीतदर्शन विद्या । यत्सर्वभावेष्वनित्यानात्मकाशुचिदु खदर्शन सा विद्या ततो मोक्ष कथ ?

अविद्याया विद्यातो निवृत्तिरविद्यानिवृत्ते संस्कारनिरोध संस्कारनिरोधाद्विज्ञाननिरोध । एवमुत्तरेष्वपीति तदेवमविद्यातो बन्धो भवति विद्यातश्च मोक्ष इति ।

मिथ्यादर्शनादिरितिमत भवतां ॥ ८ ॥ "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतव" इति भवतामार्हतानामपि मत। पदार्थेनविपरीताभिनिवेशश्रद्धान मिथ्यादर्शन विपरीताभिनिवेशश्च मोहात्, मोहश्चाज्ञानमित्यज्ञानाद्बंध । अतो मिथ्यादर्शनमादिर्बंधस्य सामायिकमात्रप्रतिपत्तेश्च "अनता सामायिकमात्रसिद्धा" इति वचनात् सामायिक च ज्ञानमत आर्हतानामपि ज्ञाना मोक्ष इत्यविसंवादात् त्रितयमोक्षमार्गकल्पना न युक्ता किंच।

दृष्टांतसामर्थ्याद्वणिक् स्वप्रियैकपुत्रवत् ॥ ९ ॥ यथा वणिक् स्वप्रियैकपुत्रसदृशविग्रह गजेनाव ध्रुयमान वाल्मुपलभ्यातिदु खाभिभवमूर्च्छया गतप्राण इवाभवद्विनिवृत्तकायादिक्रियस्य चास्य कुशलसुहृद्भि रुपायपूर्वक प्रत्याहितप्राणवृत्ते स्वपुत्र एव दर्शनविषयमुपनीतेऽय मम पुत्र इत्याविर्भूततत्त्वज्ञानस्य स्वपुत्र-सादृश्योद्भूतमिथ्याज्ञानजनित दु ख तदभूतपूर्वमिवाभवदेवमज्ञानाद्बंध केवलाच्च ज्ञाना मोक्ष इति ।

नवानांतरीयकत्वाद्रसायनवत् ॥ १० ॥ न वा एष दोष किं कारण नांतरीयकत्वान्नहि त्रित-यमतरेण मोक्ष प्राप्तिरस्ति कथ रसायनवत्। यथा न रसायनज्ञानादेव रसायनफलेनाभिसबंध रसायन श्रद्धान क्रियाभावात्, यदि वा रसायनज्ञानामात्रादेव रसायनफलसबंध कस्यचिद्दृष्ट सोभिधीयता न चासावस्ति। न च रसायनक्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात्। न च रसायनश्रद्धानमात्रादेव, रसायनज्ञानपूर्वक्रियासेवना-भावात्। अतो रसायनज्ञानश्रद्धाक्रियासेवनोपेतस्य तत्फलेनाभिसबंध इति नि प्रतिद्वंद्वमेतत । तथा न मोक्षमार्गज्ञानादेव मोक्षेणाभिसबंधो दर्शनचारित्राभावात् न च श्रद्धानादेव मोक्षमार्गो ज्ञानपूर्वक्रियानुष्ठाना-भावात्। न च क्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात्, यत क्रियाज्ञानश्रद्धानरहिता नि फलेति। यदि च ज्ञान मात्रादेव क्वचिदर्थसिद्धिर्दृष्टा साभिधीयतां । न चासावस्त्यतो मोक्षमार्गेत्रितयकल्पना ज्यायसीति । अनंता सामायिकसिद्धा इत्येतदपि त्रितयमेव साधयति। कथ ? ज्ञस्वभावस्यात्मनस्तत्त्व श्रद्धानस्य सामायिकचारित्रो पपत्ते । समय एकत्वमभेद इत्यनर्थांतर। समयएव सामायिक चारित्र सर्वसावद्यनिवृत्तिरिति अभेदेन सग्रहादिति।

उक्तं च— हत ज्ञान क्रियाहीनं हता चाज्ञानिनां क्रिया ।
धावन् किलांधको दग्ध पश्यन्नपि च पगुल ॥ १ ॥
संयोगमेवेह वदंति तज्ज्ञा न ह्येकचक्रेण रथ प्रयाति ।
अंधश्च पगुश्च वने प्रविष्टौ तौ सप्रयुक्तौ नगर प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इति ॥

ज्ञानादेव मोक्ष इति चेदनवस्थानादुपदेशाभाव ॥ ११ ॥ यस्य ज्ञानादेव मोक्षस्तस्यानवस्थाना दुपदेशाभाव यथा प्रदीपस्य तमो निवृत्तिहेतुत्वा प्रदीपे सति न मुहूर्तमपि तमोऽवतिष्ठते। नह्येतदस्ति प्रदीपश्च नाम ज्वलति तमश्चावतिष्ठत इति। तथात्मस्वरूपावबोधाविर्भावानतरमेवाप्तस्य मोक्ष स्यात्, नह्येतद्युक्तिमत्, ज्ञान च नाम मोक्षस्य कारणमस्ति नच मोक्ष इति। ततो ज्ञानतरमेवाप्तस्य शरीरेंद्रियनिवृत्ते प्रवचनोपदेशाभाव ॥

संस्काराक्षयादवस्थानादुपदेश इति चेन्न प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १२ ॥ स्यादेतयावदस्य संस्कारा न क्षीयते तावदवस्थानमित्युपदेश उपपन्न इति, तन्न किं कारण प्रतिज्ञातविरोधात्। यद्युत्पन्नज्ञानापि संस्कार-क्षयापेक्षत्वादवतिष्ठते न मुच्यते न तर्हि ज्ञानादेव मोक्ष कुत संस्कारक्षयादिति, यत्प्रतिज्ञात ज्ञानेन चापवर्ग इति तद्विरोध किं च।

उभयादोषोपपत्तेः ॥ १३ ॥ इदमिह सप्रधार्य संस्कारक्षयस्य ज्ञान वा हेतु स्यादन्योवेति । यदि ज्ञान ननु ज्ञानादेव संस्कारनिरोध इति प्रवचनोपदेशाभाव, अथान्य स कोन्यो भवितुमर्हति अन्यतश्चा रित्रादिति पुनरपि प्रतिज्ञातविरोध इति किं च ।

प्रव्रज्याद्यनुष्ठानाभावप्रसगश्च ॥ १४ ॥ यदि ज्ञानादेव मोक्ष, ननु ज्ञान एव यत्न कार्य्य शिरस्तुंडमुंडनकाषायांबरधारणादिलक्षणप्रव्रज्यायमनियमभावनाद्यभावप्रसग स्यात् ।

ज्ञानवैराग्यकल्पनायामपि ॥ १५ ॥ किमवस्थानाभावादुपदेशाभाव इत्यादिपदार्थपरिज्ञाने सति विषयानभिष्वंगलक्षणे च वैराग्य आत्तस्य तत्क्षण एव मोक्षोपपत्तेः किं च ।

नित्यानित्यैकांतावधारणे तत्कारणासभव ॥ १६ ॥ नित्या एवार्था अनित्या एव वेत्येकांतावधारणे तत्कारणासभव , तत्कारणस्य ज्ञानवैराग्यस्यासभव । तद्यथा नित्यत्वैकातेपि विक्रियाभावाद् ज्ञान वैराग्याभाव , विक्रिया द्विविधा ज्ञानादिविपरिणामलक्षणा देशातरसक्रमरूपा च। येषा नित्य एवात्मा सर्वगत-श्चेति दर्शन तेषामुभय्यपि सा नास्ति ततश्चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षजनिज्ञानाभावाद्वैराग्यपरिणामाभावाच्च पूर्वा-परकालतुल्यवृत्तेरात्मन आकाशस्येव मोक्षाभाव । समवायादितिचेन्न तस्य प्रत्याख्यातत्वात् । क्षणिकैकाते-प्यवस्थानाभावाज्ज्ञानवैराग्यभावनाभाव येषां मत "क्षणिका सर्वसस्कारा" इति तेषामप्युत्पत्यनतर विनाशे सति ज्ञानादीनामवस्थान नास्ति । नच तेभ्योऽन्यदवस्थास्नु वस्तु विद्यते अतस्तदभावाज्ज्ञानवैराग्यभावना भाव । तत एवोत्पत्यनतर निरन्वयविनाशाभ्युपगमात्परस्पर सश्लेषाभावे निमित्तनैमित्तिक व्यवहारापह्नवाद विद्याप्रत्यया सस्कारा इत्येवमादि विरुध्यते सतानादिकल्पनायां वान्यत्वानन्यत्वयोरनेकदोषानुषग ।

विपर्ययाभावः प्रागनुपलब्धेरुपलब्धौ वा वधाभावः ॥ १७ ॥ इह लोके प्रागनुभूतस्थाणु पुरुषविशेषस्य प्रकाशाभावादभिभवात्करणक्रेमाद्वा विशेषानुपलब्धौ विपर्ययो दृष्ट नचाननितलभवन सभूतस्य प्रागप्रतीततदतरस्य विपर्ययप्रत्ययो भवति । नच तथानादौ ससारेऽनभिव्यक्तशक्ते पुरुषस्य गुणपुरुषांतरोप-लब्धिरस्ति अत प्रागनुपलब्धेर्नास्ति विपर्यय , तथा सर्वभावेष्वनित्यानात्मकाशुचिदु खेषु नित्यसात्मकशुचि सुखरूपेण विपर्ययो नास्ति । प्रागननुभूत विशेषत्वात् । यदि वा क्वचिदप्रसिद्धसामान्यविशेषस्य कस्यचिद्वि-पर्ययो दृष्ट सोभिधीयतां । नचोच्यतेऽतो विपर्ययाभावाद्वधाभावस्तत्र यदुक्त विपर्ययाद्वध इति तद्व्याहन्यते। अथ प्राक्तद्विशेषोपलब्धिरभ्युपगम्यते ननु तदेव तद्धेतुकेन मोक्षेण भवितव्यमिति वधाभाव स्यात्किं च ।

प्रत्यर्थवशवर्तित्वाच्च ॥ १८ ॥ विपर्ययाभाव इत्यनुवर्तते येषा दर्शन प्रत्यर्थवशवर्ति विज्ञानमिति तेषा पुरुषविषय विज्ञान न स्थाणुमवगृह्णाति। स्थाणुविषय च यद्विज्ञान न तत्पुरुषमवबुध्यते । अत परस्पर विषयसक्रमाभावान्न सशयो न विपर्ययस्तथा सर्वेषु पदार्थेष्वनेकार्थग्रहणैकविज्ञानाभावादसति विपर्यये बधाभावस्तत एव पदार्थविशेषानुपलब्धेर्मोक्षाभाव । नह्येकार्थग्राहि विज्ञान तदतरमवछिनत्ति ।

ज्ञानदर्शनयोर्युगपत्प्रवृत्तेरेकत्वमिति चेन्न तत्त्वावायश्रद्धानभेदात्तापप्रकाशवत् ॥ १९ ॥ स्यादेतद् ज्ञानदर्शनयोरेकत्व, कुत । युगपत्प्रवृत्तेरिति तन्न किंकारण तत्त्वावायश्रद्धानभेदात् कथ ताप प्रकाशवत् । यथा तापप्रकाशयोर्युगपदात्मलाभेपि दाह्योतनसामर्थ्यभेदान्नैकत्व । तथा ज्ञानदर्शनयोस्त त्त्वावायश्रद्धानभेदान्नैकत्व। तत्त्वस्य ह्यवगमो ज्ञान, श्रद्धान दर्शनमिति ।

दृष्टविरोधाच्च ॥ २० ॥ यस्य मत युगपदात्मलाभ एकत्वहेतुरिति तस्य दृष्टविरोध आपद्यते । दृष्ट हि गोविषाणादीनां युगपदुत्पद्यमानानामपि नानात्व ।

उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिपरिणामवत् ॥ २१ ॥ उभयनयसद्भावेन्य तरस्याश्रितत्वाद्वा न दोष कथ रूपादिपरिणामवत्। यथा परमाण्वादिपुद्गलद्रव्याणा वाह्याभ्यतरपरिणाम कारणापादित युगपद्रूपादिपरिणामे न रूपादीनामेकत्व तथा ज्ञानदर्शनयोरपि । अथवा उभयनयस-द्भावेन्यतरस्याश्रितत्वात्, तथा रूपादिपरिणामानां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोरन्यतरगुणप्रधानभावार्पणा स्यादेकत्व स्यान्नानात्व । कथमिह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्रधान्यात्पर्यायाथानर्पणादनादिपरि णामिकपुद्गलद्रव्याथादेशात्स्यादेकत्व, यथा रूपपर्याय पुद्गलद्रव्य। तथा रसादयोपि द्रव्याथादेशात्पुद्गलद्रव्य। तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्प्रतिनियतरूपादिपर्यायार्थेनार्पितनाना स्यादन्यत्व, यतोन्यो रूपपर्याय अन्ये च रसादय । तथा ज्ञानदर्शनयोरनेन विधिनाऽनादिपारिणामिकचैतन्यजीव द्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्व यतो द्रव्यार्थादेशाद्यथा ज्ञानपर्याय आत्मद्रव्य तथा दर्शनमपि । तयोरेव प्रतिनि-यतज्ञानदर्शनपर्यायार्थार्पणात्स्यादन्यत्व यस्मादन्यो ज्ञानपर्यायोन्यश्च दर्शनपर्याय ।

ज्ञानचारित्रयोरकालभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिचेन्नाशूत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रतिपत्तेरुत्पलपत्रशतव्यधनवत् ॥ २२ ॥ स्यादेतज्ज्ञानचारित्रयोरेकत्वं, कस्मादकालभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् । यथा केनचिन्मोहोदयापादिताऽन्यागनाभिसरणोत्सुकमतिना पुंसा मेघोदयोद्भूतमहान्धकारायां रात्रौ वीथ्यन्तराले मातृपुंश्चली स्वाभिलषितेति स्पृष्टा, तदैव विद्युता च विद्योतित तेन मातेयमिति तस्य ज्ञानं यदोत्पन्नं तदैवाऽगम्यावबोधादगम्यागमननिवृत्तिः नागम्यावबोधागम्यागमननिवृत्त्योः कालभेदोऽस्ति । तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जीवेषु ज्ञानं जीवा इत्याविर्भवति, तदैव ते न हिंस्या इति जीवे हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्तिः, निवृत्तिश्च चारित्रं, नच जीवज्ञानहिंसानिवृत्त्योः कालभेदोऽस्तीति । तन्न किं कारणमाशूत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रतिपत्तेः, तत्राप्यस्त्येव कालभेदः सौक्ष्म्यात्तु न प्रतीयते, कथमुत्पलपत्रशतव्यधनवत् । यथोत्पलपत्रशतव्यधनक्रम असंख्येयसमयिकः सर्वज्ञप्रत्यक्षोऽतिसूक्ष्मोऽस्ति नतु विभाव्यते छद्मस्थैर्यतो यावदेकमुत्पलपत्रमसिश्छित्त्वा द्वितीयं छिनत्ति तावदसंख्येया समया अतीता इति कालसूक्ष्मोपदेशस्तथाऽन्योऽगम्यावबोधकालः, अन्यश्च निवृत्तिकालः ।

अर्थभेदाच्च ॥ २३ ॥ किं? नैकत्वमिति वर्तते ज्ञानस्य तत्त्वावबोधोऽर्थः चारित्रस्य कर्मादानहेतुक्रियाविशेषोपरमोऽर्थ इत्यतो नानात्वं ।

कालभेदाभावो नार्थभेदहेतुर्गतिजात्यादिवत् ॥ २४ ॥ न कालभेदाभावोऽर्थभेदहेतुर्न्याय्यः कथं गतिजात्यादिवत् यथा यदैव देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिपंचेन्द्रियजातिशरीरवर्णगंधादीनां जन्म । नान्यो देवदत्तजन्मकालः, अन्यश्च मनुष्यगत्यादिपर्यायजन्मकालः । नचैककालत्वान्मनुष्यगत्यादीनामेकत्वं । यस्य पुनः कालभेदाभाव एकत्वहेतुरिष्टस्तस्य मनुष्यगत्यादिपर्यायाणामेकत्वप्रसंगो नचेष्यतेऽतो न कालभेदाभावाज्ज्ञानचारित्रयोरेकत्वं ।

उक्तंच ॥ २५ ॥ किमुक्तं उभयनयसद्भावात्स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वमिति ।

लक्षणभेदात्तेषामेकमार्गत्वानुपपत्तिरितिचेन्न परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं प्रदीपवत् ॥ २६ ॥ स्यादेतत्तेषां सम्यग्दर्शनादीनामेकमार्गत्वं नोपपद्यते, कुतो लक्षणभेदात्, नहि भिन्नलक्षणानामेकत्वं युज्यते ततस्त्रयोऽमी मोक्षमार्गा प्रसक्ता इति । तन्न किंकारणं परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं, कथं? प्रदीपवत्, यथा परस्परविलक्षणवर्तिस्नेहानलार्थीनां बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणापादितसंयोगपर्यायाणां समुदये भवत्येकः प्रदीपो न त्रयः । तथा परस्परविलक्षणसम्यग्दर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रयः ।

सर्वेषामविसंवादात् ॥ २७ ॥ विलक्षणानामेकत्वावाप्तौ प्रतिवादिनो विसंवदते केचित्तावदाहुः प्रसादलाघवशोषतापावरणसादनादिभिन्नलक्षणानां सत्त्वरजस्तमसां साम्ये प्रधानमेकं, न तेषांत्रित्वात्प्रधानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहुः काकरडतादीनां चतुर्णां भूतानां भौतिकानां च वर्णादीनां विलक्षणानां समुदय एको रूपपरमाणुः न तेषां भेदात्परमाणोरनेकत्वं । तथा रागादीनां धर्माणां प्रमाणप्रमेयाधिगमरूपाणां च विलक्षणानां समुदय एकं विज्ञानं न तेषां भेदाद्विज्ञानभेद इति । इतर आहुश्चित्राणां ततूनां समुदयश्चित्रपट एको न तेषां भेदात्पटस्य भेद इति तद्वदिहापि सम्यग्दर्शनादीनां भिन्नलक्षणानां समुदय एको मोक्षमार्ग इति को विरोधः ।

एषां पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरं ॥ २८ ॥ एषां सम्यग्दर्शनादीनां पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरं वेदितव्यं ।

उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभः ॥ २९ ॥ उत्तरस्य तु लाभे नियतः पूर्वलाभो दृष्टव्यः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणां पाठं प्रति पूर्वत्वमुत्तरत्वं च । पूर्वस्य सम्यग्दर्शनस्य लाभे ज्ञानमुत्तरं भजनीयं उत्तरज्ञानलाभे तु नियतः पूर्वसम्यग्दर्शनलाभः । तथा पूर्वज्ञानलाभे उत्तरचारित्रं भजनीयं, उत्तरचारित्रलाभे तु नियतः सम्यग्दर्शनज्ञानलाभः ।

तदनुपपत्तिरज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् ॥ ३० ॥ पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमित्येतस्याऽनुपपत्ति कुतोऽज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् । यदि पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे उत्तरज्ञानलाभो भजनीय, ननु ज्ञानाभावादज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंग । किं च–

अनुपलब्धस्वतत्त्वेर्थे श्रद्धानानुपपत्तिरविज्ञातफलरसोपयोगवत् ॥ ३१ ॥ यथा नाविज्ञाते फले तद्रसोपयोगोऽमुष्य फलस्य रस संपादयतेति श्रद्धानमस्ति तथा नाविज्ञातेषु जीवादिषु श्रद्धानमस्तीति श्रद्धानाभाव स्यात् । किं च—

आत्मस्वरूपाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ यदि सम्यग्दर्शनलाभे ज्ञान भजनीयत्वादसद्विरोधान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानस्य चाभावाज्ज्ञानोपयोगाभाव आत्मन प्रसक्त । ततश्च लक्षणाभावाल्लक्ष्यस्यात्मनाऽप्यभाव स्यात्तदभावाच्च मोक्षमार्गपरीक्षा व्यर्थेति ।

न वा यावति ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवान्नयापेक्ष वचन ॥ ३३ ॥ न वा एष दोष, किं कारण यावति, ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवान्नयापेक्षमिद वचन भजनीयमुत्तरमिति । क्वचन ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते श्रुतकेवलयोर्यत श्रुतकेवलज्ञानग्राही शब्दनय श्रुतकेवले एवेच्छति नान्यज्ज्ञान मपरिपूर्णत्वादिति तदपेक्ष संपूर्णद्वादशांगचतुर्दशपूर्वलक्षण श्रुत केवल च भजनीयमुक्त । तथा पूर्व सम्यग्दर्शनलाभे देशचारित्र, संयतासंयतस्य सर्वचारित्र, प्रमत्तादारभ्य सूक्ष्मसांपरायातानां यच्च यावच्च नियमादस्ति संपूर्णयथाख्यातचारित्र तु भजनीय ॥

पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे भजनीयमुत्तरमितिचेन्न निर्देशस्याऽगमकत्वात् ॥ ३४ ॥ स्यादेतन्नाज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगोस्ति कुत पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे चारित्रमुत्तर भजनीयमित्यभिसंबधादिति । तन्न, किं कारण निर्देशस्यागमकत्वाद्युक्तोयमर्थो ननु तस्य निर्देशो गमक पूर्वस्य लाभ इति पूर्वयोरिति हि वक्तव्य स्यात् । अथ सामान्यनिर्देशादुभयगति कल्प्यते नैव शक्य व्यवस्थाविशेषस्य विवक्षितत्वात्, इतरथा हि उत्तरेपि तथा प्रक्लृप्तौ तद्दोपानतिवृत्ति स्यात्तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो नयापेक्ष वचनमिति । अथवा क्षायिकसम्यग्दर्शनलाभे क्षायिक सम्यग्ज्ञान भजनीय, अथवा युगपदात्मलाभे साहचर्यादुभयोरपि पूर्वत्व । यथा साहचर्यात्पर्वतनारदयो । पर्वतग्रहणेन नारदस्य ग्रहण नारदग्रहणेन पर्वतस्य ग्रहण । तथा सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्यान्यतरस्यात्मलाभे चारित्रमुत्तर भजनीय ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारे प्रथमेऽध्याय द्वितीयमाह्निक ॥ २ ॥

अमीषां मोक्षकारणसामान्ये सत्यविशिष्टाना विशेषप्रतिपत्यर्थमिदमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शन ॥ २ ॥

सम्यगितिकोय शब्द—**सम्यगिति प्रशंसार्थो निपात क्वयतो वा** ॥ १ ॥ सम्यगित्यय निपात प्रशंसार्थो वेदितव्य सर्वेषा प्रशस्तरूपगतिजातिकुलायुर्विज्ञानदीनामभ्युदयिकाना मोक्षस्य च प्रधानकारणत्वात् प्रशस्त दर्शन सम्यग्दर्शन । ननु च "सम्यगिष्टार्थतत्त्वयोरिति" वचनात् प्रशंसार्थाभाव इति तन्नाऽनेकार्थत्वान्निपातानां । अथवा सम्यगिति तत्त्वार्थो निपातस्तत्त्व दर्शन सम्यग्दर्शनमविपरीतार्थविषय तत्त्वमित्युच्यते । अथवा क्वयतोय शब्द समचतीति सम्यक्, यथार्थो व्यवस्थितस्तथैवावगच्छतीत्यर्थ । अथ किमिद दर्शनमिति ।

करणादिसाधनो दर्शनशब्दः उक्तः ॥ २ ॥ दृशे करणादिसाधने सुटि दर्शनशब्दो व्याख्यात ।

दृशेरालोकार्थत्वादभिप्रेतार्थासंप्रत्यय इति चेन्नानेकार्थत्वात् ॥३॥ स्यादेतद्दृशिरयमालोकार्थे वर्तते आलोकश्चोंद्रियानिंद्रियार्थप्राप्ति, नचासाविहाभिप्रेत, श्रद्धानमिष्ट, न तस्यार्थस्य संप्रत्ययोस्तीति ।

तत्र किंकारण अनेकार्थत्वात्, इह श्रद्धानमिष्टमभिसबध्यते। कथ पुनर्ज्ञायते आलोक इह नेष्ट श्रद्धान मिष्टमित्यत उत्तर पठति।

मोक्षकारणप्रकरणाच्छ्रद्धानगति ॥ ४ ॥ मोक्षकारण प्रकृत तत्त्वार्थविषय श्रद्धान मोक्षस्य कारण नालोक इत्यत प्रकरणाच्छ्रद्धानगतिर्भवति ॥ अथ तत्त्वमित्यनेन किं प्रत्याय्यते।

प्रकृत्यपेक्षत्वात्प्रत्ययस्य भावसामान्यसप्रत्ययस्तत्त्ववचनात् ॥ ५ ॥ तदित्येषा प्रकृति सामान्याभिधायिनी सर्वनामत्वात् प्रत्ययश्च भावे उत्पद्यते। कस्य भावे तदित्यनेन योर्थ उच्यते। कश्चासौ, सर्वोर्थ, अतस्तदपेक्षत्वाद्भावस्य भावसामान्यमुच्यते। तत्त्वशब्देन योर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थ ॥

तत्त्वेनार्यत इति तत्त्वार्थ ॥ ६ ॥ अयते गम्यते ज्ञायते इत्यर्थस्तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थ । येन भावेनार्थो व्यवस्थितस्तेन भावेनार्थस्य ग्रहण यत्सन्निधानाद्भवति तत्सम्यग्दर्शन।

श्रद्धानशब्दस्य करणादिसाधनत्व पूर्ववत् ॥ ७ ॥ यथा दर्शनशब्दस्य करणादिसाधनत्व व्याख्यात तथा श्रद्धानशब्दस्यापि वेदितव्य।

सत्वात्मपरिणाम ॥ ८ ॥ स तु श्रद्धानशब्दवाच्योर्थ करणादिव्यपदेशभागात्मपरिणामो वेदितव्य।

वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात्पुद्गलद्रव्यसप्रत्यय इति चेन्नात्मपरिणामेपि तदुपपत्ते ॥ ९ ॥ स्यादेतद्वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात्पुद्गलद्रव्यस्य सप्रत्यय प्राप्नोति। तन्न किं कारणमात्मपरिणामेपि तदुपपत्ते । किं तत्त्वार्थश्रद्धानमात्मपरिणाम कस्य आत्मन इत्येवमादि।

कर्माभिधायित्वेप्यदोष इति चेन्न मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् ॥१०॥ स्यादेतत्सम्यक्त्वकर्मपुद्गलाभिधायित्वेप्यदोष इति तन्न किं कारण? मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात्। औपशमिकादिसम्यग्दर्शनमात्मपरिणामत्वा मोक्षकारणत्वेन विवक्ष्यते। नच सम्यक्त्वकर्मपर्याय, पौद्गलिकत्वेऽस्य परपर्यायत्वात्।

स्वपरनिमित्तत्वादुत्पादस्येति चेन्नोपकरणमात्रत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्स्वपरनिमित्त उत्पादो दृष्टो यथा घटस्योत्पादो मृन्निमित्तो दण्डादिनिमित्तश्च। तथा सम्यग्दर्शनोत्पाद आत्मनिमित्त सम्यक्त्वपुद्गलनिमित्तश्च तस्मात्तस्यापि मोक्षकारणत्वमुपपद्यत इति। तन्न किंकारणमुपकरणमात्रत्वात्। उपकरणमात्र हि बाह्यसाधन किं च–

आत्मपरिणामादेव तद्रसघातात् ॥ १२ ॥ यदिद दर्शनमोहाख्य कर्म तदात्मगुणघाति कुतश्चिदात्मपरिणामादेवाऽपक्षीणशक्तिक सम्यक्त्वाख्या लभते। अतो न तदात्मपरिणामस्य प्रधान कारणमात्मैव स्वशक्त्या दर्शनपर्यायेणोत्पद्यत इति तस्यैव मोक्षकारणत्व युक्त किं च–

अहेयत्वात्स्वधर्मस्य ॥ १३ ॥ न हीयते न परित्यज्यत इत्यहेयोऽयमाभ्यतर आत्मन सम्यक्त्व परिणाम । यत सत्याभ्यतरे आत्मन सम्यक्त्वपरिणामे नियमेनात्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति। बाह्यस्तु हेय कर्मपुद्गल । तमतरेणापि क्षायिकसम्यक्त्वपरिणामात्। किं च–

प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ आभ्यतर आत्मीय सम्यग्दर्शनपरिणाम प्रधान । सति तस्मिन्बाह्यस्यापग्राहकत्वात्। अतो बाह्य आभ्यतरस्योपग्राहक परेर्थे न वर्तेत इत्यप्रधान। किं च–

प्रत्यासत्ते ॥ १५ ॥ प्रत्यासन्न हि कारणमात्मपरिणामो मोक्षस्य, तादात्म्येनाविर्भावात्, नतु सम्यक्त्व कर्म। विप्रकृष्टांतरत्वात्तादात्म्येनैनाऽपरिणामाच्च । तस्मादहेयत्वात्प्रधानत्वात्प्रत्यासत्तेश्च मोक्षस्य कारणमात्म परिणामो युक्तो न कर्मेति ॥

अल्पबहुत्वकल्पनाविरोध इति चेन्नोपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तदुपपत्ते ॥१६॥

स्यादेतत्सम्यग्दर्शनस्यात्मपरिणामत्वेऽल्पबहुत्वकल्पनानिरोध इति । तन्न किं कारण ? उपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तदुपपत्ते । सर्वेषु स्तोका उपशमसम्यग्दृष्टय ससारिण । क्षायिकसम्यग्दृष्टयोऽसङ्ख्येयगुणा । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टयोऽसङ्ख्येयगुणा । सिद्धा क्षायिकसम्यग्दृष्टयोऽनंतगुणा इति। तस्मात्सम्यग्दर्शनमात्मपरिणाम श्रेयोभिमुखमभ्यनुज्ञाम ।

तत्त्वाग्रहणमर्थश्रद्धानमित्यस्तु लघुत्वात् ॥१७॥ कश्चिदाह तत्त्वग्रहणमनर्थक । अर्थश्रद्धान, मित्येवास्तु, कुतो लघुत्वादिति ।

न सर्वार्थप्रसगात् ॥ १८ ॥ नैतद्युक्त कुत सर्वार्थप्रसगात्तत्त्वग्रहणादृते मिथ्यावादिप्रणीतेषु सर्वार्थेषु श्रद्धान सम्यग्दर्शन प्राप्नोति ।

संदेहाच्चार्थशब्दस्याऽनेकार्थत्वात् ॥१९॥ अर्थ शब्दोयमनेकार्थ क्वचिद् द्रव्यगुणकर्मसु वर्ततेऽर्थ इति "द्रव्यगुणकर्मस्विति" वचनात् । क्वचित्प्रयोजने वर्तते "किमर्थमिहागमन भवत किं प्रयोजनमिति" क्वचिद्धने वर्तते "अर्थवानय देवदत्तो धनवानिति" । क्वचिदाभिधेये वर्तते "शब्दार्थसबन्ध" इति । एवमर्थशब्दस्यानेकार्थाभिधायित्वे सदेह' कस्यार्थस्य श्रद्धान सम्यग्दर्शनमिति ।

सर्वानुग्रहाददोष इतिचेन्नाऽसदर्थविषयत्वात् ॥ २० ॥ स्यादेतन्नाय दोष सर्वार्थप्रसग इति, अस्तु सर्वार्थविषय श्रद्धान सम्यग्दर्शन तथा सति सर्वानुग्रह कृतो भवति । कश्चेदानीं भवतो मत्सर सर्वो लोकोऽभ्युदये न युज्यतामिति, तन्न किंकारण ? असदर्थविषयत्वात्, न खलु कश्चिन्नो मत्सर । असदर्थ विषयं हि तच्छ्रद्धान ससारकारणमिति । अत सर्वानुग्रहार्थमेव तत्त्वेन विशिष्यते ।

अर्थग्रहणादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न विपरीतग्रहणदर्शनात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदर्यंत इत्यर्थो निर्धार्यत इत्यर्थ । नच मिथ्यावादिप्रणीता अर्था , अतत्त्वात् । तस्मादर्थग्रहणादेव तत्त्वसप्रत्यया नार्थस्तत्त्वग्रहणेनेति, तन्न किं कारणं विपरीतग्रहणदर्शनात् । यथा पित्तोदयाकुलितकरण पुमान् मधुररस कटुक मन्यते । तथाऽत्मा मिथ्याकर्मोदयदोषादस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वाऽनित्यत्वाऽन्यत्वाऽनन्यत्वाद्येकांतरूपेण मिथ्याऽध्यवस्यति । अतस्तन्निराकारणार्थं तत्त्वग्रहणमिति । अर्थग्रहण किमर्थं ? ननु तत्त्वान्येवार्थ इत्यर्थानां तत्त्वसामानाधिकरण्यात्तत्त्ववचनेनैव सप्रत्यय सिद्ध । उच्यते—

अर्थग्रहणमव्यभिचारार्थं ॥ २२ ॥ अर्थग्रहण क्रियते अव्यभिचारार्थं ।

तत्त्वमिति श्रद्धानमिति चेदेकांतनिश्चितेपि प्रसग ॥२३॥ यदि *तत्त्वमिति श्रद्धान तत्त्व* श्रद्धानमित्युच्यत एकांतनिश्चितेपि प्राप्नोति । एकांतवादिनो पि हिं नास्त्यात्मेत्येवमादितत्वमिति श्रद्धधति ।

तत्त्वस्य श्रद्धानमिति चेद्भावमात्रप्रसग ॥२४॥ यदि तत्त्वस्य श्रद्धान तत्त्वश्रद्धानमित्युच्यते भावमात्रप्रसग स्यात् । तत्त्व भावसामान्यमिति केचित् कथयंति, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसामान्य द्रव्यादिभ्यो ऽर्थांतर तस्य श्रद्धान सम्यग्दर्शन प्राप्नोति । न हि द्रव्यादिभ्योऽन्यत्सामान्य युक्तिमदिति परीक्षितमेतत् । अथवा तत्त्वमेकत्वमित्यर्थ पुरुष एवेद सर्वमित्यादि । तस्य श्रद्धान सम्यग्दर्शन प्राप्नोति, नचादो युक्त क्रियाकारकभेदलोपप्रसगादिति ।

तत्त्वेन श्रद्धानमिति चेत्कस्य कस्मिन्वेति प्रश्नानिवृत्ति ॥२५॥ यदि तत्त्वेन श्रद्धानमित्युच्यते कस्य कस्मिन्वेति प्रश्नो न विनिवर्तते । तस्मात्सूक्तमर्थग्रहणमव्यभिचारार्थमिति ।

इच्छाश्रद्धानमित्यपरे वर्णयंति ॥ २६ ॥

तदयुक्त मिथ्यादृष्टेरपि प्रसगात् ॥ २७ ॥ यतो मिथ्यादृष्टयो बाहुश्रुत्यप्रचिख्यापयिषयाऽऽर्हतमतविजिगीषयात्वार्हतमतमधीयते । नचेच्छामतरेणाध्ययनमस्त्यतस्तेषामपि सम्यग्दर्शन प्राप्नोतीत्ययुक्तमुक्तमिच्छाश्रद्धानमिति ।

केवलिनि सम्यक्त्वाभावप्रसगाच्च ॥२८॥ यदि चेच्छासम्यक्त्व, इच्छा च लोभपर्याय । नच क्षीणमोहकेवलिनि लोभोस्ति तदभावादिच्छाभाव इति सम्यक्त्वाभाव स्यात् । तस्माद्यद्भावायथाभूतमर्थं गृह्णात्यात्मा तत्सम्यग्दर्शनमिति प्रत्येतव्य ।

तद् द्विविध सरागवीतरागविकल्पात् ॥२९॥ एतत्सम्यग्दर्शन द्विविध कुत सरागवीतराग-विकल्पात् ।

प्रशमसवेगानुकपास्तिक्याभिव्यक्तलक्षण प्रथम ॥ ३० ॥ रागादीनामनुद्रेक प्रशम ससारा द्भीरुता सवेग । सर्वप्राणिषु मैत्री अनुकपा । जीवादयोऽर्था यथास्वभावं सतीति मतिरास्तिक्य । एतैर-भिव्यक्तलक्षण प्रथम सरागसम्यक्त्वमित्युच्यते ।

आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥ ३१ ॥ सप्तानां कर्मप्रकृतीनां आत्यतिकेऽपगमे सत्यात्मविशुद्धि मात्रमितरद्वीतरागसम्यक्त्वमित्युच्यते । पूर्व साधन भवति उत्तर साधन साध्य च ॥ अथैतत्सम्यग्दर्शन जीवादिपदार्थविषय कथमुत्पद्यत इत्यत आह ।

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्ग इति कोय शब्द ? निपूर्वात्सृजेर्भावसाधनो घञ् । निसर्जन निसर्ग स्वभाव इत्यर्थ । अथा-धिगम इति क ? अधिपूर्वाद्गमेर्भावसाधनोऽच् । अधिगमनमधिगमस्तयार्हेतुत्वेन निर्देशो निसर्गादधिगमादिति कस्य ? क्रियाया , का च क्रिया ? उत्पद्यत इत्यध्याह्रियते, सोपस्कारत्वात्सूत्राणा । तदेतत्सम्यग्दर्शन निसर्गादधिगमाद्वा उत्पद्यत इति । कश्चिदाह—

सम्यग्दर्शनद्वैविध्यकल्पनानुपपत्तिरनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात् रसायनवत् ॥१॥ द्विविध सम्यग्दर्शनमितिकल्पना नोपपद्यते । कुत अनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात्, कथ रसायनवत् । यथाऽत्यतपरोक्षरसायनतत्त्वफलस्य न रसायने श्रद्धान दृष्ट । तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्य न तत्र श्रद्धान मिति नैसर्गिकसम्यग्दर्शनाभाव ।

शूद्रवेदभक्तिवदिति चेन्न वैषम्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्यथा शूद्रस्याऽनधिगतवेदार्थस्य वेदार्थे आत्यतिकभक्तिस्तथानुपलब्धजीवादितत्त्वस्य श्रद्धानमिति । तन्न किं कारण वैषम्यात्, युज्यते शूद्रस्य भारतादिश्रवणात्तज्ज्ञवचनानुवृत्त्यादिभिश्च वेदार्थभक्ति । नासौ नैसर्गिकी । इह तु नैसर्गिकी रुचिरिष्टेति वैषम्य । अथवा सम्यक्त्वाधिकाराज्जीवादिपदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकेण सम्यग्दर्शनेन मोक्षकारणेनेह भवितव्य नच शूद्रस्य तादृश श्रद्धानमिति वैषम्य ।

मणिग्रहणवदितिचेन्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिसद्भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यथाऽनधिगतमणिविशे षस्यापि पुसो मणिग्रहण भवति तस्य च फल दृष्ट तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्यापि तत्त्वग्रहण भवति तस्य च फल भवतीति तन्नैसर्गिक दर्शनमिति । तन्न किं कारण प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । नात्यतपरोक्ष मणिं गृह्णाति कि तु प्रत्यक्षत उपलभ्य गृह्णाति विपर्ययविशेष तु न प्रतिपद्यते । अतोऽस्याऽनुपलब्धमणि विशेषस्यापि प्रत्यक्षदर्शनाद्ग्रहण न्याय्य । अत्यतपरोक्षे तु जीवादितत्त्वे कथमस्य निसर्गजसम्यग्दर्शनसिद्धि । सामान्याधिगमे तु अधिगमसम्यग्दर्शनमेवेति ।

तापप्रकाशवद्युगपदुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च ॥ ४ ॥ किं निसर्गजसम्यग्दर्शनाभाव इत्यनुवर्तते यदास्य सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते तदैव प्राक्तन मत्यज्ञान श्रुताज्ञान च सम्यक्त्वेन परिणमतीत्यधिगमजमेव । तद्भवति । यस्य ज्ञानात्प्राग्दर्शन स्यात्तस्य नैसर्गिक स्यात्तच्चाऽनिष्टमिति । उच्यते ।

उभयत्र तुल्येऽतरगहेतौ बाह्योपदेशापेक्षानपेक्षभेदाद्भेद ॥ ५ ॥ उभयत्र दर्शनेऽतरगो हेतुस्तुल्य । दर्शनमोहस्योपशम क्षय क्षयोपशमो वा । तस्मिन् सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैस र्गिक । यत्परोपदेशपूर्वक जीवाद्यधिगमनिमित्त तदुत्तरमित्यनयोरय भेद ।

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकवत् ॥ ६ ॥ यथा लोके हरिशार्दूलवृकभुजगादयो निसर्गत क्रौर्यशौर्याहारादिसम्प्रतिपत्तौ वर्तन्त इत्युच्यते । नचासावाकस्मिकी कर्मनिमित्तत्वात् अनाकस्मिक्यपि सती नैसर्गिकी भवति परोपदेशाभावात । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्राय । अपर आह-

भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरधिगमसम्यक्त्वाभाव ॥ ७ ॥ यद्यवधृतमोक्षकालात्प्रागधिगमसम्यक्त्वबलान्मोक्ष स्यात्, स्यादधिगमसम्यग्दर्शनस्य साफल्य । नचादोस्ति । अत कालेन योस्य मोक्षोसौ स निसर्गजसम्यक्त्वादेव सिद्ध इति ॥

न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ ८ ॥ नैतद्युक्त कुत [1] विवक्षिताऽपरिज्ञानात् । सम्यग्दर्शनादित्रयान्मोक्ष उक्त, तत्र यत्प्रथम तत्कुत उत्पद्यत, इत्युक्ते निसर्गादधिगमाद्वेत्ययमर्थोऽत्र विवक्षित । यदि सम्यग्दर्शनादिव केवलान्निसर्गजादधिगमजाद्वा ज्ञानचारित्ररहितान्मोक्ष इष्ट स्यात्, तत इद युक्त स्यात् " भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति " । नचायमर्थोऽत्र विवक्षित । अथवा यथा कुरुक्षेत्रे काञ्चिकाकाद्यपौरुषेयप्रयत्नाभावाज्जायते । तथा बाह्यपुरुषोपदेशपूर्वकजीवाद्यधिगममन्तरेण यज्जायते तन्निसर्गज । यथा कनकाश्म निपुणोपायज्ञपुरुषप्रयोगापेक्ष कनकभावमापद्यते । तथा यत्सम्यग्दर्शन विपुणोपायज्ञमनुष्यसंपर्काज्जीवादिपदार्थतत्त्वाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमजसम्यग्दर्शनमित्ययमर्थो विवक्षित । नचान्यतरस्याभाव इति ।

कालानियमाच्च निर्जरायाः ॥ ९ ॥ यतो न भव्यानां कृत्स्नकर्मनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोस्ति । केचिद्भव्या सख्येयेन कालेन सेत्स्यति, केचिदसख्येयेन, केचिदनतेन । अपरेऽनतानंतेनापि न सेत्स्यति इति । ततश्च न युक्त " भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति " ।

चोदनानुपपत्तेश्च ॥ १० ॥ सर्वस्यैव चोदना नोपपद्यते । ज्ञानक्रियाद्वयात् [2] त्रितयाच्च मोक्षमाचक्षाणस्य सर्वस्य नेद युक्त " भव्यस्य कालेन मोक्ष " इति । यदि हि सर्वस्य कालो हेतुरिष्ट स्यात्, बाह्याभ्यतरकारणनियमस्य दृष्टस्येष्टस्य वा विरोध स्यात् ।

तदित्यनतरनिर्देशार्थं ॥ ११ ॥ तदित्येतदनतरस्य सम्यग्दर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते । ननु तत्प्रकृतमतरेणापि तद्वचन सिद्ध—

इतरथा हि मार्गसंबधप्रसगः ॥ १२ ॥ अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोपि प्रकृत तेनाभिसबध्येत । ततो निसर्गमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभ उक्त स्यात् । बाहुश्रुत्यप्रचिरयापयिषया च मोक्षमार्गाधिगममासादेय मिथ्यादृष्टीनामपि मोक्ष स्यात् । ननु च " अनतरस्य वा विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा, ' इत्यनतरत्वात्सम्यग्दर्शनेनैव सबधो न्याय्य । " प्रत्यासत्ते प्रधान बलीय " इति मार्ग एव सबध्येत । तस्मात्तद्वचन क्रियते विस्पष्टार्थं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिक व्याख्यानालकारे प्रथमेऽध्याये तृतीयमाह्निक ॥ ३ ॥

तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमित्युक्त । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह ॥

जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्व ॥ ४ ॥

किमर्थमेषामुपादान [1] ननु द्रव्यमित्येव वक्तव्य तद्भेदा हि सर्वे पदार्था भवतीति । अत उत्तर पठति—

एकाद्यनतविकल्पोपपत्तौ विनेयाशयवशान्मध्यमाभिधान ॥ १ ॥ एको द्वौ त्रय सख्येया असख्येया अनता इति पदार्था भिद्यते । तत्रैक, पदार्थो भवति "एक द्रव्यमनतपर्यायमिति वचनात्" । द्वौ पदार्थौ, जीवाजीवभेदात् । त्रय पदार्था अर्थाभिधानप्रत्ययभेदात् । एवमुत्तरे च वचनविकल्पापेक्षयाऽसख्येया अनताश्च भवति । तत्र विनेयाशयवशात्पदार्थनिरूपणाभेद इति मध्यमेन क्रमेणाभिधान कृत । अति सक्षेपे मुमुक्षूणामेव प्रतिपत्ति स्यादतिप्रपचे चातिचिरेण सप्रतिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चिदाह—

१ पदार्थप्रकृतिनावरत्वात् ।

जीवाजीवयोरन्यतरत्रैवांतर्भावादास्रवादीनामनुपदेश ॥ २ ॥ आस्रवो हि, जीवो वा स्यादजीवो वा ? । यदि जीव, जीवेंतर्भवति । अथवाऽजीव, अजीवे । एव सवरादयोपि । तस्मादेषामनुपदेश । अनथक उपदेशोऽनुपदेश ।

न वा परस्परोपश्लेषे ससारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ३ ॥ न वाऽनर्थक उपदेश, कुतः ? जीवाजीवयो परस्परोपश्लेषे सति ससारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् । इह मोक्षमार्ग प्रकृत., तस्य फलमवश्य मोक्षो निर्देष्टव्य स कस्येति ? जीव उपात्त । स च ससारपूर्वक । स च सत्यजीवे जीवस्य भवति, इत्यजीव उपात्त । तयोश्च परस्परोपश्लेष ससार । तत्प्रधानहेतू, आस्रवो बधश्चेत्युपात्तौ । तदुपरमस्य मोक्षस्य प्रधानहेतू सवरनिर्जरे इत्युपादान तयो । एवमेषा निर्ज्ञाने सति प्राप्यस्य मोक्षस्य निर्ज्ञान भवतीति । दृष्यते सामान्येंतर्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपादान प्रयोजनार्थं, क्षत्रिया आयाता सूरवर्मापीति ।

उभयथापि चोदनानुपपत्ति ॥ ४ ॥ यो जीवाजीवयोरतर्भावादास्रवादीनामनुपदेश चोदयति, तस्योभयथापि चोदना नोपपद्यते । कथ ? आस्रवादीनि जीवाजीवाभ्या पृथगुपलभ्य वा चोदयेदनुपलभ्य वा ? *यदि पृथगुपलभ्य, अत एव ततोर्थांतरत्व सिद्ध । अथानुपलभ्य, अनुपलभादेव चोदनाभाव ।* किं च जीवाजीवाभ्यां, पृथक् सिद्धान्वा चोदयेदसिद्धान्वा ? यदि सिद्धाश्चोदयेदत एवाऽर्थांतरभाव । अथाऽसिद्धाश्चोदयति, कथमत्रातर्भावश्चोद्यते ? न हि खरविषाणादीनामतर्भावश्चादनार्ह ।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ चोदनानुपपत्तिरिति वर्तते । कथ ? द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोर्गुणप्रधानभावेनाऽर्पणानर्पणाभेदाज्जीवाजीवयोरास्रवादीना स्यादतर्भाव स्यादनतर्भाव । पर्यायार्थिकगुणभावे, द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्, आस्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणादनदिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थार्पणादास्रवादीना स्याज्जीवेऽजीवे वातर्भाव । तथा द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्रधान्यादास्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थार्पणादनादिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽनर्पणादास्रवादीना जीवाजीवयो स्यादनतर्भाव । तदपेक्षया स्यादुपदेशोऽर्थवान् ।

तेषां निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधान ॥ ६ ॥ तेषा जीवादीना पृथगुपदेशे प्रयोजनमुक्त । इदानीं निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधान कर्तव्य । तदुच्यते—

त्रिकालविषयजीवनानुभवनाज्जीव ॥ ७ ॥ दशसु प्राणेषु यथोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु कालेषु जीवनानुभवनाज्जीवत्यजीवज्जीविष्यतीति वा जीव । तथा सति, सिद्धानामपि जीवत्व सिद्ध जीवितपूर्वत्वात् । सप्रति न जीवति सिद्धा भूतपूर्वगत्या जीवत्वमेषा, इत्यौपचारिकत्व स्यात्, मुख्य चेष्यते । नैष दोष । भावप्राणज्ञानदर्शनानुभवनात्साप्रतिकमपि जीवत्वमस्ति । अथवा रूढिशब्दोय । रूढौ च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थैवेति कादाचित्क जीवनमपेक्ष्य सर्वदा वर्तते, गोशब्दवत् ॥

तद्विपर्ययोऽजीव ॥ ८ ॥ यस्य जीवनमुक्तलक्षण नास्त्यसौ तद्विपर्ययादजीव इत्युच्यते ॥

आस्रवत्यनेनाऽऽस्रवणमात्र वाऽऽस्रव ॥ ९ ॥ येन कर्मास्रवति यद्वास्रवणमात्रमास्रव ॥

बध्यतेऽनेन बधनमात्र वा बधः ॥ १० ॥ बध्यते येनऽस्वतत्रीक्रियते येन अस्वतत्रीकरणमात्र वा बध ॥

सव्रियतेऽनेन सवरणमात्र वा सवरः ॥ ११ ॥ येन सव्रियते येन सरुध्यते सरोधनमात्र वा सवर ॥

निर्जीर्यते यया निर्जरणमात्र वा निर्जरा ॥ १२ ॥ निर्जीर्यते निरस्यते यया निरसनमात्र वा निर्जरा ॥

---

१ व्युत्पत्ति ।

मोक्ष्यते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्षः ॥ १३ ॥ मोक्ष्यतेऽस्यते येनाऽसनमात्रं वा मोक्षः । एतेषामितरेतरयोगे द्वन्द्वः । उक्तं निर्वचनमिदानीं लक्षणमुच्यते—

चेतनास्वभावत्वात्तद्विकल्पलक्षणो जीवः ॥ १४ ॥ जीवस्वभावश्चेतना, यत इतरेभ्यो द्रव्येभ्यो भिद्यते । तद्विकल्पा ज्ञानादयः, यत्सन्निधानादात्मा ज्ञाता द्रष्टा कर्ता भोक्ता च भवति तल्लक्षणो जीवः ।

तद्विपरीतत्वादजीवस्तदभावलक्षणः ॥ १५ ॥ तद्विपरीतत्वादचेतनस्वभावत्वाज्ज्ञानादीनामभावो यस्य लक्षणं सोऽजीवः । कथमभावो निरुपाख्यो वस्तुनो लक्षणं भवति । अभावोऽपि वस्तुधर्मो हेत्वङ्गत्वादेर्भाववत् । अतोऽसौ लक्षणं युज्यते । स हि यदि वस्तुनो लक्षणं न स्यात्सर्वसंकरः स्यात्, यथैव वनस्पत्यादीनामजीवत्वं प्राप्नोति तदभावात्, ज्ञानादीनां हि प्रवृत्तिः उपलब्धिर्न च तेषां तत्पूर्विका प्रवृत्तिरस्ति हिताहितप्राप्तिपरिवर्जनाभावात् । उक्तं च—

बुद्धिपूर्वां क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तद्ग्रहात् ।
मन्यते बुद्धिसद्भावं सा न येषु न तेषु धीरिति ॥

नैष दोषः तेषामपि ज्ञानादयः सन्ति, सर्वज्ञप्रत्यक्षाः, इतरेषामागमगम्याः । आहारलाभालाभयोः पुष्टिम्लान्यादिदर्शनेन युक्तिगम्याश्च । अंडगर्भस्थमूर्छितादिषु सत्यपि जीवत्वे, तत्पूर्वकप्रवृत्त्यभावाद्धेतुव्यभिचारः ।

पुण्यपापागमद्वारलक्षण आस्रवः ॥ १६ ॥ पुण्यपापलक्षणस्य कर्मणः आगमद्वारमास्रव इत्युच्यते । आस्रव इवास्रवः क उपमार्थः ? यथा महोदधेः सलिलमापगामुखैरहरहरापूर्यते । तथा मिथ्यादर्शनादिद्वारानुप्रविष्टैः कर्मभिरनिशमात्मा समापूर्यत इति मिथ्यादर्शनादिद्वारमास्रवः ।

आत्मकर्मणोरन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशलक्षणो बंधः ॥ १७ ॥ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययोऽपनीतानां कर्मप्रदेशानामात्मप्रदेशानां च परस्परानुप्रवेशलक्षणो बंधः । बंध इव बंधः क उपमार्थः ? यथा निगडादिद्रव्यबंधनबद्धो, देवदत्तोऽस्वतंत्रत्वादभिप्रेतदेशगमनाद्यभावादतिदुःखी भवति । तथात्मा कर्मबंधनबद्धः, पारतंत्र्याच्छरीरमानसदुःखाभ्यर्दितो भवति ॥

आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तनामास्रवद्वाराणां शुभपरिणामवशान्निरोधः संवरः । संवर इव संवरः, क उपमार्थः ? यथा सुगुप्तसुसंवृतद्वारकपाटं पुरं सुरक्षितं दुरासदमरातिभिर्भवति । तथा सुगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रात्मनः सुसंवृतेंद्रियकषाययोगस्याभिनवकर्मागमद्वारसंवरणात्संवरः ।

एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा ॥ १९ ॥ उपात्तस्य कर्मणस्तपोविशेषसन्निधाने सत्येकदेशसंक्षयलक्षणा निर्जरा । निर्जरेव निर्जरा क उपमार्थः ? यथा मंत्रौषधबलान्निर्जीर्णवीर्यविपाकं विषं न दोषप्रदं । तथा सविपाकाऽविपाकनिर्जराप्रत्ययतपोविशेषेण निर्जीर्णरसं कर्म न संसारफलप्रदं ॥

कृत्स्नकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः ॥ २० ॥ सम्यग्दर्शनादिहेतुप्रयोगप्रकर्षे सति कृत्स्नस्य कर्मणश्चतुर्विधबंधवियोगो मोक्षः । मोक्ष इव मोक्षः क उपमार्थः ? यथा निगडादिद्रव्यमोक्षात्सति स्वातंत्र्येऽभिप्रेतप्रदेशगमनादेः पुमान् सुखी भवति । तथा कृत्स्नकर्मवियोगे सति स्वाधीनात्यंतिकज्ञानदर्शनानुपमसुखमात्माऽनुभवति । लक्षणमुक्तमिदानीं क्रमहेतुरुच्यते—

तादर्थ्यात्परिस्पंदस्यादौ जीवग्रहणं ॥ २१ ॥ योऽयं मोक्षमार्गतत्त्वाविष्करणपरिस्पंदः स आत्मार्थः, तस्य मोक्षपर्यायपरिणामात् यो वा जीवाद्युपदेशपरिस्पंदः स आत्मार्थः, तस्योपयोगस्वाभाव्ये सति ग्राहकत्वात्, अत आदौ जीवग्रहणं ।

तदनुग्रहार्थत्वात्तदनंतरमजीवाभिधानं ॥ २२ ॥ यतः शरीरवाङ्मनःप्राणापानादिनोपकारेणाऽजीव आत्मानमनुगृह्णाति । अतस्तदनंतरमजीवाभिधानं ।

तदुभयाधीनत्वात्तत्समीपे, आस्रवग्रहणं ॥ २३ ॥ यतः आत्मकर्मणोः परस्पराश्लेषे सत्यास्रवः

प्रसिद्धिर्भवति । अतस्तत्समीपे आस्रवग्रहण ।

तत्पूर्वकत्वाद्बंधस्य तत पर बधवचन ॥ २४ ॥ यत आस्रवपूर्वको बधस्तत पर वचन तस्य क्रियते ।

संवृतस्य बंधाभावात्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं संवरवचन ॥ २५ ॥ यत संवृतस्यात्मनो बंधो नास्ति ततस्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनतर संवरवचन ।

सवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदनतरे निर्जरावचन ॥ २६ ॥ यत संवरपूर्विका निर्जरा ततस्तदंतिके निर्जरावचन ।

अंते प्राप्यत्वान्मोक्षस्यांते वचन ॥ २७ ॥ निर्जीर्णेषु कर्मस्वंते मोक्ष प्राप्यत इत्यंते वचन ॥

पुण्यपापपदार्थोपसख्यानमिति चेन्नाऽऽस्रवे बधे वाऽन्तर्भावात् ॥ २८ ॥ स्यादेतत्पुण्यपापपदार्थयोरुपसख्यान कर्तव्य, अन्यैरप्युक्तत्वादिति । तन्न किं कारण ? आस्रवे बधे वांतर्भावात्, यत आस्रवो बधश्च पुण्यपापात्मक ।

तत्त्वशब्दस्य भाववाचित्वाज्जीवादिभि सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः ॥ २९ ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीति व्याख्यातमेतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्रव्यवचन सामानाधिकरण्य नोपपद्यते ।

न वाऽव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः ॥३०॥ न वा एष दोष, किं कारण ? अव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धे । न हि द्रव्याद्व्यतिरिक्तो भावोस्ति अतस्तद्भावेनाऽध्यारोप्यते । यथा ज्ञानमेवात्मेति ।

यदि तद्भावोऽध्यारोप्यते तर्हि लिंगसख्यानुवृत्ति प्राप्नोति—

तल्लिंगसख्यानुवृत्तौ चोक्त ॥ ३१ ॥ किमुक्त नोपात्तव्यक्तिवचनत्वादिति ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालकारे प्रथमेऽध्याये चतुर्थमाह्निक ॥ ४ ॥

एव सज्ञासख्यालक्षण्यादिभिरुद्दिष्टानां जीवादीनां सव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यास ॥ ५ ॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थ, नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम । स्थाप्यते प्रतिनिधीयतेसाविति स्थापना । द्रोष्यते गम्यते गुणैर्द्रोष्यति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्य । भवन भवतीति वा भाव । नामादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्व । नामस्थापनाद्रव्यभावैर्नामस्थापनाद्रव्यभावत आद्यादित्वात्, दृश्यतेऽन्यतोपीति वा तसि । न्यसन न्यसत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थस्तेषां न्यासस्तन्न्यास । एतेषां नामादीनां किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

निमित्तांतरानपेक्ष सज्ञाकर्म नाम ॥ १ ॥ निमित्तादन्यन्निमित्तांतर तदनपेक्ष्य क्रियमाणा सज्ञा नामेत्युच्यते । यथा परमैश्वर्यलक्षणेंदनक्रियानिमित्तांतरानपेक्ष कस्यचिदिंद्र इति नाम । तथा जीवनक्रियानपेक्ष श्रद्धानक्रियानपेक्ष वा कस्यचिज्जीव सम्यग्दर्शनमिति वा नाम ।

सोऽयमित्यभिसबधत्वेनाऽन्यस्य व्यवस्थापनामात्र स्थापना ॥ २ ॥ यथा परमैश्वर्यलक्षणो य शचीपतिरिंद्र, सोयमित्यन्यवस्तुप्रतिनिधीयमान स्थापना भवति । एव जीव इति वा सम्यग्दर्शनमित्यक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति व्यवस्थापनामात्र स्थापना ।

अनागतपरिणामविशेष प्रति गृहीताभिमुख्य द्रव्य ॥ ३ ॥ यद्भाविपरिणामप्राप्ति प्रति योग्यतामादधान तद्द्रव्यमित्युच्यते ।

अतद्भव वा ॥ ४ ॥ अथवाऽतद्भाव वा द्रव्यमित्युच्यते । यथेंद्रार्थमानीत काष्टमिंद्रप्रतिमापर्यायप्राप्तिं प्रत्यभिमुखमिंद्र इत्युच्यते । तथा जीवसम्यग्दर्शनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्य द्रव्यजीवो द्रव्यसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । युक्त तावत् सम्यग्दर्शनप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति। अतत्परिणामस्य जीवस्यासभवात्, इदत्वयुक्त जीवनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति, कुत सदा तत्परिणामो यदि न स्यात्प्रागजीव प्राप्नोति ? नैष दोष मनुष्यजीवादिविशेषापेक्षया स व्यपदेशो वेदितव्य।

तद्द्विविधमागमनोआगमभेदात् ॥ ५ ॥ तदेतद्द्रव्य द्विविध, कुत ? आगमनोआगमभेदात्। आगमद्रव्यजीव नोआगमद्रव्यजीव । आगमद्रव्यसम्यग्दर्शन नोआगमद्रव्यसम्यग्दर्शनमिति च।

अनुपयुक्तः प्राभृतज्ञाय्यात्मागम ॥ ६ ॥ अनुपयुक्त प्राभृतज्ञाय्यागमद्रव्यमित्युच्यते।

इतरत् त्रिविध ज्ञायकशरीरभावितद्व्यतिरिक्तभेदात् ॥ ७ ॥ इतरन्नोआगमद्रव्य त्रैविध्यमास्कदति, कुत ? ज्ञायकशरीरभावितद्व्यतिरिक्तभेदात्। ज्ञातुर्यच्छरीर त्रिकालगोचर तज्ज्ञायकशरीर। जीवनसम्यग्दर्शनपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख द्रव्य भावीत्युच्यते। तद्व्यतिरिक्त कर्मनोकर्मविकल्प।

वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षित द्रव्य भावः ॥ ८ ॥ वर्तमानेन तेन तेन जीवनसम्यग्दर्शनपर्यायेणोपलक्षित द्रव्य भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । यथेंद्रनामकर्मोदयापादितेंदनक्रियापर्यायपरिणत आत्मा भावेंद्र ।

स द्विविध पूर्ववत् ॥ ९ ॥ स एव भावो द्विविधो वेदितव्य पूर्ववदागमनोआगमभेदात् ॥

तत्प्राभृतविषयोपयोगाविष्ट आत्मागमः ॥ १० ॥ जीवादिप्राभृतविषयेणोपयोगेनाविष्ट आत्मागमतो भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते।

जीवनादिपर्यायाविष्टोऽन्य ॥ ११ ॥ जीवनादिपर्यायेणाऽऽविष्ट आत्माऽन्यो नोआगमतो भाव इत्युच्यते।

नामस्थापनयोरेकत्व सज्ञाकर्माऽविशेषादिति चेन्नादरानुग्रहाकांक्षित्वात्स्थापनायां॥१२॥ स्यान्मत, नामस्थापनयोरेकत्व, कुत सज्ञाकर्माविशेषात्। यतो नाम्नि स्थापनायां च सज्ञाकरण समान, नह्यृते नाम्नि स्थाप्यत इति ?। तच्च न कुत ? आदरानुग्रहाकांक्षित्वात् स्थापनाया। यथाऽर्हदिंद्रस्कंदेश्वरादिप्रतिमास्वादरानुग्रहाकांक्षित्व जनस्य, न तथा परिभाषिते वर्तते ततोऽन्यत्वमनयो ।

द्रव्यभावयोरेकत्वमव्यतिरेकादिति चेन्न कथचित्संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेदसिद्धि १३ स्यादारेका द्रव्यभावयोस्तर्ह्येकत्व प्रसज्यते कुतस्तदव्यतिरेकात्, नहि द्रव्यव्यतिरेकेण भाव उपलभ्यते भावव्यतिरेकेण वा द्रव्य, अतोऽनयोरेकत्वमिति। तच्च न कुत ? सज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेदसिद्धे । इह ययो सज्ञास्वालक्षण्यादिकृतो भेदस्तयोर्नानात्वमुपलभ्यते तथा द्रव्यभावयोरपीति। कश्चिदाह-

द्रव्यस्यादौवचन न्याय्यंतत्पूर्वकत्वान्नामादीनां ॥ १४ ॥ द्रव्यस्यादौ वचन न्याय्य कुतस्तत्पूर्वकत्वान्नामादीनां। सतो हि संज्ञिनो नामादिभिर्भवितव्यमिति, नैष दोष ।

सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचन ॥ १५ ॥ सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचन क्रियते। सर्वो हि लोकसव्यवहार सज्ञापूर्वकस्तदात्मकत्वात्, तदनात्मकत्वे वस्तुव्यवहारविच्छेद । तदात्मकत्वाच्च स्तुतिनिंदयोरागद्वेषप्रवृत्ति सिद्धा।

ततः स्थापनावचनमाहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः ॥ १६ ॥ तत पर स्थापना विधीयते कुत ?, आहितनामकस्य स्थापनोपपत्ते । प्राहितनामकस्य सोयमिति किंचित्प्रतिनिधीयते।

द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यासः पूर्वोत्तरकालद्वत्तित्वात् ॥ १७ ॥ द्रव्यभावयो पूर्वापरन्यास

---

१ माशि । १ क पुस्तके चिह्वेरित्यपिपाठ.।

क्रियते, किं कारणं ? पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् । पूर्वकालविषयं हि द्रव्यं । उत्तरकालभावी भाव इति ।

तत्त्वप्रत्यासत्तिप्रकर्षाऽप्रकर्षभेदाद्वा तत्क्रमः ॥ १८ ॥ अथवा तत्त्वप्रत्यासत्तेः प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तेषां नामादीनामुद्देशक्रमो वेदितव्यः । तत्र भावः प्रधानं तदर्थानीतराणि, तत्र प्रत्यासत्तेस्तत्समीपं द्रव्यं प्रयुक्तं तद्भावापत्तेः । ततः पूर्वं स्थापनोपादानमतद्भावेऽपि तद्भावं प्रति प्रधानहेतुत्वात्ततः पूर्वं नामोपादानं भावं प्रति विप्रकृष्टत्वात् ।

नामादिचतुष्टयाभावो विरोधात् ॥ १९ ॥ अत्राह नामादिचतुष्टयस्याभावः, कुतो ? विरोधात् । एकस्य शब्दार्थस्य नामादिचतुष्टयं विरुध्यते । यथा नामैव नामैव, न स्थापना । अथ नाम स्थापना इष्यते न नामेदं नाम । स्थापना, तर्हि नचेयं स्थापना नामेदं । अतो नामार्थ एको, विरोधान्न स्थापना । तथैकस्य जीवादेरर्थस्य सम्यग्दर्शनादेर्वा विरोधान्नामाद्यभाव इति ।

न वा सर्वेषां संव्यवहारं प्रत्यविरोधात् ॥ २० ॥ न वैष दोषः, किं कारणं ? सर्वेषां संव्यवहारं प्रत्यविरोधात् । लोके हि सर्वैर्नामादिभिर्दृष्टः संव्यवहारः । इन्द्रो देवदत्त इति नाम । प्रतिमादिषु चेंद्र इति स्थापना । इन्द्रार्थे च काष्ठे द्रव्ये इन्द्रसंव्यवहारः "इन्द्रं आनीतं" इति वचनात् । अनागतपरिणामे चार्थे द्रव्यसंव्यवहारो लोके दृष्टः, द्रव्यमयं माणवकः, आचार्यः श्रेष्ठी वैयाकरणो राजा वा भविष्यतीति व्यवहारदर्शनात् । शचीपतौ च भावे इन्द्र इति न च विरोधः । किं च—

अभिहितानवबोधात् ॥ २१ ॥ यथा नामैव नामैवेष्यते न स्थापनेत्याचक्षाणेन त्वयाऽभिहितानवबोधः प्रकटीक्रियते । यतो नैवमाचक्ष्महे नामैव स्थापनेति, किंत्वेकस्यार्थस्य नामस्थापनाद्रव्यभावैर्न्यास इत्याचक्ष्महे ।

अनेकांताच्च ॥ २२ ॥ नैतदेकांतेन प्रतिजानीमहे नामैव स्थापना भवतीति । न वा स्थापना वा नाम भवति नेति च । कथं—

मनुष्यब्राह्मणवत् ॥ २३ ॥ यथा ब्राह्मणः स्यान्मनुष्यो ब्राह्मणस्य मनुष्यजात्यात्मकत्वात् । मनुष्यस्तु ब्राह्मणः स्यान्नवा, मनुष्यस्य ब्राह्मणजात्यादिपर्यायात्मकत्वदर्शनाच्च । तथा स्थापना स्यान्नामा ऽकृतनाम्नः स्थापनानुपपत्तेः । नाम तु स्थापना स्यान्नवा, उभयथा दर्शनात् । तथा द्रव्यं स्याद्भावः भावद्रव्यार्थादेशात् । न भावः पर्यायार्थादेशाद्द्रव्यं । भावस्तु द्रव्यं स्यान्नवा, उभयथा दर्शनात् । किं च—

अतस्तत्सिद्धेः ॥ २४ ॥ यत एव नामादिचतुष्टयस्य विरोधं भवानाचष्टे अत एव नाभावः । कथमिह योयं सहानवस्थानलक्षणो विरोधो वध्यघातकवच्च सतामर्थानां भवति नाऽसतां । काकोलूकवच्छायातपवत् । न काकदंतखरविषाणयोर्विरोधोऽसत्वात् । किं च—

नामाद्यात्मकत्वानात्मकत्वे विरोधस्याऽविरोधकत्वात् ॥ २५ ॥ यो नामादिचतुष्टयस्य विरोधः स नामाद्यात्मको वा स्यान्न वा, उभयथा च विरोधाभावः । यदि नामाद्यात्मको नासौ विरोधको नामाद्यात्मवत् । अथ तदात्मकोपि विरोधो नामादीनां विरोधकः, नामाद्यात्मापि विरोधकः स्यात् । ततो नामादीनामभावाद्विरोध एव न स्यात् । अथ न नामाद्यात्मकः, एवमपि नामादीनां नासौ विरोधकोऽर्थांतरत्वात् । अर्थांतरभावेपि विरोधकत्वमिष्यते ? सर्वेषां पदार्थानां परस्परतो नित्यं विरोधः स्यात् । न चासावस्तीति । अतो विरोधाभावः ।

ताद्गुण्याद्भावस्य प्रामाण्यमिति चेन्नेतरव्यवहारनिवृत्तेः ॥ २६ ॥ स्यादेतत्ताद्गुण्याद्भाव एव प्रमाणं न नामादि । स जीवनादिगुणो यस्य स तद्गुणः, तस्य भावस्ताद्गुण्यं । अतो भाव एव प्रमाणं न नामादिस्ताद्गुण्याभावादिति । तन्न किं कारणं ? इतरव्यवहारनिवृत्तेः । एवं हि सति नामाद्याश्रयो व्यवहारो निवर्तेत । स चास्ति । इत्यतो न भावस्यैव प्रामाण्यं ।

उपचारादितिचेन्न तद्गुणाभावात् ॥ २७ ॥ स्यादेतत्, यद्यपि भावस्यैव प्रामाण्यं तथापि

नामादिव्यवहारो न निवर्तते कुत ! उपचारात्, माणवके सिंहशब्दव्यवहारवदिति । तन्न किं कारण ? सद्गुणाभावात् । युज्यते माणवके सिंहशब्दव्यवहार क्रौर्यशौर्यादिगुणैकदेशयोगात् । इह तु नामादिषु जीवनादिगुणैकदेशो न कश्चिदप्यस्तीत्युपचाराभावाद् व्यवहारनिवृत्ति स्यादेव ।

मुख्यसम्प्रत्ययप्रसगाच्च ॥ २८ ॥ यद्युपचारान्नामादिव्यवहार स्यात्, "गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय" इति मुख्यस्यैव सम्प्रत्यय स्यान्न नामादीना । यतस्त्वर्थप्रकरणादिविशेषलिंगाभावे सर्वत्र सम्प्रत्यय अविशिष्ट कृतसगतेर्भवत्यतो न नामादिषूपचाराद्व्यवहार ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवतीति लोके ॥ २९ ॥ तद्यथा गोपालकमानय कटेजकमानयेति, यस्यैषा सज्ञा भवति स आनीयते । न यो गा पालयति यो वा कटे जात । एवमिहापि यस्यैषा जीवादिरिति सज्ञा कृता तस्यैव सम्प्रत्यय स्यान्नेतरेषामिति । तन्न किं कारण ? उभयगतिदर्शनात् । लोके ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा कृत्रिमे सम्प्रत्यय स्यात् अर्थोवाऽस्यत्र सज्ञके न भवति, प्रकृत वा तत्र भवति इदमेव सज्ञके न कर्तव्यमिति । अतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा लोके सम्प्रत्ययो भवति । अगर्हि भवान् प्राम्य पाशुल खुर पादकमप्रकरणज्ञमागत ब्रवीतु–गोपालकमानय कटेजकमानयेति उभयगतिस्तस्य भविष्यति । किंच—

अनेकांतात् ॥ ३० ॥ नायमेकात कृत्रिममेवेद, न कृत्रिममेवेति किं तर्हि ? अनेकातो नाम सामान्यापेक्षया स्यादकृत्रिम विशेषापेक्षया कृत्रिम । एव स्थापनादयश्चेति । तत किं "कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सम्प्रत्यय" इत्यस्याभाव । किं च—

नयद्वयविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ द्वौ नयौ द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकश्च । तयोर्विषयो नामादिन्यासस्तत्र नामस्थापनाद्रव्याणि, प्राच्यस्य, सामान्यात्मकत्वात् । पाश्चात्यस्य भाव , परिणतिप्रधानत्वात् । तत किं "गौण मुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय " "कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सम्प्रत्यय" इति च न भवति, प्रतिविषय नयभेदात् ।

द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकांतर्भावान्नामादीनां तयोश्च नयशब्दाभिधेयत्वात्पौनरुक्त्यप्रसग ३२ यतो नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भाव पर्यायार्थिकस्येत्युक्त । ततो नामादीना नयातर्भावान्नयनिरूपणा च वक्ष्यमाणत्वात्पौनरुक्त प्राप्नोति ।

न वा विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् द्व्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य ॥ ३३ ॥ न वा एष दोष , किं कारण ? विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् द्व्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य । ये सुमेधसो विनेयास्तेषा द्वाभ्यामेव द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्या सर्वनयवक्तव्यार्थप्रतिपत्तिस्तदतभावात् । येत्वतो मदमेधसस्तेषा त्र्यादिनय विकल्पनिरूपणमतो विशेषोपपत्तेर्नामादीनामपुनरुक्त ।

तच्छब्दाऽग्रहण प्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकृतत्वादेव नामादिन्यासाभिसबध । ततस्तच्छब्दस्य ग्रहणमनर्थक ?

प्रत्यासन्नत्वाज्जीवादिषु प्रसग इति चेन्न सम्यग्दर्शनविषयत्वात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतत्तच्छब्दादिना प्रत्यासन्ना जीवादयस्तेषामेव न्यासाभिसबधो भवेन्न सम्यग्दर्शनादीना, कुत ? "अनतरस्य विधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेति" । तन्न किं कारण ? सम्यग्दर्शनविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्येनोपदेशस्तदर्थत्वाच्छास्त्रारभस्य । सम्यग्दर्शनादिविषयत्वेन तु जीवादीना गुणभूतत्वेनोपदेश । अतस्तच्छब्दात्तेपि सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्यान्नामादिन्यासेनाभिसबधो युक्त ।

विशेषातिदिष्टत्वाच्च ॥ ३६ ॥ जीवादय सम्यग्दर्शनविषयत्वेन विशेषेणातिदिष्टा , प्रकृत सम्यग्दर्शनादित्रय न बाधिष्यते "विशेषातिदिष्टा प्रकृत न बाधत" इति ।

सर्वभावाधिगमार्थं तु ॥ ३७ ॥ सर्वेषां भावाना जीवाजीवादीनामप्रधानाना प्रधानाना च सम्यग्दर्शनादीनामधिगमार्थं तर्हि तच्छब्दग्रहण । इतरथा हि प्रधानाभिसबध एव स्यात् । एवमजीवादिषु

ज्ञानचारित्रयोश्च नामादिन्यासविकल्पो योजयितव्यः ।

अधिकृतानामेव सम्यग्दर्शनादिजीवादीनां पदार्थानां अभिधानाभिधेयसव्यवहाराऽव्यभिचाराय नामादिभिर्निक्षिप्तानां तत्त्वाधिगमहेतुर्वक्तव्य इत्यत आह-

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयास्तैरधिगमो भवति सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां । प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणा । ननु च नयशब्दस्याल्पाक्षरत्वात्पूर्वनिपातेन भवितव्य ?

अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ १ ॥ "अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति" प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातो वेदितव्य । कथमभ्यर्हितत्व ?

प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तेर्व्यवहारहेतुत्वादभ्यर्हः ॥ २ ॥ यतः प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुर्भवति नान्येष्वतोऽस्याभ्यर्हितत्व ।

समुदायाऽवयवविषयत्वाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा समुदायविषय प्रमाणमवयवविषया नया इति प्रमाणस्याभ्यर्हितत्व ॥ तथाचोक्त-"सकलादेश प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन" इति ।

अधिगमहेतुर्द्विविध स्वाधिगमहेतुः पराधिगमहेतुश्च, स्वाधिगमहेतुर्ज्ञानात्मकः प्रमाण नय विकल्प, पराधिगमहेतुर्वचनात्मकस्तेन श्रुताख्येन प्रमाणेन स्याद्वादनयसस्कृतेन प्रति पर्याय सप्तभगीमतो जीवादय पदार्था अधिगमयितव्याः ॥ ४ ॥ अत्राह केय सप्तभगी अत्रोच्यते ।

प्रश्नवशादेकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधविकल्पना सप्तभगी ॥ ५ ॥ एकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन प्रश्नवशाद् दृष्टेनेष्टेन च प्रमाणेनाऽविरुद्धा विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभगी विज्ञेया । तद्यथा स्याद् घट (१) स्यादघट (२) स्याद्घटश्चाऽघटश्च (३) स्यादवक्तव्य (४) स्याद्घटश्चाऽवक्तव्यश्च (५) स्यादघटश्चावक्तव्यश्च (६) स्याद्घटश्चाऽघटश्चाऽवक्तव्यश्च (७) इत्यर्पितानर्पितनयसिद्धे निरूपयितव्या । तत्र स्वात्मना स्याद्घट । परात्मना स्यादघट । का वा घटस्य स्वात्मा ? कोवा परात्मा ? । घट बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिलिंग स्वात्मा । यत्र तयोरप्रवृत्ति , स परात्मा पटादि । स्वपरात्मापादानापोहनव्यवस्थापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्व । यदि स्वस्मिन् पटाद्यात्मव्यावृत्तिविपरणतिन स्यात्सर्वात्मना घट इति व्यपदिश्येत । अथ परात्मना व्यावृत्तावपि स्वात्मोपादानविपरणतिर्न स्यात् खरविषाणवदवस्तुत्वेव स्यात् । अथवा नाम स्थापनाद्रव्यभावेषु या विवक्षित स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र विवक्षितात्मना घट , नेतरात्मना । यदी तरात्मनापि घट स्यात्, विवक्षितात्मना वाऽघट । नामादिव्यवहारोच्छेद स्यात् । अथवा तत्र विवक्षितघटशब्द वाच्यसादृश्यसामान्यसंबंधिषु कस्मिंश्चिद् घटविशेषे परिगृहीते प्रतिनियतो य सस्थानादि, स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र प्रतिनियतेन रूपेण घट , नेतरेण । यदीतरात्मक स्यात्, एकघटमात्रप्रसग । सामान्याश्रयो व्यवहारो विनश्येत् । अथवा तस्मिन्नेव घटविशेषे कालान्तरावस्थायिनि पूर्वोत्तरकुशूलांतकपालाद्यवस्थाकलाप परात्मा । तदतरालवर्ती स्वात्मा । स तेनैव घट , तत्कर्मगुणव्यपदेशदर्शनात् । नेतरात्मना । यदि हि कुशूलांतकपालाद्यात्मनापि घट स्यात् । घटावस्थायामपि तदुपलब्धिर्भवेत् । तदुत्पत्तिविनाशार्थं पुरुषप्रयत्न फलाभावश्चानुषज्येत । अर्थांतरालवर्तिपर्यायात्मनाप्यघट स्याद्, घटकृत्य फल नोपलभ्येत । अथवा प्रतिक्षण द्रव्यपरिणामोपचयापचयभेदादर्थांतरोपपत्ते ऋजुसूत्रनयापेक्षया प्रत्युत्पन्नघटस्वभाव स्वात्मा । घटपर्याय एवातीतोऽनागतश्च परात्मा । तेन प्रत्युत्पन्नस्वभावेन सता स घट , नेतरेणासता, तयो पलब्ध्यनुपलब्धिसद्भावात् । इतरथा हि प्रत्युत्पन्नवदतीतानागतात्मनापि घटत्वे, एकसमयमात्रमेव सर्वं स्यात् । अतीतानागतवद्वा प्रत्युत्पन्नाभावे घटाश्रयव्यवहाराभाव आपद्यते, विनष्टानुत्पन्नघटव्यवहाराभाववत । अथवा

तस्मिन् प्रत्युत्पन्नविषये रूपादिसमुदये परस्परोपकारवर्तिनि पृथुबुध्नाद्याकार स्वात्मा । इतर परात्मा । तेन पृथुबुध्नाद्याकारेण स घटोऽस्ति । नेतरेण । घटव्यवहारस्य तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् । यदि हि पृथुबुध्नाद्यात्मनापि घटो न स्यात्स एव न स्यात् । अथेतरात्मनापि घट स्यात्तदाकारशून्येऽपि घटव्यवहार प्राप्नुयात् । अथवा रूपादिसन्निवेश सस्थान । तत्र चक्षुषा घटो गृह्यते, इत्यस्मिन् व्यवहारे रूपमुखेन घटो गृह्यत इति, रूप स्वात्मा । रसादि परात्मा । स घटो रूपेणास्ति । नेतरेण रसादिना, प्रतिनियतकरणग्राह्यत्वात् । अथ हि चक्षुषा घटो गृह्यत इत्यत्र, रसादिरपि घट इति गृह्येत ? सर्वेषा रूपत्वप्रसग ? ततश्च करणांतरकल्पनाऽनर्थिका । यदि वा रसादिवद्रूपमपि घट इति न गृह्येत, चक्षुर्विषयताऽस्य न स्यात्, अथवा शब्दभेदे ध्रुवोऽर्थभेद इति घटकुटादिशब्दानामप्यर्थभेद । घटनाद् घट कौटिल्यात्कुट इति तत्क्रियापरिणतिक्षण एव तस्य शब्दस्य वृत्तिर्युक्ता । तत्र घटनक्रियाविषयककर्तृभाव स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्राद्येन घट । नेतरेण, तथार्थसमभिरोहणात् । यदि च घटनक्रियापरणतिमुखेनाप्यघट स्यात् । तद्व्यवहारनिवृत्ति स्यात् । यदि चेतरव्यपेक्षयापि घट स्यात्, पटादिष्वपि तत्क्रियाविरहितेषु तच्छब्दवृत्ति स्यात्, एकशब्दवाच्यत्व या वस्तुन । अथवा घटशब्दप्रयोगानतरमुत्पद्यमान उपयोगाकार स्वात्मा, अहेयत्वादतरगत्वाच । बाह्यो घटाकार परात्मा, तदभावेऽपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घट उपयोगाकारेणास्ति । नान्येन । यदि उपयोगाकारात्मना प्यघट स्यात् वक्तृश्रोतृहेतुफलभूतोपयोगघटाकाराभावात्तदधीनो व्यवहारो विनाशमाप्नुयात् । इतरोऽसन्निहितोऽपि यदि घट स्यात्पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसग । अथवा चैतन्यशक्तेर्द्वावाकारौ ज्ञानाकारो ज्ञेयाकारश्च, अनुपयुक्तप्रतिबिंबाकारादर्शतलवत् ज्ञानाकार । प्रतिबिंबाकारपरिणतादर्शतलवज्ज्ञेयाकार । तत्र ज्ञेयाकार स्वात्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकार परात्मा सर्वसाधारणत्वात् । स घटो ज्ञेयाकारेणास्ति । नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघट स्यात्तदाश्रयेऽपि कर्तव्यतानिरास स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि घट स्यात्पटादिज्ञानकालेऽपि तत्सन्निधानाद् घटव्यवहारवृत्ति प्रसज्येत । उक्तै प्रकारैरर्पितघटत्वमघटत्व च परस्परतो न भिन्न । यदि भिद्येत सामानाधिकरण्येन तद्बुद्ध्यभिधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् । ततश्चेतरेतराविनाभावे उभयोरप्यभावात्तदाश्रयव्यवहारापह्नव कृत स्यात् । अतस्तदुभयात्मकोऽसौ क्रमेण तच्छब्दवाच्यतामास्कदन् स्याद् घटश्चाघटश्चेत्युच्यते । यदि तदुभयात्मक वस्तु घट इत्येवोच्येत, इतरात्मासग्रहादतत्त्वमेव स्यात् । अथाघट एवेत्युच्यते घटात्मानुपादानादवृत्तमेव स्यान्न वस्तु तावदेवेति । नचान्य शब्दस्तदुभयात्मावस्थतत्त्वाभिधायी विद्यतेऽतोऽसौ घटो वचनगोचरातीतत्वात्स्यादवक्तव्य इत्युच्यते । घटात्मार्पणामुखेनोक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चादिश्यमान स एवार्थ इति स्याद् घटश्चावक्तव्यश्च । निरूपिताऽघटभगसंगेन प्रदर्शितावक्तव्यधर्मेना चापदेश्य स एवार्थ इति स्यादघटश्चावक्तव्यश्च । तदुभयाभिधानक्रमाक्रमार्पणावशादाविर्भूततद्व्यपदेश स एवार्थ स्याद् घटश्चाघटश्चावक्तव्यश्च भवति । एवमिय सप्तभगी जीवादिषु सम्यग्दर्शनादिषु च द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयार्पणाभेदाद्योजयित्व्या । तत्र द्रव्यार्थिकैकांतोऽनिश्चिततत्त्व, अतत्तदेवेत्यवधारणादुन्मत्तवत् । पर्यायार्थिकैकांतोऽपि तथैवाऽतद्वस्तु तदेवेत्यवधारणादुन्मत्तवत्, स्याद्वादे निश्चितार्थोऽपेक्षितयाथातथ्यवस्तुवादित्वादनुन्मत्तवचनवत् । अवक्तव्यैकांतो प्यसद्वाद स्ववचननिरोधात् सदा मौनव्रतिकवत् । अभूतार्थ स्यादवक्तव्यवादो वक्तव्यावक्तव्यवादित्वा त्सत्येतरवचनविशेषवादवत् ।

अनेकांते तदभावादव्याप्तिरिति चेन्न तत्रापि तदुपपत्ते ॥ ६ ॥ स्यादेतदनेकांते सा विधि प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्यात्तदाऽनेकांतो न भवति, तदैकांतदोषानुसगो भवेत् । अनवस्थाप्रसगश्च । ततस्तत्रानेकांतत्वमेव, इति सा सप्तभगी व्याप्तिमती न भवतीति । तन्न किं कारण ? तत्रापि तदुपपत्ते स्यादेकांत स्यादनेकांत स्यादुभय स्यादवक्तव्य स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादनेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादेकांतश्चानेकांतश्चावक्तव्यश्चेति । तत्कथमिति चेदुच्यते—

प्रमाणनयार्पणाभेदादेकांतो द्विविध सम्यगेकांतो मिथ्यैकांत इति । अनेकांतो द्विविध सम्यगनेकांतो मिथ्यानेकांत इति । तत्र सम्यगेकांतो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्ष प्रमाणप्ररूपितार्थैकदेशादेश ।

एकात्मावधारणेन अन्यारोपनिराकरणप्रवणप्रणिधिमिथ्यैकांत । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्त्यागमाभ्यामविरुद्ध सम्यगनेकांत । तदतत्स्वभाववस्तुशून्य परिकल्पितानेकात्मक केवल वाग्विज्ञान मिथ्यानेकात । तत्र सम्यगेकांतो नय इत्युच्यते । सम्यगनेकांत प्रमाण । नयार्पणादेकांतो भवत्येकनिश्चयप्रवणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकातो भवत्यनेकनिश्चयाधिकरणत्वात् । यद्यनेकांतोऽनेकांत एव स्यान्नैकांतो भवेत्, एकाताभावात्तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभाव स्यात्, शाखाद्यभावे वृक्षाद्यभाववत्। तदविनाभावि विशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोप स्यात् । एवमुत्तरे च भगा योजयितव्या ।

छलमात्रमनेकांत इति चेन्न छललक्षणाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत तदेवास्ति तदेव नास्ति, तदेव नित्य, तदेवानित्यमिति चानेकातप्ररूपण छलमात्रमिति । तन्न कुत ? छललक्षणाभावात् । छलस्य हि लक्षण मुक्त " वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति " यथा नव कम्बलोयमित्यविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थांतरकल्पन, नवास्य कम्बला न चत्वार इति नवो वास्य कम्बलो न पुराण इति नवकम्बल । न तथानेकांतवाद । यत उभयगुणप्रधानभावापादितार्पितानर्पितव्यवहारसिद्धिविशेषबलाभप्रापितयुक्तिपुष्कलार्थोऽनेकातवाद ।

सशयहेतुरितिचेन्न विशेषलक्षणोपलब्धे ॥ ८ ॥ स्यान्मत सशयहेतुरनेकात वाद, कथ ? एकत्राधारे विरोधिनोनेकस्यासभवात् । आगमश्चैव प्रवृत्त –" एक द्रव्यमनतपर्यायमिति " । किमागम प्रामाण्यादस्ति वा नास्ति वा नित्य वाऽनित्य चेति ? । तन्न कस्माद्विशेषलक्षणोपलब्धे । इह सामान्य प्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च सशय । तद्यथा स्थाणुपुरुषोचिते देशे नातिप्रकाशांधकारकलुषायां वेलायामूर्ध्वत्वमात्र सारूप्य पश्यतो वक्रकोटरविशेषपक्षिनिलयनादीन् स्थाणुगतान् विशेषान् । वस्त्रसंयमन शिर कडूयनशिखाबंधनादीन् पुरुषगतांश्चाऽनुपलभमानस्य तेषां च स्मरत सशय उत्पद्यते । नच तद्वदनेकातवादे विशेषानुपलब्धिर्यत स्वपराद्यादेशवशीकृता विशेषा उक्ता व्यक्ता प्रत्यर्थमुपलभ्यते । ततो विशेषोपलब्धेन सशयहेतुरिति यदवादिष्म तत्सम्यग्निर्वैष्म । एवमपि सशय, कथमिद तावदस्ति प्रष्टव्य ? एषामस्तित्वादीना धर्माणा साधका प्रतिनियता हेतव सति न वा । यदि न सति विप्रतिपन्नप्रतिपादनासभव अथ सत्येकत्र विरुद्धसाधनहेतुसन्निधाने सति भवितव्य सशयेनेत्युच्यते–

विरोधाभावात्सशयाभाव ॥ ९ ॥ यदि विरोधोऽभविष्यत्सशयोऽजनिष्यत् । नच विरोधो नयोपनीतानां धर्माणामस्ति कुत —

अर्पणाभेदादविरोध पितृपुत्रादिसबधवत् ॥ १० ॥ उक्तादर्पणाभेदादेकत्राऽविरोधेनावरोधो धर्माणा, पितृपुत्रादिसबधवत् । तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य जातिकुलरूपसज्ञाव्यपदेशविशिष्टस्य पितापुत्रो भ्राता भागिनेय इत्येव प्रकारा सबधा जन्यजनकत्वादिशक्त्यर्पणाभेदान्न विरुध्यते । नह्येकापेक्षया पितेति, शेषापेक्षयापि पिता भवति । शेषापेक्षया वा पुत्रादिव्यपदेशार्ह इत्युक्तापेक्षयापि पुत्रादिव्यपदेशभाक् न च पिता, पुत्रादिकृत सबधबहुत्व देवदत्तस्यैकत्वे न विरुध्यते । तद्वदस्तित्वादयो न यांति विरोधमेकत्र ।

सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितसत्त्वासत्त्वादिभेदोपचितैकधर्मवद्वा ॥ ११ ॥ अथवा सपक्षासपक्षापेक्षयोपलक्षितानां सत्त्वासत्त्वादीना भेदानामाधारेण पक्षधर्मेणैकेन तुल्य सर्वद्रव्य निरपेक्षयोर्ह्येकत्रवादिप्रतिवादिप्रयोगापेक्षया सशय उक्त, इतरथा हि पक्षधर्मेपि सशय कल्प्येत ।

एकस्य हेतो साधकदूषकत्वाविसवादवद्वा ॥ १२ ॥ अथैवमुपपत्त्या विरोधे प्रतिपादितेपि मिथ्यादर्शनाभिनिवेशात्तत्त्व न प्रतिपद्यते यस्त प्रति सार्वलौकिकहेतुवादमाश्रित्योच्यते—इह स्वपक्षमर्यादा नतिक्रमेण न्यायधर्ममनुपालयता वादिनाऽभिप्रेतप्रतिज्ञार्थसिद्धिमाशसता हेत्वनुपदेशे सर्वाभिलपितार्थ सिद्धि प्रतिज्ञामात्रादेव माप्रापदिति । अतिप्रसगदोषनिवृत्तये यो हेतुरुपदिश्यते स साधको दूषकश्च । स्वपक्ष साधयति परपक्ष दूषयति न तौ साधनदूषणार्थौ हेतोरन्यौ भवत । नचानन्यत्वमस्तीतिकृत्वा येन

१ वस्त्रावक्षिप्तो शिरसयन निलय, भाष्य इत्यथ ।

साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन साधक । न तयो सकरो विरोधो वा। एव सर्वार्थेषु विरोधदोषमनुहाति विसर्पत्यनेकांतप्रक्रियेति ।

सर्वमवायविप्रतिपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नात्र प्रतिवादिनो विसवदते, एकमनेकात्मकमिति । केचित्तावदाहु —सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रधानमिति तेषा प्रसादलाघवशोषतापावरणसादनादिभिन्नस्वभावाना प्रधानात्मना मिथश्च न विरोध । अथ मन्येथा न प्रधान नामैक गुणेभ्योर्थांतरभूतमस्ति, किंतु त एव गुणा साम्यमापन्ना प्रधानाख्या लभत इति । यद्येव भूमा प्रधानस्य स्यात्, स्यादेतत्तेषा समुदाय प्रधानमेकमिति । अत एवाविरोध सिद्ध गुणानामवयवाना समुदायस्य च । अपरे मन्यते—अनुवृत्तिविनिवृत्तिबुद्ध्यभिधानलक्षण सामान्यविशेष इति। तेषा च सामान्यमेव विशेष सामान्यविशेष इति। एकस्यात्मन उभयात्मक न विरुध्यते ।

अपर आहु -वर्णादिपरमाणुसमुदयोरूपपरमाणुरिति । तेषा कार्कश्यादिभिन्नलक्षणाना रूपात्मना मिथश्च न विरोध । अथ मत न परमाणुनामैकोस्ति बाह्य , किन्तु विज्ञानमेव तदाकारपरिणत परमाणुव्यपदेशार्हमित्युच्यते। अत्रापि ग्राहकविषयाभाससवित्तिशक्तित्रयाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमान्न विरोध । किंच सर्वेषामेव तेषा पूर्वोत्तरकालभाव्यवस्थाविशेषार्पणाभेदादेकस्य कार्यकारणशक्तिसमन्वयो न विरोधस्यास्पदमित्यविरोध सिद्ध ॥ एव प्रमाणनयैरधिगताना जीवादीना पुनरप्यधिगमोपायातरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानत ॥ ७ ॥

के पुनरिमे निर्देशादय ? निर्देशोऽर्थस्वरूपावधारण। स्वामित्वमाधिपत्य। साधन कारण। अधिकरण प्रतिष्ठा। स्थिति कालकृतावस्था। विधान प्रकार। अधिगम इत्यनुवर्तत एतैरेतेभ्योवाऽधिगम पूर्ववत्तसि। केषामधिगम ? जीवादीना, सम्यग्दर्शनादीनां च। स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य ? न कर्तव्योऽर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति। तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामत्रयस्वैन देवदत्तमिति गम्यते । अथ किमर्थमादौ निर्देश उच्यते—

अवधृतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तेरादौ निर्देशवचन ॥ १ ॥ स्वरूपेणावधृतस्यार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तिर्भवति । अतोस्य निर्देशस्यादौ वचन क्रियते ।

इतरेषां प्रश्नवशात्क्रमः ॥ २ ॥ इतरेषा स्वामित्वादीना प्रश्नवशात्क्रमो वेदितव्य । यद्येव स एव तावदुच्यते को जीव इति ?

औपशमिकादिभावपर्यायो जीव पर्यायादेशात् ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाण औपशमिकादिभावपर्यायो जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशान्नामादिः ॥ ४ ॥ जीव इत्युच्यते ।

तदुभयसग्रहः प्रमाण ॥ ५ ॥ तयोभयस्य सग्रह प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य, जीव स्वामी ?

तत्परिणामस्य भेदादग्नेरौष्ण्यवत् ॥ ६ ॥ स परिणामो यस्य सोऽय तत्परिणामस्तस्यासौ व्यपदिश्यते, कुत ? कथचिद्भेदात्परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनासद्भावात् अग्नेरौष्ण्यवत्। तद्यथा—औष्ण्यात्मकस्याग्नेर्दहनपचनस्वेदनादिक्रियासामर्थ्यमौष्ण्य भेदेनोच्यते ।

व्यवहारनयवशात्सर्वेषां ॥ ७ ॥ जीवादीना सर्वेषा पदार्थाना व्यवहारनयवशाज्जीव स्वामी । किंसाधनो जीव ?

परिणामिकभावसाधनो निश्चयत ॥ ८ ॥ योसौ जीवात्मपरिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्चयनयेन, तेन ह्यसावात्मान सर्वकाल लभत इति ।

---
१ बहुत्व ।

औपशमिकादिभावसाधनश्च व्यवहारात् ॥ ९ ॥ व्यवहारनयवशादौपशमिकादिभावसाधनश्चेति व्यपदिश्यते । च शब्देन शुक्रशोणिताहारादिसाधनश्च । किमधिकरणो जीव ?

स्वप्रदेशाधिकरणो निश्चयत. ॥ १० ॥ योगी स्वप्रदेशाऽस्मायातस्वरूप कर्मकृतशरीरपरिमाणानुविधायित्वपरिप्राप्तहीनाधिकभावस्तदधिकरणो जीव स्वात्मप्रतिष्ठाकाशवत् ।

व्यवहारतः शरीराद्यधिष्ठानः ॥ ११ ॥ कर्मोपात्त शरीरमेतद्यधिकरणमात्मा व्यवहारनयवशादधितिष्ठतीत्युच्यते । किं स्थितिकोजीव ?

स्थितिस्तस्य द्रव्यपर्यायापेक्षानाद्यवसाना समयादिश्च च ॥१२॥ तस्य जीवस्य स्थितिर्द्रव्यपर्यायापेक्षा द्विधा कल्प्यते । द्रव्यापेक्षाऽनाद्यवसाना, जीवद्रव्य हि चैतन्यजीवद्रव्योपयोगाऽसंख्येयप्रदेशादिसामान्यादेशान्न प्रच्यवते सर्वकालमिति । पर्यायस्तु यथायथ भवति तदपेक्षा समयादिका कल्प्यते । किमस्य विधान ?

नारकादिसंख्येयासंख्येयानंतप्रकारो जीव ॥ १३ ॥ नारकादय संख्येया असंख्येया अनंतप्रकारा भिद्यते जीवस्य ।

तथेतरेषामागमाविरोधान्निर्देशादिवचन ॥ १४ ॥ तेनैव प्रकारेणागमाविरोधेनेतरेषामजीवादीनां निर्देशादयो वक्तव्या । तद्यथा—अजीवस्तावद्दशप्राणपर्यायरहित , नामादिश्चाजीवात्मैव, अजीवस्य स्वामी जीवो वा भोक्तृत्वात् । पुद्गलानामणुत्वादिसाधन भेदादि, तन्निमित्त वा कालादि । धर्माधर्मकालाकाशाना गतिस्थितिवर्तनावगाहहेतुता पारिणामिकी, अगुरुलघुगुणानुगृहीता, स्वात्मभूतसत्तासद्भावाज्जीवपुद्गला या तदपेक्षत्वाद्गत्यादिहेतुताभिव्यक्ते । स्वात्मैवाधिकरण सर्वद्रव्याणां, स्वात्मन्यवस्थितत्वात्, आकाश साधारणमसाधारण च घटादिर्जलादीनां । स्थितिर्द्रव्यापेक्षानाद्यवसाना, पर्यायापेक्षा समयादिका । विधान धर्मादित्रिक प्रतिनियतागतिपरिणामिकद्रव्यार्थादेशादेकैक पर्यायार्थिकनयादेशादनेक । संख्येयासंख्येयानंतानां द्रव्याणां गतिस्थित्यवगाहनाद्युपकारपर्यायादेशात्स्यादेक स्यादनेक स्यात्संख्येय स्यादसंख्येय स्यादनंत । काल संख्येयोऽसंख्येयोनंतश्च भवति परमत्वयात् । पुद्गलद्रव्य रूपस्पर्शादि पारिणामिकद्रव्यार्थादेशात्स्यादेक प्रतिनियतैकानेकसंख्येयासंख्येयानंतप्रदेशपर्यायादेशात्स्यादनेक स्यात्संख्येय स्यादसंख्येय स्यादनंत । आश्रवनिर्देश कायवाङ्मन क्रियापरिणामो नामादिवा । जीवोस्य स्वामी, कर्म वा तन्निमित्तत्वात् । स्वात्मैव साधन, शुद्धस्य तदभावात् । कर्म वा सति तस्मिन्प्रवृत्ते । अधिकरणमात्मैव तत्र तत्फलदर्शनात् । कर्मणि कर्मकृते च कायादावुपचारत । स्थितिर्वाङ्मनसाश्रवयोर्जघन्येनैकसमय , उत्कर्षेणातर्मुहूर्त । कायाश्रवस्य जघन्येनातर्मुहूर्त , उत्कर्षेणानतकाल । असंख्येया पुद्गलपरिवर्ता । विधान वाङ्मनसाश्रवयोश्चतुर्विकल्पसत्य, सत्यमृषोभयानुभयभेदात् । कायाश्रव सप्तविध औदारिकवैक्रियिकाहारकमिश्रकार्माण भेदात् । औदारिकौदारिकमिश्रकौ मनुष्यतिरश्चां । वैक्रियिकवैक्रियिकमिश्रकौ देवनारकाणा । आहारकाहारकमिश्रकौ संयतानामृद्धिप्राप्तानां । कार्मणकायाश्रवो विग्रहापन्नाना केवलिना चासमुद्घातगतानां । अथवा श्रवस्य प्रकार शुभाशुभ । तत्र कायिको हिंसानृतस्तेयाब्रह्मादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिसंज्ञ । वाचिक परुषाक्रोशपिशुनपरोपघातादिषु वचस्सु प्रवृत्तिनिवृत्तिसंज्ञ । मानसो मिथ्याश्रुतेर्ष्यासूयादिषु मनस प्रवृत्तिनिवृत्ति संज्ञ । बंधनिर्देश जीवकर्मप्रदेशान्योन्यसंश्लेषो बध , नामादिर्वा । स जीवस्य तत्र तत्फलदर्शनात्, कर्मणश्च तस्य द्विष्ठत्वात् । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बधस्य साधन, तत्परिणतो वाऽऽत्मा । स्वामिसबंधाह मेव वस्त्वधिकरण भवति, विवक्षात कारकप्रवृत्ते । स्थितिर्जघन्योत्कृष्टा च । तत्र जघन्या वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्ता । नामगोत्रयोरष्टौ । शेषाणामतर्मुहूर्ता । उत्कृष्टा ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयातरायाणां त्रिंशत्सागरोपम कोटीकोट्य । मोहनीयस्य सप्तति । नामगोत्रयोर्विंशति । त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुष । अथवा बंधसतान-

१ अधिकरणमात्मन येवाघौ इत्यपि ग पुस्तके पाठ । २ तद्विशेषवादिश्चापि पाठ ।

पर्यायदेशात्स्यादनादिरनिधनश्चाभव्यानां । भव्यानां च केषांचिदनन्तेनापि कालेन न सेत्स्यति । ज्ञानावरणादिकर्मोत्पादविनाशात्स्यात्सादि सनिधन । विधान, बध सामान्यादेशात्स्यादेक द्विविध शुभाशुभभेदात् । त्रिधा द्रव्यभावोभयविकल्पात् । चतुर्द्धा प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् । पञ्चधा मिथ्यादर्शनादिहेतुभेदात् । षोढा नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावै । सप्तधा तैरेव भावविकै । अष्टधा ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतिभेदात् । एव सख्येया असख्येया अनतविकल्पाश्च भवति हेतुफलभेदात् । सवरनिर्देश आश्रवनिरोध, नामादिर्वा जीवोऽस्य स्वामी, कर्म वा निरुध्यमानविषयत्वात् । निरोधस्य साधन, गुप्तिसमितिधर्मादय । स्वामिसबधार्हमेवाधिकरणमित्युक्त । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्तो । उत्कृष्टा पूर्वकोटीदेशोना । विधानमेकादिरष्टोत्तरशतविध स्तत उत्तरश्च सख्येयादिविकल्पो निरोध्यनिरोधकभेदाद्वेदितव्य । तत्राष्टोत्तरशतविध उच्यते तिस्रो गुप्तय । पच समितय । धर्मो दशविध अनुप्रेक्षा द्वादश । परीषहा द्वाविंशति । तपो द्वादशविध । प्रायश्चित नवविध । विनयश्चतुर्विध । वैयावृत्त्य दशविध । स्वाध्याय पंचविध । व्युत्सर्गो द्विविध । धर्मध्यान दशविध । शुक्लध्यान चतुर्विधमिति । निर्जरा निर्देशो यथाविपाकात्तपसो वा, उपभुक्तवीर्यं कर्म निर्जरा, नामादिर्वा, सा आत्मन कर्मणो वा द्रव्यभावभेदात् । साधन, तपो यथाकर्मविपाकश्च । अधिकरणमात्मा निर्जरैव वा । विधान, सामान्यादेका निर्जरा । द्विविधा यथाकालऔपक्रमिकभेदात् । अष्टधा मूलकर्मप्रकृतिभेदात् । एव सख्येसख्येयानतविकल्पा भवति कर्मरसनिर्हरणभेदात् । मोक्षनिर्देश कृत्स्नकर्मसक्षयो मोक्ष, नामादिर्वा तस्य स्वामी परमात्मा मोक्षात्मैव वा । साधन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि । स्वामिसबधार्हमेवाधिकरण तद्विषयत्वात् । स्थितिस्तस्य सादिरनिधना । विधान, सामान्यादेकोमोक्ष । द्रव्यभावमोक्तव्यभेदादनेक । सम्यग्दर्शननिर्देश तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शन । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन स्वस्यैव वा । दर्शनमोहोपशमादिसाधन, बाह्य चोपदेशादि, स्वात्मा वा । स्वामिसबधभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि । अथवा सादि सनिधनमौपशमिकक्षायोपशमिक, साद्यनिधन क्षायिक । विधान सामान्यादेक द्विधा निसर्गजाधिगजभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । एव सख्येयानतविकल्प च भवत्यध्यवसानभेदात् । ज्ञाननिर्देश, जीवादितत्त्वप्रकाशन ज्ञान । नामादिर्वा । तदात्मन स्वाकारस्य वा । ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमादि साधन । स्वानिर्भावशक्तिर्वा । अधिकरणमात्मा स्वाकारो वा तत्र प्रतिष्ठानात् । स्थिति, सादिसनिधन क्षायोपशमिक ज्ञान चतुर्विकल्प । साद्यनिधन क्षायिक । विधान सामान्यादेक ज्ञान । प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद् द्विधा । द्रव्यगुणपर्यायविषयभेदात् त्रिधा । नामादिविकल्पाच्चतुर्धा । मत्यादिभेदा पचधा । इत्येव सख्येयासख्येयानतविकल्प च भवति ज्ञेयाकारपरिणतिभेदात् । चारित्रनिर्देश, कर्मादानकारणनिवृत्तिश्चारित्र । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन, स्वरूपस्य वा । चारित्रमोहोपशमादि साधन, स्वशक्तिर्वा । स्वामिसबधभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पूर्वकोटीदेशोना । अथवा सादि सपर्यवसान औपशमिकक्षायोपशमिक सादपर्यवसान क्षायिक । शुद्धिव्यक्त्यपेक्षया साद्यनिधन । विधान सामान्यादेक । द्विधा बाह्याभ्यतरनिवृत्तिभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । चतुर्धा चतुर्यमभेदात् । पचधा सामायिकादिविकल्पात् । इत्येव सख्येयासख्येयानतविकल्प च भवति परिणामभेदात् । किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उतान्योऽप्यधिगमोपायोऽस्ति इति, परिपृष्ट, अस्तीत्याह–

सत्सख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

अधिगम इत्यनुवर्तते ।

प्रशसादिषु सच्छब्दवृत्तेरिच्छात' सद्भावग्रहण ॥ १ ॥ सच्छब्द प्रशसादिषु वर्तते तद्यथा-प्रशसाया तावत् "सत्पुरुष सदश्वश्चेति" । क्वचिदस्तित्वे "सद्घट सत्पट" इति । क्वचित्प्रतिज्ञायमाने "प्रव्रजित सन् कथमनृत ब्रूयात्, प्रव्रजित इति प्रतिज्ञायमान इत्यर्थ " । क्वचिदादरे "सत्कन्यातिथीन् भोजयतीति" आदरेणेत्यर्थ । तत्रेहेच्छात सद्भावो गृह्यते ।

अव्यभिचारात्सर्वमूलत्वाच्च तस्यादौ वचन ॥ २ ॥ सत्व ह्यव्यभिचारि सर्वपदार्थविषयत्वात्,

नहि कश्चित्पदार्थः सत्तां व्यभिचरति, यदि व्यभिचरेद्वाग्विज्ञानगोचरातीतः स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादयश्च केषुचित्सति केषुचिन्न सति । क्रिया च परिस्पंदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्तिमती । सर्वेषां च विचारार्हाणामस्तित्वं मूलं । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उत्तरा चिंता युज्यते अतस्तस्यादौ वचनं क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः संख्योपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुनः संख्यातासंख्यातानंतपरिणामोपलब्धेः संख्यातायन्यतमपरिणामावधारणार्थं संख्या भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्ज्ञातसंख्यस्य निवासविप्रतिपत्तेः क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसंख्यस्यार्थस्योर्ध्वाधस्तिर्यग्निवासविप्रतिपत्तेरूर्ध्वाद्यन्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानं ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्यात्त्रिकालविषयोपश्लेषनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो विचित्रस्त्र्यस्रचतुरस्रादिस्तस्य त्रिकालविषयमुपश्लेषणं स्पर्शनं । कस्यचित्क्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्रज्जवः षड्वाष्टौ वेति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,-

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोऽर्थस्यावधिपरिच्छेत्तव्य इति कालोपादनं क्रियते ।

अंतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेश्छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमग्रहणं ॥ ७ ॥ बहुष्वर्थेषु दृष्टः प्रयोगः क्वचिच्छिद्रे वर्तते 'सांतरं काष्ठं सछिद्रमिति' । क्वचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यांतरमारभंत' इति क्वचिन्मध्ये हिमवत्सागरांतरं इति । क्वचित्सामीप्ये "स्फटिकस्य शुक्लरक्ताद्यंतरस्थस्य तद्वर्णतेति शुक्लरक्तसमीपस्थस्येति गम्यते । क्वचिद्विशेषे" ।

"वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससां । नारीपुरुषतोयानामंतरं महदंतरं" इति ।

महान् विशेष इत्यर्थः । क्वचिद्बहिर्योगे 'ग्रामस्यांतरे कूपाः' इति क्वचिदुपसंव्याने 'अंतरे शाटकाः' इति । क्वचिद्विरहेऽनभिप्रेतश्रोतृजनांतरे मन्त्रं मन्त्रयते । तद्विरहे मन्त्रयत इत्यर्थः । तत्रेह छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमो वेदितव्यः ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य निमित्तवशात्कस्य चित्पर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तांतरात्तस्यैवाविर्भावदर्शनात्तदंतरमित्युच्यते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादिः परिणामप्रकारो निर्णेतव्य इति भाववचनं क्रियते ।

संख्यातायन्यतमनिश्चयेष्वन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं ॥ १० ॥ संख्यातादिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं क्रियते । इमे एभ्योऽल्पा इमे बहव इति । आह—

निर्देशवचनात्सत्त्वप्रसिद्धेरसद्ग्रहणं ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेव सत्त्वं सिद्धं न ह्यसतो निर्देश इति तस्मादसद्ग्रहणं । अनर्थकं सद्ग्रहणमसद्ग्रहणं ।

न वा क्वास्ति क्व नास्तीति चतुर्दशमार्गणास्थानविशेषणार्थत्वात् ॥ १२ ॥ नैष दोषः, किं कारणं नानेन सम्यग्दर्शनादेः सामान्येन सत्त्वमुच्यते किंतु गतींद्रियकायादिषु चतुर्दशसु मार्गणास्थानेषु क्वास्ति सम्यग्दर्शनादि, क्व नास्तीत्येवं विशेषणार्थं सद्वचनं ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च ॥ १३ ॥ अधिकृतानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देशवचने नास्तित्वमधिगतं स्यात्, येत्वनधिकृता जीवपर्याया क्रोधादयो ये वाऽजीवपर्याया वर्णादयो घटादयश्च तेषामस्तित्वाधिगमार्थं पुनर्वचनं ।

अनधिकृतत्वादिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥१४॥ स्यादेतदनधिकृतास्ते ततो न पुनर्युक्तमेषां ग्रहण मिति। तन्न किं कारण सामर्थ्यात् तेषामपि ग्रहण भवति।

विधानग्रहणात् सख्यासिद्धिरिति चेन्न भेदगणनार्थत्वात् ॥१५॥ स्यादेतत् विधानग्रहणादेव सख्यासिद्धिरिति। तन्न किं कारण भेदगणनार्थत्वात्। प्रकारगणन हि तत्। भेदगणनार्थमिदमुच्यते। उपशमसम्यग्दृष्टय इयत। क्षायिकसम्यग्दृष्टय एतावत इति।

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेन्नोक्तत्वात् ॥१६॥ स्यादेतद्यदेवाधिकरण तदेव क्षेत्र, अतस्तयोरभेदात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति। तन्न किं कारण उक्तार्थत्वादुक्तमेतत् सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति।

क्षेत्रे सति स्पर्शनोपलब्धेरम्बुघटवत्पृथग्ग्रहण ॥१७॥ यथेह सति घटे क्षेत्रेऽम्बुनोवस्थानात्तन्नियमाद्घटस्पर्शन, नह्येतदस्ति घटेंबु अवतिष्ठते, नच घट स्पृशतीति। तथाकाशक्षेत्रे जीवावस्थानां नियमादाकाशे स्पर्शनमिति क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शनस्यार्थगृहीतत्वात्पृथग्गृहणमनर्थक।

न वा विषयवाचित्वात् ॥१८॥ नैष दोष किं कारण विषयवाचित्वात्। विषयवाची क्षेत्रशब्द। यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽवतिष्ठते, नच कृत्स्न जनपद स्पृशति। स्पर्शन तु कृत्स्नविषयमिति।

त्रैकाल्यगोचरत्वाच्च ॥१९॥ यथा साम्प्रतिकेनाम्बुना साम्प्रतिक घटक्षेत्रे स्पृष्ट, नातीतानागत। नैवमात्मन सांप्रतिकक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्राय। स्पर्शनस्य त्रिकालगोचरत्वात्।

स्थितिकालयोरर्थांतरत्वाभाव इतिचेन्न मुख्यकालास्तित्वसम्प्रत्ययार्थ ॥२०॥ स्यादेतत् स्थितिरेव काल काल एव स्थितिरित्यतो नास्त्यनयोरर्थांतरभाव इति। तन्न किं कारण मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं पुन कालग्रहण। द्विविधो हि कालो मुख्यो व्यावहारिकश्चेति। तत्र मुख्यो निश्चयकाल। पर्यायिपर्यायावधिपरिच्छेदो व्यावहारिकस्तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते। उक्तञ्च किमुक्त सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति।

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावाग्रहणमिति चेन्नौपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥२१॥ स्यादेतन्नामादिषु भावग्रहण कृत तेनैव सिद्धत्वात्पुनर्भावग्रहणमनर्थकमिति तन्न किं कारण औपशमिकाद्यपेक्षत्वात्। पूर्वं भावग्रहण द्रव्य न भवतीत्येव पर। इद त्वौपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्ष। किं सम्यग्दर्शन मौपशमिक, क्षायिकमित्यादि।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्प ॥२२॥ अथवा सर्वेषामेव परिहार विनेयाशयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पो वेदितव्य। केचित्सक्षेपेण प्रतिपाद्या केचिद्विस्तरेण, इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धेरितरेषामधिगमोपायाना ग्रहणमनर्थक स्यादिति।

इतितत्त्वार्थवार्तिके प्रथमेऽध्याये पचममाह्निक समाप्त ॥ ५ ॥

एव सम्यग्दर्शनस्यादावुद्दिष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिविषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टास्तत्सबन्धेन च जीवादीना सज्ञापरिणामादि निर्दिष्ट तदनतरमिदानीं सम्यग्ज्ञान विचारार्हमित्याह—

मतिश्रुतावधिमन पर्ययकेवलानि ज्ञान ॥ ९ ॥

मत्यादय इति क एते शब्दा

मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः ॥१॥ अय मतिशब्दो भावकर्तृकरणेष्वन्यतमसाधनो वेदितव्य। मनेर्भावसाधने क्ति। तदावरणकर्मक्षयोपशमे सतींद्रियानिंद्रियापेक्षमर्थस्य मनन मति। औदासीन्येन तत्त्वकथनाद्बहुलापेक्षया कर्तृसाधन, करणसाधनो वा, मनुतेर्था मन्यतेऽनेनेति वा मति भेदाभेदविवक्षोपपत्ते।

श्रुतशब्द कर्मसाधनश्च ॥ २ ॥ किं च पूर्वोक्तविषयसाधनश्चेति वर्तते । श्रुतावरणक्षयोपशमाद्यतरंगबहिरंगहेतुसंनिधाने सति श्रूयतेऽस्मेति श्रुत । कर्तरि श्रुतपरिणत आत्मैव शृणोतीति श्रुत । भेदविवक्षाया श्रूयतेऽनेनेति श्रुतं श्रवणमात्रं वा ।

अवपूर्वस्य दधाते. कर्मादिसाधन कि ॥ ३ ॥ कर्मादिषु साधनेष्वन्यतमे किरय वेदितव्य । अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमाद्युभयहेतुसंनिधाने सत्यवधीयतेऽवाग्दधात्यवाग्धानमात्रं वावधि । अवधिशब्दोऽध पर्यायवचन, यथाऽध क्षेपणमवक्षेपण, इत्यधोगतभूयोद्रव्यविषयोह्यवधि । अथ वावधिर्मर्यादा, अवधिना प्रतिबद्ध ज्ञानमवधिज्ञान । तथाहि-वक्ष्यते रूपिष्ववधेरिति । सर्वेषा प्रसग इतिचेन्न । रूढिवशाद्व्यवस्थोपपत्तेर्गौशब्दप्रवृत्तिवत् ।

मन प्रतीत्य प्रतिसधाय वा ज्ञान मन पर्यय ॥ ४ ॥ तदावरणकर्मक्षयोपशमादिद्वितयनिमित्तवशात्परकीयमनोगतार्थज्ञान मन पर्यय । भावादिसाधनत्व पूर्ववद्वेदितव्य । कथ मन प्रतीत्य प्रतिसधाय वा ज्ञानमित्यत्रोच्यते-परकीयमनसि गतोऽर्थो मन इत्युच्यते तात्स्थ्यात्ताच्छब्ध्यमिति । स च कमनागतोऽर्थो भावघटादिस्तमर्थं समतादेत्यावलब्य वा प्रसादादात्मनो ज्ञान मन पर्यय ।

मतिज्ञानप्रसग इति चेन्नापेक्षामात्रत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतन्मन पर्ययज्ञान मतिज्ञान प्राप्त कुतो मनोनिमित्तत्वादेव ह्यार्षी प्रक्रिया मनसा मन सपरिच्छिद्येति । तन्न किं कारणमपेक्षामात्रत्वात् स्वपरमनापेक्षामात्र तत्र क्रियते यथाऽभ्रे चन्द्रमस पश्येति । न तत्कार्यं मतिज्ञानवत । आत्मशुद्धिनिमित्तत्वादेतस्येति ।

बाह्याभ्यतरक्रियाविशेषात् यदर्थं केवते तत्केवल ॥ ६ ॥ तप क्रियाविशेषात् वाङ्मानसकार्याश्रयान् बाह्यानभ्यतरांश्च यदर्थमर्थिन केवते सेवते तत्केवल ।

असहायार्थ केवलशब्द ॥ ७ ॥ यथा केवलमन्न भुक्ते देवदत्त इति । असहाय व्यजनरहित भुक्ते इति गम्यते । तथा क्षायोपशमिकज्ञानासपृक्त असहाय केवलमित्यवुपत्नोय शब्दो द्रष्टव्य ।

करणादिसाधनो ज्ञानशब्दो व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अय ज्ञानशब्द करणादिसाधन इति व्याख्यात पुरस्तात् ।

इतरेषा तदभाव ॥ ९ ॥ इतरेषामेकातवादिना तस्य ज्ञानस्य करणादिसाधनत्व नोपपद्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते—

आत्माभावे ज्ञानस्य करणादित्वानुपपत्ति कर्तुरभावात् ॥ १० ॥ येषामात्मा न विद्यते तेषा ज्ञानस्य करणादित्व नोपपद्यते, कुत ? कर्तुरभावात् । सति हि देवदत्ते छेत्तरि परशो करणत्व दृष्ट । तथा चात्मन्यसति नास्य करणत्व । तत एव भावसाधनत्वमपि नोपपद्यते, ज्ञातिर्ज्ञानमिति । न ह्यसति भाव इति भाव इति । स्यादेतज्जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्व, इति तन्न निरीहकत्वात् । न हि निरीहको भाव कर्तृत्वमास्कदति निरीहाश्च सर्वे भावा । किंच-पूर्वोत्तरापक्षस्य लोके कर्तृत्व दृष्ट । न च तस्य ज्ञानस्य पूर्वोत्तरापक्षास्ति क्षणिकत्वादतो निरपेक्षस्य कर्तृत्वाभाव । किंच-करणव्यापारापेक्षस्य लोक कर्तृत्व दृष्ट । न च ज्ञानस्यान्यत्करणमस्ति । अतोऽस्य कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । स्वशक्तिरेव करणमितिचेन्न । शक्तिशक्तिमद्भेदाभ्युपगमे आत्मास्तित्वसिद्धे, अभेदे च स दोषस्तदवस्थ एवेति । सतानापेक्षया कर्तृकरणभेदोपचार इति चेन्न । परमार्थविपरीतत्वे मृषावादोपपत्ते, भेदाभेदविकल्पनपौनरुक्तदोषप्रसगाच्च । मनश्चेद्रिय चास्य करणमितिचेन्न । तस्य तच्छक्त्यभावात् । मनस्तावन्न करण विनष्टत्वात् षण्णामनतरातीत विज्ञान यद्धि तन्मन इति वचनादिंद्रियमप्यतीत तत एव । नाप्युपजायमानस्य करणत्व । नहि सव्यविषाण युगपदुपजायमानमितरस्य विषाणस्य करण भवति । किंच-प्रकृत्यर्थादन्यस्याभावात् ज्ञा इत्यस्या प्रकृतेरवबोधनमर्थो न तस्मादन्य कश्चिदर्थोऽस्ति य कर्तृत्वमनुभवेदतोऽस्य कर्तृत्वाभाव । किं च-एकक्षणविषयं यत्क-

त्वं, तदनेकक्षणगोचरोच्चारणलब्धजन्मना कर्तृशब्देन कथमुच्यते। कथं वाऽयमेकक्षणे सन्वाचकः स्यात्। सन्तानावस्थानाद्वाच्यवाचकभावमेव इति चेन्न। तस्य प्रतिविहितत्वात्। अथ मतमेतत्–ख्यातिलाभा नो रत्नवृष्टिः, अवाच्यमेव हि तत्त्वमिष्यते। अव्यापारेषु हि सर्वधर्मेषु वाग्व्यवहारो नास्त्येवेति, तदपि नोपपद्यते। स्ववचनविरोधात्, तत्त्वप्रतिपत्त्युपायापह्नवप्रसंगाच्च। किं च–जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वं नोपपद्यते। कुतः? विशेषानुपलब्धेः। येन हि कर्तृसाधनत्वमवगतं। करणादिसाधनत्वं च तेनेदं युज्यते वक्तुं कर्तृसाधनमिदं न करणादिसाधनमिति। नच क्षणिकवादिनः प्रत्यर्थवशवर्तिज्ञानविकल्पनायामनवधारितोभयस्वभावस्य तद्विशेषोपलब्धिरस्ति। न हि शुक्लेतरविशेषानभिज्ञस्य शुक्लमिदं न नीलादीति विशेषणमुपपद्यते।

अस्तित्वेप्यविक्रियस्य तदभावोनभिसंबधात् ॥ ११ ॥ आत्मनः अस्तित्वेपि ज्ञानस्य करणाद्यभावः, कुतः?, अनभिसंबंधात्। यस्य मतमात्मनो ज्ञानाख्यो गुणस्तस्माच्चार्थांतरभूतः, 'आत्मेंद्रियमनोर्थसन्निकर्षान्यन्निष्पद्यते तदन्यदिति वचनादिति' तस्य ज्ञानं करणं न भवितुमर्हति। कुतः?—

पृथगात्मलाभाभावात् ॥ १२ ॥ दृष्टो हि लोके, छेत्तुर्देवदत्तादर्थांतरभूतस्य परशोस्तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यादिविशेषलक्षणोपेतस्य सतः करणभावः। नच तथा ज्ञानस्य स्वरूपं पृथगुपलभामहे। किं च—

अपेक्षाभावात् ॥ १३ ॥ दृष्टो हि परशोर्देवदत्ताधिष्ठितोद्यमननिपतनापेक्षस्य करणभावः। न च तथा ज्ञानेन किंचित्कर्तृसाध्यं क्रियांतरं समपेक्ष्यमस्ति। किं च—

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियायाः साचिव्ये, नियुज्यमानः परशुः करणमित्येतद्युक्तं। न च तथाऽऽत्मा ज्ञानक्रियापरिणतः।

अर्थांतरत्वे तस्याज्ञत्वात् ॥ १५ ॥ इह यज्ज्ञानादन्यद्भवति तदज्ञं, दृष्टं। यथा घटादिद्रव्यं। तथा च ज्ञानादन्य आत्मा, इत्यज्ञत्वप्रसंगः। ज्ञानयोगाज्ज्ञत्वं, दृष्टत्वात् दण्डिवदिति चेन्न। तत्स्वभावाभावे संबंधनियमानुपपत्तिरिंद्रियमनोवत्। ज्ञस्वभावाभावे सत्यात्मन्येव योगो, न मनसेंद्रियेण वेति नियमाभावः। युतसिद्धयोश्च दण्डदण्डिनोः संबंधः, दण्डस्य च प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तदुत्पत्तौ हिताहितविचारणाविक्रियोपपत्तेरसाम्यं। उभयोश्चाज्ञयोः संबंधेप्यज्ञत्वप्रसंगो दृष्टत्वात्, जात्यन्धयोः संबंधे दर्शनशक्त्यभाववत्। किं च—इंद्रियमनःप्रसंगाच्च यदि ज्ञायतेनेन ज्ञानमिति करणमभ्युपगम्यते, तेनेंद्रियाणां मनसश्च ज्ञानत्वप्रसंगः, विशेषाभावात्तैरपि ज्ञायत इति। किं च–उभयोर्निष्क्रियत्वात्, सर्वगतस्य तावदात्मनः क्रिया नास्ति। नापि ज्ञानस्य क्रियावत्त्वं। द्रव्यस्यैव लक्षणमिति वचनात्। ततः क्रियाविरहितस्य कथं कर्तृत्वं करणत्वं वा स्यात्। यस्यापि मतमन्यत्, गुणव्यतिरेकाद्बुद्धः पुरुषो नित्यश्च निर्विकारत्वादिति। तस्य ज्ञानं करणं न भवितुमर्हति। कुतः? अनभिसंबंधात्। या बुद्धिरिंद्रियमनोहंकारमहद्भ्युपनीता, लोचनसंकल्पाभिमानाध्यवसायरूपा, सा प्रकृतिः। पुरुषः पुनरविक्रियः, शुद्धश्च। तस्य सा करणं कथं स्यात्?। क्रियापरिणतस्य हि देवदत्तस्य लोके करणसंप्रयोगो दृष्टः। इत्येवमादि योज्यं। नापि कर्तृसाधनत्वं युज्यते। लोके हि करणत्वेन प्रसिद्धस्यासेः, तत्प्रशंसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायाः, तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यादितविशेषोयमसिः, छिनत्तीति कर्तृधर्माध्यारोपः क्रियते। न च तथा ज्ञानं करणत्वेन प्रसिद्धमस्ति, पूर्वदोषोपपत्तेः, अतोस्य कर्तृत्वमयुक्तं। नच भावसाधनत्वमुपपत्तिमत्, अविक्रियस्य तत्परिणामाभावात्। विक्रियास्वभावस्य हि वस्तुनस्तण्डुलादेर्विक्लेदादिदर्शनात्, पचनं पाकः इत्येवमादि भावनिर्देशो युक्तः, नाकाशस्येति। किं च–फलाभावात्। ज्ञानं हि प्रमाणमिष्टं, प्रमाणेन च फलवता भवितव्यं, नचावबोधनमंतरेण फलमन्यदुपलभ्यते। तस्मादन्येन ज्ञानेन भवितव्यं, यस्मिन् सति सा ज्ञातिरवबोधः फलमात्मनो भवति, तच्च नास्त्यतो न भावसाधनत्वं। अधिगमश्चार्थान्न भावांतरमिति, फले प्रामाण्योपचार, इति चाऽयुक्तं मुख्याभावात्। आकारभेदात् फलप्रमाणपरिकल्पना या युक्ता। आकाराकारवतोर्भेदाभेदयोरनेकदोषोपपत्तेः। निर्विकल्पकत्वाच्च तत्त्वस्याकारकल्पनाभावः। बाह्यवस्त्वाकारापोहेऽतदाकारानुपपत्तिश्चेति। जैनेंद्राणां तु परमर्षिसर्वज्ञप्रणीतनयभंगगहनप्रपंचविपश्चितां स्याद्वादप्रकाशांभसि(?)ज्ञानचक्षुरुन्मेषस्मिन्नर्थेऽनेकपर्यायसंभवादुपपद्यते इति विमृष्टार्थमेव तत्।

मत्यादीनां ज्ञानशब्देन प्रत्येकमभिसंबंधो भुजिवत् ॥ १६ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यतामिति, देवदत्तादीनां, भुजिना प्रत्येकमभिसबंधो भवति। एवमिहापि प्रत्येकमभिसबंध , मतिज्ञान श्रुतज्ञानमवधिज्ञान मन पर्ययज्ञान केवलज्ञानमिति । सत्यपि तत्सामानाधिकरण्ये उपात्तलिंगसख्यत्वात्स-ल्लिंगसख्योपादान नास्तीत्युक्त पुरस्तात्।

अर्चितत्वादल्पाच्तरत्वादल्पविषयत्वाच्च मतिग्रहणमादौ ॥ १७ ॥ मतिरित्येतत् पद श्रुतमल्पाक्षर च, अवध्यादिभ्यो विषयश्चास्याल्प ,चक्षुरादीना प्रतिनियतविषयत्वात्। तस्मादस्यादौ ग्रहण क्रियते।

तदनंतर श्रुत ॥ १८ ॥ तत्पूर्वं हि श्रुतमिति वक्ष्यते । ततस्तदनतर श्रुत क्रियते । इतश्च—

विषयनिबंधनतुल्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ 'मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति' वक्ष्यते । अत-स्तुल्यत्वाच्च तदनतर श्रुत ।

तत्सहायत्वाच्च ॥ २० ॥ यथा नारदपर्वतयो सहायत्वाद्यत्र नारदस्तत्र पर्वत , यत्र पर्वतस्तत्र नारद परस्परापरित्यागात्। तथा मतिश्रुतयो परस्परापरित्याग । यत्र मतिस्तत्र श्रुत यत्र श्रुत तत्र मतिरिति ।

प्रत्यक्षत्रयस्यादाववधिवचन विशुद्धयभावात् ॥ २१ ॥ सत्यपि मतिश्रुताभ्या प्रत्यक्षत्वात्त्रिषु द्वत्वेऽवधेरौपदिष्ट प्रत्यक्षज्ञानमपेक्ष्यावधिर्न विशुद्धस्ततोऽस्य प्रागुपन्यास ।

ततो विशुद्धतरत्वान्मनःपर्ययग्रहण ॥ २२ ॥ ततोऽवधेर्मन पर्ययज्ञान विशुद्धतर। किं कृतोस्य विशुद्धिप्रकर्ष ? संयमगुणसन्निधानकृत । अतोऽस्य तदनतर ग्रहण ।

अते केवलग्रहण तत पर ज्ञानप्रकर्षाभावात् ॥ २३ ॥ सर्वेषा ज्ञानाना परिच्छेदने केवलसामर्थ्यात् अस्य चान्येन ज्ञानेनाऽपरिच्छेद्यत्वान्नातोऽन्यप्रकृष्ट ज्ञानमस्तीति, तत पर ज्ञानप्रकर्षाभाव ।

तेनैव सह निर्वाणाच्च ॥ २४ ॥ यतश्च केवलेनैव सह निर्वाण न क्षायोपशमज्ञाने सह, अतोंते केवलग्रहण । कश्चिदाह—

मतिश्रुतयोरेकत्व साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ॥ २५ ॥ मतिश्रुतयोरेकत्व प्राप्नोति कुत साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ।

नातस्तत्सिद्धे ॥ २६ ॥ नाविशेष । कुत , अतस्तत्सिद्धि । यत एव मतिश्रुतयो साहचर्यमेकत्रावस्थान चोच्यते । अत एव विशेष सिद्ध । प्रतिनियतविशेषसिद्धयोर्हि साहचर्यमेकत्रावस्थान च युज्यते। नान्यथेति ।

तत्पूर्वकत्वाच्च ॥ २७ ॥ 'मतिपूर्वं श्रुतमिति' वक्ष्यते। ततश्चानयोर्विशेष । यत्पूर्वं यच्च पश्चात्तयो कथमविशेष ? ।

तत एवाविशेषः, कारणसदृशत्वाद्युगपद्वृत्तेश्चेतिचेन्नात एव नानात्वात् ॥ २८ ॥ स्यादेतद्यतो मतिपूर्वकत्वमत एवाविशेष । कुत , कारणसदृशत्वात् कार्यस्य। कथ, ततुपटवत्। यथा शुक्लादितंतुकार्ये पटद्रव्य, शुक्लादिगुणमेव । तथा मति कार्यत्वाच्छ्रुतस्यापि मत्यात्मकत्व । युगपद्वृत्तेश्च । यथाग्नावौष्ण्यप्रकाशनयोर्युगपद्वृत्तेरन्यात्मकत्व । तथा सम्यग्दर्शनाविर्भावादनतर युगप मतिश्रुतयोर्ज्ञानव्यपदेश इति । तन्न किं कारण ? अत एव नानात्वात् । यत एव कारणसदृशत्व युगपद्वृत्तिश्च चोद्यते। अत एव नानात्व सिद्ध । द्वयो', हि सादृश्य युगपद्वृत्तिश्चेति ।

विषयाविशेषादिति चेन्न ग्रहणभेदात् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्विषयाविशेषात्, मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति । तन्न किं कारण ग्रहणभेदात् । अन्यथा हि मत्या गृह्यते अन्यथा श्रुतेन। यो हि मन्यते विषयाभेदादविशेष इति । तस्यैकघटविषयदर्शनस्पर्शनाविशेष स्यात्।

---

१ स्यतत्सारित्वथ , तलादिलिपिपाठ ।

उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदुभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादेकत्व। मतिज्ञान तावदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमिति प्रतीत। श्रुतमपि वक्तृश्रोतृजिह्वाश्रवणनिमित्तत्वाच्च तदुभयनिमित्तमिति। तन्न किं कारणमसिद्धत्वात्। जिह्वा हि शब्दोच्चारक्रियाया निमित्त, न ज्ञानस्य। श्रवणमपि स्वविषयमतिज्ञाननिमित्त, न श्रुतस्येत्युभयनिमित्तत्वमसिद्ध। सिद्धो हेतु साध्यमर्थं साधयेन्नासिद्ध। किं निमित्त तर्हि श्रुत ?

अनिंद्रियनिमित्तोऽर्थावगमः श्रुत ॥ ३१ ॥ इंद्रियानिंद्रियबलाधानात्पूर्वमुपलब्धेर्थे नोइंद्रियप्राधान्यायदुत्पद्यते ज्ञान तत्, श्रुत।

ईहादिप्रसग इति चेन्नावग्रहीतमात्रविषयत्वात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतदीहादीनामपि श्रुतव्यपदेश प्राप्त, तेप्यनिंद्रियनिमित्ता इति। तन्न किं कारण अवग्रहीतमात्रविषयत्वात्, इंद्रियेणावग्रहीतोऽर्थस्त मात्र विषया ईहादय। श्रुत पुनर्न तद्विषय। तर्हि ? श्रुतमपूर्वविषय, एक घटमिंद्रियानिंद्रियाभ्या निश्चित्याऽय घटइति तज्जातीयमन्यमनेकदेशकालरूपादिविलक्षणमपूर्वमधिगच्छति यत्तच्छ्रुत। नानाप्रकारार्थप्ररूपणपर यत्तद्वा श्रुत। अथवा इंद्रियानिंद्रियाभ्यामेक जीवमजीव चोपलभ्य तत्र सत्सख्याक्षेत्रस्पर्शनकालातर भावाल्पबहुत्वादिभि प्रकारैरर्थप्ररूपणे कर्तव्ये यत्समर्थं तच्छ्रुत।

श्रुत्वावधारणाच्छ्रुतमिति चेन्न मतिज्ञानप्रसगात् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा यदवधारयति तच्छ्रुतमिति केचिन्मन्यते। तन्न युक्त। कुत ? मतिज्ञानप्रसगात्। तदपि शब्द श्रुत्वा गोशब्दोयमिति प्रतिपद्यतेऽसाधारणेन नाम लक्षणेन भवितव्य। श्रुत पुनस्तस्मिन्निंद्रियानिंद्रियगृहीतागृहीतपर्यायसमूहात्मनि शब्दे तदभिधेये च श्रोत्रेंद्रियव्यापारमतरेण जीवादौ नयादिभिरधिगमोपायैर्यथात्वेनाऽवबोध।

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्त। प्रमाण केषाचिज्ज्ञानमभिमत केषाचित्सन्निकर्ष इत्यतोऽधिकृतानामेव मत्यादीनां प्रमाणत्वख्यापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

प्रमाणशब्दस्य कोर्थ ? भावकर्तृकरणत्वोपपत्ते प्रमाणशब्दस्येच्छातोर्थाध्यवसाय ॥१॥ अय प्रमाणशब्द, भावे कर्तरि करणे च वर्तते। तत्र भावे, तावत्प्रमेयार्थं प्रति निवृत्तव्यापारस्य तत्त्वकथनात् प्रमाणमिति। कर्तरि प्रमेयार्थं प्रति प्रमातृत्वशक्तिपरिणतस्याश्रितत्वात् तत् प्रमिणोति प्रमेयमिति प्रमाण। करणे प्रमातृप्रमेययो प्रमाणप्रमेययोश्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोत्यनेनेति प्रमाण।

अनवस्थेति चेन्न दृष्टत्वात्प्रदीपवत् ॥ २ ॥ स्यान्मतमिदमिह सप्रधार्यं। प्रमाणसिद्धि परतो वा स्यात्स्वत एव वेति ?। यदि यथा प्रमेयसिद्धि प्रमाणाधीना एव प्रमाणसिद्धिरपि प्रमाणातराधीनेति; तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था। अथ स्वत एव सिद्धि। एवमपि यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धिस्तथा प्रमेयस्यापि प्रमेयात्मन एव सिद्धिरिति, प्रमाणान्यस्याकल्पना न घटते। इच्छामात्रविशेषहेतुवचन चेति। तन्न किं कारण दृष्टत्वात्प्रदीपवत्। दृष्टो हि प्रदीपो, घटादीना प्रकाशक स्वस्य च। तथा प्रमाणमपि इति। अथवायमपरोर्थ यदि भावकर्तृकरणानामन्यतमसाधन प्रमाणशब्द, अनवस्था प्राप्नोति नवैकस्मिन्नर्थात्मनि विरुद्धशक्त्यवस्थानमिति। तन्न किं कारण ? दृष्टत्वात्, प्रदीपवत्। यथैकस्य प्रदीपस्य, प्रदीपन, प्रदीपयति, प्रदीप्यतेनेनेति वा, भावादिशक्त्यविरोध। तथा प्रमाणस्यापि, इति।

इतरथा हि प्रमाणव्यपदेशाभाव ॥ ३ ॥ यदि प्रमाण स्वस्याप्रकाशक स्यात्, परसवेद्यत्वात्, अस्य प्रमाणव्यपदेशो न स्यात्।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः ॥ ४ ॥ विषयाकारपरिच्छेदात्मनि ज्ञाने, यदि स्वाकारपरिच्छेदो न स्यात्, तद्विषये विज्ञाने विषयाकाररूपतैवेति तयोरविशेष स्यात्।

स्मृत्यभावप्रसंगश्च ॥ ५ ॥ न ह्यनुपलब्धपूर्वेऽर्थे स एवायमिति स्मृतिर्भवति । यदि च विज्ञानं स्वात्मानं न विजानीयादुत्तरकालमनधिगतस्वात्मविज्ञानं कथं ब्रूयात् ? ज्ञोऽहमिति । ततः स्मृतेरभावः स्यात् ।

फलाभाव इति चेन्नार्थावबोधे प्रीतिदर्शनात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्भावसाधने प्रमाणे प्रमैव प्रमाणमिति, न फलमन्यदुपलभ्यत इति फलाभाव इति । तन्न किं कारणं ?, अर्थावबोधे प्रीतिदर्शनात् । ज्ञस्वभावस्यात्मनः कर्ममलीमसस्य करणालंबनादर्थनिश्चये प्रीतिरुपजायते सा फलमित्युच्यते ।

उपेक्षाऽज्ञाननाशो वा ॥ ७ ॥ रागद्वेषयोरप्रणिधानमुपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ।

ज्ञातृप्रमाणयोरन्यत्वमिति चेन्नाऽज्ञत्वप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं प्रमिणोत्यात्मानं परं वा प्रमाणमिति कर्तृसाधनत्वमयुक्तं, यस्मादन्यत्प्रमाणं ज्ञानं, स च गुणः । अन्यश्च प्रमाताऽऽत्मा, स च गुणी । गुणिगुणयोश्चाऽन्यत्वं द्रव्यरूपवत् । तथाचात्मेंद्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते, तदन्यदिति वचनात्, अन्यत्प्रमाणमन्यः प्रमाता । ततः करणसाधनत्वमेव युक्तमिति । तन्न किं कारणमज्ञत्वप्रसंगात् । यदि ज्ञस्वभाव आत्मा तस्याऽज्ञत्वं प्राप्नोति । घटवत् ।

ज्ञानयोगादिति चेन्नाऽतत्स्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावोऽन्धप्रदीपसंयोगवत् ॥ ९ ॥ स्यादेतज्ज्ञानयोगाज्ज्ञातृत्वं भवतीति । तन्न किं कारणमतत्स्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावः । कथं ? अंधप्रदीपसंयोगवत् । यथा जात्यंधस्य प्रदीपसंयोगेपि न द्रष्टृत्वं । तथा ज्ञानयोगेपि अज्ञस्वभावस्यात्मनो न ज्ञातृत्वं ।

प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ स्यान्मतं अन्यत् प्रमाणमन्यत्प्रमेयं । कुतः ? लक्षणभेदात्, दीपघटवत् इति । तन्न किं कारणमनवस्थानात् । यदि यथा बाह्यात्प्रमेयाकारात्प्रमाणमन्यत्तथाभ्यंतरप्रमेयाकारादन्यत्स्यात् ।

अनवस्थास्य स्यात्प्रकाशवदिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ तत्रैतत्स्यात् नानवस्थादोषः । कथं ? प्रकाशवत् । यथा प्रकाशस्य घटादीनामात्मनश्च प्रकाशने नानवस्थादोषः एवमिहापीति । तन्न किं कारणं प्रतिज्ञाहानेः । प्रकाशो हि स्वात्मनो स्वपरप्रकाशने समर्थः प्रदर्श्यमानः प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वप्रतिज्ञां हापयति ।

अनन्यत्वमेवेति चेन्नोभयाभावप्रसंगात् ॥ १२ ॥ यद्यन्यत्वे दोषोऽनन्यत्वं । तर्हि ज्ञातृप्रमाणयोः प्रमाणप्रमेययोश्चेति । तन्न किं कारणं उभयाभावप्रसंगात् । यदि ज्ञातुरनन्यत्प्रमाणं, प्रमाणाच्च प्रमेयं, अन्यतराभावे तदविनाभाविनोऽवशिष्टस्याप्यभाव इत्युभयाभावप्रसंगः । कथं तर्हि सिद्धिः ?—

अनेकांतात्सिद्धिः ॥ १३ ॥ स्यादन्यत्वं स्यादनन्यत्वमित्यादि । संज्ञालक्षणादिभेदात्स्यादन्यत्वं । व्यतिरेकेणानुपलब्धेः स्यादनन्यत्वमित्यादि । ततः सिद्धमेतत्प्रमेयं, नियमात्प्रमेयं । प्रमाणं तु स्यात्प्रमाणं स्यात्प्रमेयमिति ।

वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्वित्वनिर्देशः ॥ १४ ॥ आद्ये परोक्षं प्रत्यक्षमन्यदिति, वक्ष्यते । तदपेक्षया प्रमाणे इति, द्वित्वनिर्देशः क्रियते ।

तद्वचनं सन्निकर्षादिनिवृत्त्यर्थं ॥ १५ ॥ तन्मत्यादि ज्ञानं वर्णितं, प्रमाणव्यपदेशं लभते न सन्निकर्षादीनि । अथ सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वे को दोषः ?—

सन्निकर्षे प्रमाणे सकलपदार्थपरिच्छेदाभावस्तदभावात् ॥ १६ ॥ यस्य मतं सन्निकर्षः प्रमाणं, अर्थाधिगमः फलमिति, तस्य सकलपदार्थपरिच्छेदो नास्ति । कुतः ? तदभावात्तस्य सन्निकर्षस्याभावात् । कथं ? इति चेदुच्यते–येन केनचित्सर्वज्ञेन भवितव्यं । तस्यार्थपरिच्छेदहेतुर्यदि सन्निकर्षः ?, स चतुष्टयत्रयद्वयविषयः स्यात् । तत्र चतुष्टयविषयस्त्रयविषयश्च न संभवति । मनस इंद्रियाणां चाऽयुगपत्प्रवृत्तित्वात्, प्रतिनियतविषयत्वाच्च । अनंतो हि ज्ञेयस्त्रिकालविषयः, सूक्ष्मांतरितविप्रकृष्टरूपः, स कथमिह तैः सन्निकृष्यते ?

१ मनस इंद्रियाणां वा युगपदप्रवृत्तित्वात्, इत्यपि ग पुस्तके पाठः ।

असन्निकृष्टे, न तत्फलमवबोध प्रवर्तते । अत सर्वज्ञाभाव स्यात् । तत एव द्वयसन्निकर्षोपि न भवति ।

सर्वगतत्वादात्मन सकलेनार्थेन सनिकर्ष इति चेन्न तस्य परीक्षायामनुपपत्ते' ॥ १७ ॥ यदि हि सर्वगत आत्मा स्यात्, तस्य क्रियाभावात्पुण्यपापयो कर्तृत्वाभावे तत्पूर्वकसमारस्तदुपरतिरूपश्च मोक्षो न योक्ष्यते इति । करणग्रामस्य ससार इति चेन्न तस्याचेतनत्वात्, तस्यैव मोक्षप्रसक्तेश्च ।

सर्वेंद्रियसनिकर्षाभावश्च चक्षुर्मनसो प्राप्यकारित्वाभावात् ॥ १८ ॥ सर्वेंद्रियविषय सनिकर्षो न सभवति । प्राप्यकारित्वाभावश्चोपरिष्टाद्वक्ष्यते ।

सर्वथा ग्रहणप्रसगश्च सर्वात्मना सनिकृष्टत्वात् ॥१९॥ यानींद्रियाणि प्राप्यकारीणि, तैरपि सर्वथार्थस्य ग्रहण प्राप्नोति कुत सर्वात्मना सनिकृष्टत्वात् ।

तत्फलस्य साधारणत्वप्रसग' स्त्रीपुरुषसयोगवत् ॥ २० ॥ तस्य सनिकर्षस्य प्रमाणस्य, यत्फलमर्थावबोधन, तेन च साधारणेन भवितव्य । कथ ? स्त्रीपुरुषसयोगवत् । यथा स्त्रीपुरुषसयोगज सुखमुभयोरपि साधारण । तथेंद्रियाणा मनसोर्थस्य भावबोधन प्राप्नोति ।

शय्यावदिति चेन्नाचेतनत्वात् ॥ २१ ॥ स्यान्मत यथा शय्यादीनां, पुरुषस्य च, सयोगे साधारणेपि, तत्फल सुख न शय्यादीना भवति । किं तर्हि पुरुषस्यैवेति । तथेहापीति । तन्न किं कारण अचेतनत्वात्, अचेतनाना शय्यादीना सत्यपि सयोगे, सुख न भवति ।

इहापि तत एवेति चेन्नाविशेषात् ॥ २२ ॥ स्यादेत मन प्रभृतीनां, सत्यपि सनिकर्षे, न तत्फलमवबोधन भवति कुत । अचेतनत्वादेवेति । तन्न किं कारणमविशेषात्, अज्ञस्वभावत्व तावत्सर्वेषामात्मादीनामविशिष्ट, तत्र किं कृतोय विशेष । सनिकर्षफलमवबोधनमर्थांतरभूतमपि, सदात्मनैव सबध्यते । न मन प्रभृतिभिरिति । इत्यभावे चात्मन प्रतिज्ञाहानि ।

समवायादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्समवायो नामायुतसिद्धिलक्षण', सबधोस्ति । तत्कृतोय विशेष इति तन्न । किं कारण ? अविशेषात् । समवायो हि सर्वगत , ज्ञभावशून्यत्वे समानेपि, आत्मनैव ज्ञान योजयति, न मन' प्रभृतिभिरिति वचन, न निपश्चिन्मन प्रीतिकर । एवमिंद्रियेपि योज्य ।

अनुमानौपम्ययोरनुमानागमयोरनुमानप्रत्यक्षयोरौपम्यप्रत्यक्षयोरौपम्यागमयोरागमप्रत्यक्षयो' प्रत्यक्षपरोक्षयोश्च विपर्ययप्रसगे मत्यादीनामविशेषेण प्रमाणद्वयासक्तेरवधारणार्थमाह—

आद्ये परोक्षं ॥ ११ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वे विवक्षात प्राथम्यार्थसंग्रह ॥ १ ॥ अयमादिशब्दोनेकार्थवृत्ति , क्वचित्प्राथम्ये वर्तते । अकारादयो वर्णा, ऋषभादयस्तीर्थकरा, इति । क्वचित्प्रकारे 'भुजगादय परिहर्तव्या, इति । क्वचिद्व्यवस्थायां, सर्वादि' सर्वनामेति' । क्वचित्सामीप्ये 'नद्यादीनि क्षेत्राणीति । क्वचिदवयवे, 'दिवादिरिति' । तत्रेहादिशब्दस्य विवक्षात' प्राथम्यार्थो वेदितव्य । आदौ भवमाद्य, किं पुनस्तत् ? मति श्रुत च ।

श्रुताग्रहणमप्रथमत्वात् ॥२॥ श्रुतस्य ग्रहण न प्राप्नोति । कुत ? अप्रथमत्वात्, नहि सूत्रे श्रुत प्रथम

उचरापेक्षयादित्वमिति चेन्नातिप्रसगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत अवध्याद्युत्तरमपेक्ष्य, श्रुतस्यादित्वमिति । तन्न किं कारण ? अतिप्रसगात् । उत्तरमपेक्ष्य, यद्यादित्व कल्प्यते, केवल व्युदस्य, सर्वस्यादित्व प्राप्नोति ?

द्वित्वनिर्देशादितिचेन्न तदवस्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद् द्वित्वनिर्देशेन, सर्वग्रहण न भवति । अतो नातिप्रसग इति । तन्न किं कारण ? तदवस्थत्वात्, एवमप्यतिप्रसग एव भवति । कयोर्द्वयो ग्रहणमिति ?

न वा प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहण ॥५॥ न वैषदोष किं कारण ? प्रत्यासत्ते श्रुतग्रहण भवति । द्वित्वनिर्देशाद्गृह्यमाणं यदाद्यस्य प्रत्यासन्न, तदेव गृह्यते । तस्य हि सामीप्यादौपचारिक प्राथम्यमस्तीति तथासान्निध्यभूतैरर्थाव ।

उपात्तानुपात्तपरप्राधान्यादवगमः परोक्षं ॥ ६ ॥ उपात्तानीन्द्रियाणि, मनश्च। अनुपात्तं प्रकाशोपदेशादि, तत्प्राधान्यादवगमं परोक्षं। यथा गतिशक्त्योपेतस्यापि स्वयमेव गंतुमसमर्थस्य यष्ट्याद्यवलंबनप्राधान्यं गमनं। तथा मतिश्रुतावरणक्षयोपशमे सति ज्ञस्वभावस्यात्मनः स्वयमेवार्थानुपलब्धुमसमर्थस्य पूर्वोक्तप्रत्ययप्रधानं ज्ञानं, परायत्तत्वात्तदुभयं परोक्षमित्युच्यते।

अत एव प्रमाणत्वाभाव इत्यनुपालंभः ॥७॥ अत्राऽन्ये उपालभते। परोक्षं प्रमाणं न भवति, प्रमीयतेऽनेनेति हि प्रमाणं, नच परोक्षेण किंचित्प्रमीयते परोक्षत्वादेवेति सोऽनुपालंभः। कुतः? अत एव यस्मात्, परायत्तं परोक्षं इत्युच्यते नानवबोध इति॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अन्यत्त्रिविधं प्रत्यक्षमित्युच्यते। किमिदं प्रत्यक्षं नाम?

इंद्रियानिंद्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षं ॥१॥ इंद्रियाणि चक्षुरादीनि पंच, अनिंद्रियं मनः, तेष्वपेक्षा यस्य न विद्यते। 'अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यभिचारः' सोऽतीतोऽस्य। आकारो विकल्पः यत्सहाकारेण वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते। इंद्रियानिंद्रियानपेक्षमिति विशेषणं मतिश्रुतनिवृत्त्यर्थं। अतीतव्यभिचारमित्येतद्विभंगज्ञाननिवृत्त्यर्थं। तद्धि मिथ्यादर्शनोदयाद् व्यभिचरतीति। साकारग्रहणमित्येतदवधिकेवलदर्शनव्युदासार्थं। अनाकारं हि तदिति। किं गतमेतदियतासूत्रेण? आहोस्विदेव वक्तव्यमिति गतं प्रतिपन्नं कथमिति चेदुच्यते—

अक्षं प्रतिनियतमिति परापेक्षानिवृत्तिः ॥ २ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीति, अक्ष आत्मा, प्राप्तक्षयोपशमः। प्रक्षीणावरणो वा तमेव प्रतिनियतं प्रत्यक्षमिति, निग्रहात्परापेक्षानिवृत्तिः कृता भवति।

अधिकारादनाकारव्यभिचारव्युदासः ॥ ३ ॥ अधिकृतमेतज्ज्ञानं, सम्यक्, इति च, ततोऽनाकारस्य दर्शनस्य, व्यभिचारिणो ज्ञानस्य, च व्युदासः कृतो भवति।

करणात्यये ग्रहणाभाव इतिचेन्न दृष्टत्वादीशवत् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्करणात्ययेऽर्थस्य ग्रहणं न प्राप्नोति। नह्यकरणस्य कस्यापि ज्ञानं दृष्टमिति। तन्न किं कारणं? दृष्टत्वात्। कथं?, ईशवत्। यथा रथस्य कर्ता अनीशः, उपकरणापेक्षो रथं करोति। स तदभावे न शक्यः। यः पुनरीशः, तपोविशेषात्परिप्राप्तर्द्धिविशेषः। स बाह्योपकरणगुणानपेक्षः स्वशक्त्यैव रथं निर्वर्तयन् प्रतीतः। तथा कर्ममलीमस आत्मा, क्षायोपशमिकेंद्रियानिंद्रियप्रकाशाद्युपकरणापेक्षोऽर्थान् संवेत्ति। स एव पुनः क्षयोपशमविशेषे क्षये च सति करणानपेक्षः स्वशक्त्यैवार्थान्वेत्ति। इति को विरोधः?

ज्ञानदर्शनस्वभावत्वाच्च भास्करादिवत् ॥ ५ ॥ यथा भास्करादयः, प्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाशांतरानपेक्षाः, प्रकाश्यानर्थान् प्रकाशयति। तथा ज्ञानदर्शनस्वभाव आत्मा, तदावरणक्षयक्षयोपशमविशेषे सति, स्वशक्त्यैवार्थानाविष्करोतीति सिद्धं।

इंद्रियनिमित्तं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्विपरीतं परोक्षमित्यविसंवादिलक्षणमिति चेन्नाप्तस्य प्रत्यक्षाभावप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतमिंद्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, व्यतीतेंद्रियविषयव्यापारं परोक्षमित्येतदविसंवादिलक्षणं। तथाचोक्तं।

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्यादियोजना। असाधारणहेतुत्वादक्षैस्तद्व्यपदिश्यते॥

इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यं, अव्यभिचारि व्यवसायात्मकमात्मेंद्रियमनोर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यच्छ्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षं। सत्संप्रयोगे पुरुषस्येंद्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति वा। तत्प्रत्यक्षमिति च सर्वैरभ्युपगम्यते। अतएव तल्लक्षणमविसंवादि निश्चेतव्यमिति। तन्न किं कारणमाप्तस्य प्रत्यक्षाभावप्रसंगात्।

यदीन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते, एवं सत्याप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात्। न हि तस्येन्द्रियपूर्वोऽर्थाधिगमः। अथ तस्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते ? तस्यासर्वज्ञत्वं पुरस्तादुक्तं।

आगमादिति चेन्न तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदागमादतीन्द्रियार्थाधिगमे व्याहतशक्तेः सर्वार्थावबोध इति। तन्न; किं कारणं ? तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात्। आप्तेन हि क्षीणदोषेण, प्रत्यक्षज्ञानेन प्रणीत आगमो भवति न सर्वः। यदि सर्वः स्यात् ? अविशेषः स्यात्। स च नास्तीत्यागमस्य प्रमाणाभावः।

अपौरुषेयादिति चेन्न तदसिद्धेः ॥ ८ ॥ स्यादेतदपौरुषेय आगमोऽस्ति, अनादिनिधनोऽत्यन्तपरोक्षेष्वप्यर्थेष्वप्रतिहतगतिस्ततः सर्वार्थाधिगम इति। तन्न; किं कारणं ? तदसिद्धेः। न च कश्चिदागमोऽपौरुषेयः सिद्धोऽस्ति, हिंसादिविधायिनः प्रामाण्यासिद्धेः।

अतीन्द्रियं योगिप्रत्यक्षमिति चेन्नार्थाभावात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं योगिनोऽतीन्द्रियं प्रत्यक्षं ज्ञानमस्ति आगमविकल्पातीतं। तेनासौ सर्वार्थान् प्रत्यक्षं वेत्ति। उक्तं च—योगिनां गुरुनिर्देशाद्व्यतिभिन्नार्थमात्रदृक् इति। तन्न; किं कारणं ? अर्थाभावात्। अक्षमक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षं। न चायमर्थो योगिनि विद्यतेऽक्षाभावात्। अथवा न सन्ति सर्वे भावाः, स्वपरोभयहेत्वहेतुभ्य उत्पत्त्याद्यभावात्। सामान्यविशेषार्थैकानेकयोर्वृत्त्यसंभवादिदोषोपपत्तेः। अतोऽर्थाभावान्निरालम्बनं योगिनो ज्ञानं कथं स्यात् ? परिकल्पितात्मना न सन्ति भावा निर्विकल्पात्मना सन्तीति चायुक्तं। तदधिगमोपायाभावात्। न हि निर्विकल्पोऽर्थोऽस्ति। तद्विषयं ज्ञानं चेति प्रतिपादयितुं शक्यं। लक्षणाभावात्।

तदभावाच्च ॥ १० ॥ तस्य योगिनोऽभावाच्च। न हि कश्चित्तत्परिकल्पितो योगी विद्यते विशेषलक्षणविरहात्, सर्वविरहाच्च। निर्वाणप्राप्तौ तत्रैतत्स्यात्, निर्वाणं द्विविधं ?, सोपधिविशेषं, निरुपधिविशेषं चेति। तत्र सोपधिविशेषे निर्वाणे बोद्धास्तीति। तत्रापि यथा बाह्यस्याभावः कल्प्यते, तथाभ्यन्तरस्यापीति बोद्धुरभाव एव। योगजधर्मानुग्रहादात्मा करणनिरहितोऽप्यवैतीति चेन्न। तस्य निःक्रियस्य नित्यस्य सतस्तत्क्रियातदनुग्रहविकाराभावात्।

तल्लक्षणानुपपत्तिश्च स्ववचनव्याघातात् ॥ ११ ॥ तस्य प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणमपि नोपपद्यते, कुतः ? स्ववचनव्याघातात्। अन्यापोहकप्रतिविहितान्येवाशेषप्रमाणलक्षणानि। ततस्तत्र नो नातितरां प्रतिविधानादरः। किंतु तत्प्रमाणलक्षणगुणसंभावनातिरस्कारार्थं किंचिद्व्याप्रियामहे। यदुक्तं कल्पनापोढं प्रत्यक्षमिति। कल्पना हि जातिद्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकृतो वाग्बुद्धिविकल्पस्ततोऽपोढं। किं तत् ? सर्वथाकल्पनापोढं, उताहो कथंचिदिति ? यदि सर्वथास्ति प्रमाणं ज्ञानं कल्पनापोढमित्येवमादि कल्पनाभ्योऽप्यपोढमित्यस्यादिवचनव्याघातः। अथास्त्यादिकल्पनाभ्योऽनपोढमिष्यते सर्वथाकल्पनापोढमिति वचनव्याघातः। अथ कथंचित्कल्पनापोढं, एकान्तवादत्यागात् पुनरपि स्ववचनव्याघात एव। अथ मतं नास्माकमेकान्तः कल्पनापोढमेवेति। किमर्थं तर्हि विशेषणं ?, परमतापेक्षं विशेषणं। परमते हि नामजात्यादिभेदोपचारकल्पना प्रोक्ता। ततोऽपोढं न सविकल्पादिति। उक्तं च

सवितर्कविचारा हि पंच विज्ञानधातवः। निरूपणानुस्मरणविकल्पनविकल्पका इति

अत्रोच्यते—आलम्बने वितर्कस्तत्रैवानुमर्शनं विचारस्तस्य नामादिभिः प्रकल्पना निरूपणं। पूर्वानुभूतानुसारेण विकल्पनमनुस्मरणमित्येते धर्माः क्षणमात्रावस्थानेष्वक्षविषयविज्ञानेषु निरन्वयेषु नोपपद्यते। युगपदुत्पत्त्यवस्थानाच्च, अतो ग्राह्यग्रहणभावाभावश्च स्यात्। सव्येतरगोविषाणवत्। क्रमवृत्तित्वे च तेषां स्वार्थाभावप्रसंगश्चेति। संततापेक्षया तदुपपत्तिरिति चेन्न। तत्परीक्षाक्षमत्वात्। अतः सर्वस्मिन्नसति विकल्पे, अयं विकल्पोऽस्त्ययं नास्तीति विज्ञानस्य विवेको नोपपद्यते। सर्वविकल्पविरहाच्च नास्तित्वमेवास्य स्यात्। अनुस्मरणाद्यभ्युपगमे चैकस्यानेकक्षणवर्तिनो वस्तुनोऽस्तित्वं सिद्धं। अनुस्मरणादि हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नाननुभूतस्य नाप्यन्यानुभूतस्येति। तथा मानसमपि प्रत्यक्षं नोपपद्यते। अपि च षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि

तमन इत्यतीतमसत्कथं विज्ञानस्य कारण स्यात्। अथ पूर्वोत्तरनाशोत्पत्त्योर्युगपद्वृत्तः कार्यकारणभाव कल्प्यते। भिन्नमतानयोरपि विनश्यदुत्पद्यमानयो कार्यकारणभाव स्यात्। एकसताने शक्यनुगमाभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात्।

अपूर्वाधिगमलक्षणानुपपत्तिश्च सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्ते ॥ १२ ॥ अपूर्वाधिगमलक्षण प्रमाणमित्यतच्च नोपपद्यते। कुत ? सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्ते। प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाण। सर्वेण च ज्ञानेन प्रमीयते। यथान्धकारेऽवस्थितानामुत्पत्त्यनन्तर प्रकाशक प्रदीप, उत्तरकालमपि न त व्यपदेश जहाति, तदवस्थानकारणत्वात्। एव ज्ञानमुत्पत्त्यनन्तर घटादीनामवभासक भूत्वा प्रमाणत्वमनुभूयोत्तरकालमपि न त व्यपदेश त्यजति, तदर्थत्वात्। अथ मत क्षणे क्षणे य एव प्रदीपोऽपूर्वमेव प्रकाशकत्वमवलम्बत इति। एव सति ज्ञानमपि तादृगेवेति, क्षणे क्षणेऽन्यत्वोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमविशिष्टमिति । तत्र यदुक्त स्मृतीच्छाद्वेषादिवत् पूर्वाधिगतविषयत्वात् पुन पुनरभिधान ज्ञान प्रमाणमिति तद्व्याहन्यते।

स्वसंवित्तिफलानुपपत्तिश्चाऽर्थांतरत्वाभावात् ॥ १३ ॥ प्रमाण लोके फलवदुपलब्ध । अत च प्रमाणस्य केनचित्फलेन भवितव्यमिति। कश्चिदाह–स्वाभास हि ज्ञानमुत्पद्यते, स्वाभास विषयाभास च। तस्योभयाभासस्य यत्स्वसवेदन तत्फलमिति। तन्नोपपद्यते, कुत ? अर्थांतरत्वाभावात्। लोके प्रमाणात् फलमर्थांतरभूतमुपगम्यते। तद्यथा-छेत्तृछेत्तव्यछेदनसन्निधाने द्वैधीभाव फल। नच तथा स्वसवेदनमर्थांतरभूतमस्ति। तस्मादस्य फलत्व नोपपद्यत सत्यमेवमेतत्। अत एव तस्मिन्नधिगमरूपे फले सव्यापारप्रतीततामुपधाय प्रमाणोपचार इति।

प्रमाणोपचारानुपपत्तिर्मुख्याभावात् ॥१४॥ सति मुख्ये लोके उपचारो दृश्यते। यथा सति सिंहे विशिष्टतिर्यग्गतिपंचेंद्रियजातिनखदंष्ट्रासटाटोपभासुरकपिलनयनतारकाद्यवयवविशिष्टेऽन्यत्रक्रौर्यशौर्यादिगुणसाधर्म्यात्सिंहोपचार क्रियते। नच तथेह मुख्य प्रमाणमस्ति तदभावात्फले प्रमाणोपचारो न युज्यते।

आकारभेदाद्भेद इति चेन्नैकांतवादत्यागात् ॥ १५ ॥ स्यादेतद्ग्राहकविषयाभाससवित्तिशक्तित्रयाकारभेदात्प्रमाणप्रमेयफलकल्पनाभेद इति। तन्न किं कारणमेकातवादत्यागात्। एकमनेकाकारमित्येतज्जिनेंद्रदर्शन, तत्कथमेकातवादे युज्यते ? यदि होवमभ्युपगम्येत, द्रव्ये कोऽपरितोष ?, रूपाद्यनेकात्मकमेक परमाणुद्रव्य, ज्ञानाद्यनेकात्मकमात्मद्रव्यमिति। अथ द्रव्यसिद्धिर्माभूदिति आकारा एव, न ज्ञानमिति कल्प्यते। एव सति कस्य ते आकारा ? इति तेषामप्यभाव स्यात्। किंच तेषामाकाराणा यौगपद्येन वा उत्पत्ति स्यात् ? क्रमेण वा ? यदि यौगपद्येन, हेतुहेतुमद्भावो निरुध्यते। अथ क्रमेण, क्षणिकस्य विज्ञानस्याकाराणा, कथ क्रम ?, यदि स्यात् ?, अविगमश्चात्र न भावांतरमिति व्याहन्यते। अपि च बाह्यस्य विज्ञेयस्याभावे, अतरगाकारत्रयकल्पनायां, प्रमाणप्रमाणाभासौ नोपपद्येते। अतरगाकारभेदादसद्वस्तु यत्सदिति कल्पयति, तदप्रमाणाभास। असदेवेति यत्प्रतिपाद्यते तत्प्रमाण इत्यस्ति विशेष। इति चेत्प्रमेयद्वयपरस्थापितप्रमाणद्वयकल्पनाव्याघात। स्वलक्षणविषय हि प्रत्यक्ष। सामान्यलक्षणविषयमनुमान। स्वलक्षणमसाधारणोधर्म विकल्पातीतत्वादिदं तदित्यव्यपदेश्य। तद्विपरीत सामान्यलक्षणमिति, सर्वस्यासत्वे किं कुतोय विशेष ? असत्व हि न स्वतो भिद्यते सबंधिभेदात्स्याद्भेद घटस्यासत्व पटस्यासत्वमिति, तेषा घटादीना सबधिनामभावे तद्विशेषाभाव इति। स्यान्मत स्वात्पतिता नो रत्नवृष्टिरिष्टमेवाप्रतर्कितमुपस्थित अत एव सर्वं विज्ञानाभिधानमयथार्थं परिकल्पितार्थत्वान्निर्विकल्पार्थगोचरमात्मीयमेव विज्ञानप्रमाणमिति। उक्तच—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते। अनागमविकल्पा हि स्वय विद्या प्रवर्तत इति॥

एतच्चानुपपन्न तदधिगमोपायाभावात्। उक्तच—

प्रत्यक्षबुद्धि क्रमते न यत्र तल्लिंगगम्य न तदर्थलिंग।
वाचो न वा तद्विषयेण योग का तद्गति कष्टमशृण्वतस्ते॥

इत्याहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिमप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मति स्मृतिः संज्ञा चिंताभिनिबोध इत्यनर्थांतरं ॥ १३ ॥

इतिशब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षावशादाद्यर्थसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ इति शब्दोऽनेकार्थे संभवति। क्वचिद्धेतौ वर्तते, 'हन्तीति पलायते' 'वर्षतीति धावति' क्वचिदेवमित्यस्यार्थे वर्तते, इति स्म उपाध्यायः। एवं स्म ह इति गम्यते। क्वचित्प्रकारे वर्तते, यथा 'गौरश्वः पुरुषो गौः, चरति हाते जिनदत्तो देवदत्त इति' एवंप्रकारा इत्यर्थः। क्वचिद्व्यवस्थायां वर्तते, यथा 'ज्वलितिकसन्तादण्, इति। क्वचिदर्थविपर्यासे वर्तते। यथा 'गौरित्ययमाह, गौरिति जानीते इति,। क्वचित्समाप्तौ वर्तते इति 'प्रथममाह्निकमिति'। द्वितीयमाह्निकमिति। क्वचिच्छब्दप्रादुर्भावे वर्तते इति, श्रीदत्तमिति सिद्धसेनमिति। तदिह विवक्षावशादादिशब्दार्थो वेदितव्यः। मति स्मृति संज्ञा चिंताभिनिबोधादय इत्यर्थः। किं पुनः प्रतिभाबुद्ध्युपलब्ध्यादयः। प्रकारे वा एवं प्रकारा, इति। कथमेतेषां शब्दानामनर्थान्तरत्वं।

मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तोपलब्धिविषयत्वादनर्थांतरत्वं रूढिवशात् ॥ २ ॥ एतेषां मत्यादीनां शब्दानां मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तायामर्थोपलब्धौ वृत्तेरनर्थान्तरत्वं वेदितव्यं। कथं पुनरेतेषां मन्यत इति वा मतिः इत्येवमाद्यर्थविषयाणामेषामनर्थान्तरत्वं', इत्यत आह, रूढिवशादिति। यथा गच्छतीति गौरिति गमिक्रियायामपि गमनं न शब्दप्रवृत्तिनियमकारणं रूढिवशात्क्वचिदेव वर्तते। तथा मत्यादयः शब्दाः व्युत्पत्तिकर्मणि सत्यप्यर्थाश्रयेण भेदे क्वचिदेव वर्तंत इत्यनर्थांतरत्वमवसीयते।

शब्दभेदादर्थभेदो गवाश्वादिवदिति चेन्नातः संशयात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मत्यादीनां शब्दानां परस्परतोऽर्थान्तरत्वमस्ति। कुतः? शब्दभेदात्, गवाश्वादिवदिति। तन्न किं कारणं अतः संशयात्। यत एव मत्यादीनां शब्दभेदादन्यत्वमाह भवान्, अत एव संशयः। कथं?—

इंद्रादिवत् ॥ ४ ॥ यथेंद्रशक्रपुरंदरादिशब्दभेदेऽपि नार्थभेदः। तथा मत्यादिशब्दभेदेऽप्यर्थाभेद इति। न हि यत एव संशयस्तत एव निश्चयः। किं च—

शब्दाभेदेऽप्यर्थान्यत्वप्रसंगात् ॥ ५ ॥ यस्य शब्दभेदोऽर्थभेदे हेतुरिति मतं, तस्य वागादिनवार्थेषु गोशब्दाभेदाद्वागाद्यर्थानामेकत्वं स्यात्। अथ नैवमिष्टं, न तर्हि शब्दभेदोऽन्यत्वस्य हेतुः। किं च—

आदेशवचनात् ॥ ६ ॥ यथेंद्रादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात्स्यादेकत्वं, प्रतिनियतपर्यायापादेशाच्च स्यादन्यत्वं, इंदनादिंद्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात्पुरंदरः, इति। तथा मत्यादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात्स्यादेकत्वं। प्रतिनियतपर्यायापादेशाच्च स्यान्नानात्वं। मननं मतिः। स्मरणं स्मृतिः। संज्ञानं संज्ञा। चिंतनं चिंता। आभिमुख्येन नियतबोधनमभिनिबोध इति।

पर्यायशब्दो लक्षणं नेति चेन्न ततोऽनन्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं मत्यादयोऽभिनिबोधपर्यायशब्दा नाभिनिबोधस्य लक्षणं भवितुमर्हंति। यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादयः पर्यायशब्दा मनुष्यस्य लक्षणं न भवंति। तन्न किं कारणं ततोऽनन्यत्वात्। इह पर्यायिणोऽनन्यः पर्यायशब्दः, स लक्षणं। कथं?

औष्ण्याग्निवत् ॥ ८ ॥ यथा एवं सत्यग्नेः, औष्ण्यमपि पर्यायिणोऽनन्यत्वादग्नेर्लक्षणं भवति। तथा पर्यायशब्दा मत्यादयः अभिनिबोधपर्यायिणोऽनन्यत्वेनाभिनिबोधस्य लक्षणं। अथवा ततोऽनन्यत्वात्। यथा मनुष्यमनुजमानवादयः अन्यत्रावृत्तेरन्यपदार्थव्यावृत्तिहेतवो मनुष्यादनन्यत्वात्तस्य लक्षणं। अन्यथा हि मनुष्याभिधानस्य मनुष्यत्वाभावो भवेत्, यतो न मनुष्यलक्षणमस्तीति तथाविधमनर्थकमिति। तथाचाह इह, अत पर्यायशब्दो लक्षणं। यथा मतिश्रुतयोरनादिसंबंधज्ञाना-नामपि नेऽभिनिबोधादनन्यत्वान्न। इत्थं पर्यायशब्दो लक्षणं। कथम्?—

गत्या मत्यागमलक्षणग्रहणात् ॥ ९ ॥ यतः—

अन्यूनानुपलब्धेः ॥ १० ॥ यन्मतिरिति गत्या ज्ञानं, बुद्धिरित्यर्थबोधकं ज्ञानं, केवलमिति। न शब्द

निर्ज्ञातार्थाऽविस्मृतिर्धारणा ॥ ४ ॥ भाषावयोरूपादिविशेषैर्याथात्म्येन निर्णीतस्य पुरुषस्योत्तरकाल स एवायमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एते मतिज्ञानभेदा । अत्राहेदमानुपूर्व्यं किं कृतमेषा ?, उच्यते ।

अवग्रहादीनामानुपूर्व्यमुत्पत्तिक्रियापेक्ष ॥ ५ ॥ अवग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषामादाववग्रह क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योज्य । अत्राह—

अवग्रहेहयोरप्रामाण्य तत्सद्भावेपि सशयदर्शनाच्चक्षुर्वत् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णय, सत्येव तस्मिन् किमय स्थाणुराहोस्वित्पुरुष इति सशयदर्शनात्। तथावग्रहेपि सति न निर्णय, ईहादर्शनात्, ईहाया च न निर्णय, यतो निर्णयार्थमीहा नत्वीहैव निर्णय । यश्च निर्णयो न भवति, स सशयजातीय इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न संशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नावग्रह सशय ।कुतोऽवग्रहवचनात्। यत उक्त पुरुषोयमिति अवग्रहस्तस्य भाषावयोरूपादिविशेषाकाङ्क्षणमीहेति। सशयस्त्वप्रतिपत्तिरेवेति। तन्न किं कारण ? सशयानतिवृत्ते । कथ ? आलोचनवत्। यथोर्ध्वार्थालोचने किमयमूर्ध्वोर्थ स्थाणुरुत पुरुष इति सशयानतिवृत्ति । तथोर्ध्वोयमर्थ इत्यवग्रहे ईहाद्यपेक्षात्वात्सशयानतिवृत्ति । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्वमग्निजलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्निजलयोर्दहनप्रकाशनादिद्रव्यतास्नेहनादिप्रतिनियतलक्षणभेदादन्यत्व । तथावग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्व । कोसौ लक्षणभेद ? उच्यते—

अनेकार्थानिश्चितापर्युदासात्मक. सशयस्तद्विपरीतोऽवग्रह ॥ ९ ॥ स्थाणुपुरुषाद्यनेकार्थालम्बनसन्निधानादनेकार्थात्मक सशय । एकपुरुषाद्यर्थात्मकोऽवग्रह । स्थाणुपुरुषानेकधर्मानिश्चितात्मक सशय । यतो न स्थाणुधर्मान् पुरुषधर्माश्च निश्चिनोति । अवग्रहस्तु पुरुषाद्यर्थैकधर्मनिश्चयात्मक । स्थाणुपुरुषानेकधर्माऽपर्युदासात्मक सशय । यतो न प्रतिनियतान् स्थाणुपुरुषधर्मान् पर्युदस्यति सशय । अवग्रह पुन पर्युदासात्मक । सद्यन्यान् भाषादीन् पर्यायान् पर्युदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायालम्बन ।

सशयतुल्यत्वमपर्युदासादिति चेन्न निर्णयनिरोधात् सशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेतत्सशयतुल्योऽवग्रह, कुत ? अपर्युदासात्। यथा सशय स्थाणुपुरुषविशेषापर्युदासात्मक। तथावग्रहोपि पुरुष इति भाषावयोरूपाद्यपर्युदासात्मक । अतश्चैतदेव यदुत्तरकाल तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तन्न किं कारण ? निर्णयनिरोधात्, सशयस्य। सशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्ववग्रह ।

निर्णयदर्शनादीहायां तत्प्रसग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि निर्णयाविरोध्यवग्रह इति न सशय । ननु ईहाया निर्णयविरोधित्वात्सशयत्वप्रसग इति। तन्न किं कारण ? अर्थादानात्, अवगृह्यार्थ तद्विशेषोपलब्ध्यर्थमर्थादानमीहा । सशय पुनर्नार्थविशेषालम्बन ।

सशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ सशयो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथ ? इह पुरुषमवगृह्य, किमय दाक्षिणात्य उत औदीच्य ? इत्येवमाद्यप्रतिपत्तौ सशय, एव सशय । तस्योत्तरकाल विशेषोपलिप्सां प्रति यत्नमीहेति, सशयादर्थान्तरत्व ।

अत एव सशयावचनमर्थगृहीते ॥१३॥ अत एव सूत्रे सशयो नोक्त ।कुत, अर्थगृहीते ।सति सशये ईहाया प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—किमयमपाय उतावाय इत्युभयथा न दोषोऽन्यतरवचनेऽन्यतरस्यार्थगृहीतत्वात्। यदा न दक्षिणात्योयमित्यपाय त्याग करोति तदौदीच्य इत्यवायोधिगमोर्थगृहीत । यदौदीच्य इत्यवाय करोति तदा न दक्षिणात्योयमित्यपायोर्थगृहीत । कश्चिदाह—यदुक्त भवता विषयविषयिसन्निपाते दर्शन भवति, तदनतरमवग्रह इति। तदयुक्तमवैलक्षण्यात्। नह्यवग्रहाद्विलक्षण दर्शनमस्तीति। अत्रोच्यते-न, वैलक्षण्यात्। कथं इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनावरणीयवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामावष्टम्भादविभावितविशेषसामर्थ्येन किंचिदेतद्वस्त्वित्यालोकनमनाकारं दर्शनमित्युच्यते बालवत्। यथा जातमात्रस्य

इति। उष्ण इति च गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति। कोयमुष्णः, योऽग्निरिति। तथा मतिरिति गत्वा बुद्धिः स्मृतिं गच्छति। का मतिः, या स्मृतिरिति। ततः स्मृतिरिति, गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति का स्मृतिः, या मतिरिति। एवमुत्तरेष्वपि। तस्माद्गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात्पश्यामः पर्यायशब्दो लक्षणमिति। किं च—

पर्यायद्वैविध्यादग्निवत् ॥ ११ ॥ यथाग्नेरात्मभूत उष्णपर्यायो लक्षणं, न धूमः, तस्य बाह्येंधननिमित्तत्वे कादाचित्कत्वात्, तथा आभ्यंतरो मत्यादिपर्याय, आत्मभूतत्वाल्लक्षणं, नानात्मभूतो बाह्यो मत्यादिशब्दः पुद्गलः तत्प्रत्यायनसमर्थः, तस्य बाह्यकरणप्रयोगनिमित्तत्वादिति।

करणस्य वाभिधेयार्थत्वादथवा ॥ १२ ॥ इति करणोयमभिधेयार्थः प्रयुज्यते। मतिः स्मृतिः सञ्ज्ञा चिंताभिनिबोध इति योर्थोभिधीयते, तन्मतिज्ञानमिति। ततो लक्षणत्वमुपपद्यते।

श्रुतादीनामेतैरनभिधानात् ॥ १३ ॥ न ह्येतैर्मत्यादिभिः श्रुतादीन्यभिधीयंते।

वक्ष्यमाणलक्षणसद्भावाच्च ॥ १४ ॥ श्रुतादीनां हि लक्षणं वक्ष्यते। ततः, तेषां मत्यप्रसंगः। यदेव लक्षणं मतिज्ञानमत्राभिधीयते अथास्यात्मलाभे किं निमित्तं ?, इत्यत आह—

तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तं ॥ १४ ॥

अथवात्मप्रसादाविशेषात्सर्वज्ञानानामेकत्वप्रसंगे, निमित्तभेदान्नानात्वं प्रतिपिपादयिष्यन् ब्रवीति। सत्यपि अमुष्मिन्नविशेषे पृथक्त्वमेषामनेन। कुतः ? यस्मात्तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमिति। किमिदमिंद्रियं नाम ?—

इंद्रस्यात्मनोऽर्थोपलब्धिर्लिंगमिंद्रियं ॥ १ ॥ इंद्र आत्मा, तस्य कर्ममलीमसस्य स्वयमर्थान्ग्रहीतुमसमर्थस्याऽर्थोपलंभने यल्लिंगं, तदिंद्रियमित्युच्यते। अथ किमिदमनिंद्रयं ?

अनिंद्रियं मनोऽनुदरावत् ॥ २ ॥ मनोंऽतःकरणमनिंद्रियमित्युच्यते। कथमिंद्रियप्रतिषेधेन मन उच्यते ?। यथायमब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणत्वरहिते कस्मिंश्चित्संप्रत्ययो भवति। तथा इंद्रलिंगविरहितेऽन्यस्मिन्ननिंद्रियमिति संप्रत्ययः स्यात्। न तु इंद्रलिंग एव मनसि। नैष दोषः ईषत्प्रतिषेधात्। कथं ? अनुदरावत् यथानुदरा कन्या इति नास्या उदरं न विद्यते, किंतु गर्भभारोद्वहनसमर्थोदराभावादनुदरा। तथानिंद्रियमिति नास्येंद्रियत्वाभावः। किंतु चक्षुरादिवत्प्रतिनियतदेशविषयावस्थानाभावादनिंद्रियं मन इत्युच्यते।

अंतरंगं तत्करणमिंद्रियानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ नास्येंद्रियेष्वपेक्षास्तीतींद्रियानपेक्षं। न ह्यस्य गुणदोषविचारस्वविषयप्रवृत्तौ इंद्रियापेक्षास्ति ततोंऽतरंगं तत्करणमिति, वेदितव्यं। तदुभयमवष्टभ्य यदुत्पद्यते तन्मतिज्ञानमिति।

तदित्यग्रहणमनंतरत्वादिति चेन्नोत्तरार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्मतिज्ञानस्यानंतरत्वादनेनाभिसंबंधो भवतीति तदित्येतद्ग्रहणमनर्थकमिति। तन्न किं कारणमुत्तरार्थत्वात्। उत्तरार्थं ह्येतत्। इतरथा हि अवग्रहेहावायधारणा मतिज्ञानभेदा इति विज्ञातुमशक्या, तद्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे तन्मतिज्ञानमवग्रहादय इति संबंधः सुगमो भवति।

यदेतस्मिन्निमित्तद्वयसंनिधाने सत्यात्मलाभं प्रत्यागूर्णमनिर्वर्णितभेदमिति, तद्भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अवग्रहेहावायधारणा ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमनंतरमाद्यग्रहणमवग्रहः ॥ १ ॥ विषयविषयिसन्निपाते दर्शनं भवति। तदनंतरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः।

अवगृहीतेर्थे तद्विशेषाकांक्षणमीहा ॥ २ ॥ यथा पुरुष इत्यवगृहीते, तस्य भाषावयोरूपादिविशेषैराकाक्षणमीहा।

विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः ॥ ३ ॥ भाषादिविशेषनिर्ज्ञानात्तस्य याथात्म्येनावगमनमवायः। दाक्षिणात्योऽयं, युवा, गौरः, इति वा।

निर्ज्ञातार्थाऽविस्मृतिर्धारणा ॥ ४ ॥ भाषावयोरूपादिविशेषैर्यथात्म्येन निर्णीतस्य पुरुषस्योत्तरकाल स एवायमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एते मतिज्ञानभेदा । अत्राहेदमानुपूर्व्यं किं कृतमेषा ?, उच्यते ।

अवग्रहादीनामानुपूर्व्यमुत्पत्तिक्रियापेक्ष ॥ ५ ॥ अवग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषामादावग्रह क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योज्य । अत्राह—

अवग्रहेहयोरप्रामाण्य तत्सद्भावेपि सशयदर्शनाच्चक्षुर्वत् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णय, सत्वेन तस्मिन् किमय स्थाणुराहोस्वित्पुरुष इति सशयदर्शनात्। तथावग्रहेपि सति न निर्णय, ईहादर्शनात्, ईहाया च न निर्णय, यतो निर्णयार्थमीहा नत्वीहैव निर्णय । यत्र निर्णयो न भवति, स सशयजातीय इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न सशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नावग्रह सशय । कुतोऽवग्रहवचनात्। यत उक्त पुरुषोयमिति अवग्रहस्तस्य भाषावयोरूपादिविशेषाकाङ्क्षणमीहेति। सशयस्त्वप्रतिपत्तिरेवेति। तन्न किं कारण ? सशयानतिवृत्ते । कथ ? आलोचनवत्। यथोर्ध्वार्थालोचने किमयमूर्ध्वोर्थ स्थाणुरुत पुरुष इति सशयानतिवृत्ति । तथोर्ध्वोयमर्थ इत्यवग्रहे ईहाद्यपेक्षत्वात्सशयानतिवृत्ति । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्वमग्निजलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्निजलयोर्दहनप्रकाशनादिद्रव्यतास्नेहनादिप्रतिनियतलक्षणभेदादन्यत्व । तथावग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्व । कोसो लक्षणभेद ? उच्यते—

अनेकार्थानिश्चितापर्युदासात्मकः सशयस्तद्विपरीतोऽवग्रहः ॥ ९ ॥ स्थाणुपुरुषाद्यनेकार्थालम्बनसन्निधानादनेकार्थात्मक सशय । एकपुरुषाद्यन्यतमात्मकोऽवग्रह । स्थाणुपुरुषानेकधर्मानिश्चितात्मक सशय । यतो न स्थाणुधर्मान् पुरुषधर्माश्च निश्चिनोति । अवग्रहस्तु पुरुषाद्यन्यतमैकधर्मनिश्चयात्मक । स्थाणुपुरुषानेकधर्माऽपर्युदासात्मक सशय । यतो न प्रतिनियतान् स्थाणुपुरुषधर्मान् पर्युदस्यति सशय । अवग्रह पुन पर्युदासात्मक । सद्यन्यान् भाषादीन् पर्यायान् पर्युदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायालम्बन ।

सशयतुल्यत्वमपर्युदासादिति चेन्न निर्णयनिरोधात् सशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेतत्सशयतुल्योऽवग्रह, कुत ? अपर्युदासात्। यथा सशय स्थाणुपुरुषविशेषापर्युदासात्मक । तथावग्रहोपि पुरुष इति भाषावयोरूपाद्यपर्युदासात्मक । अतश्चैतदेव यदुत्तरकाल तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तन्न किं कारण ? निर्णयनिरोधात्, सशयस्य । सशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्ववग्रह ।

निर्णयदर्शनादीहाया तत्प्रसग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि निर्णयविरोध्यवग्रह इति न सशय । ननु ईहाया निर्णयनिरोधित्वात्सशयत्वप्रसग इति । तन्न किं कारण ? अर्थादानात्, अवगृह्यार्थ तद्विशेषलब्ध्यर्थमर्थादानमीहा । सशय पुनर्नार्थविशेषालम्बन ।

सशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ सशयो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथ ? इह पुरुष [illegible], किमय दाक्षिणात्य उत औदीच्य ? इत्येनमाद्यप्रतिपत्ता सशय, एव सशय । तस्योत्तरकाल विशेषोपलिप्सा [illegible] यत्नमीहेति, सशयादर्थान्तरत्व ।

अत एव सशयावचनमर्थगृहीते ॥१३॥ अत एव सूत्रे सशयो नोक्त । कुत, [illegible] सशये ईहाया प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—किमयमपाय उतावाय इत्युभयथा न दोषो [illegible] स्यार्थगृहीतत्वात् । यदा न दक्षिणात्योयमित्यपाय त्याग करोति तदौदीच्य [illegible] यौदीच्य इत्यवाय करोति तदा न दक्षिणात्योयमित्यपायोर्थगृहीत । कश्चिद[illegible] विषयिसन्निपाते दर्शन भवति, तदनतरमवग्रह इति । तदयुक्तम[illegible] ति। अत्रोच्यते न, वैलक्षण्यात् । कथ इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शना[illegible] विभावितविशेषसामर्थ्येन किंचिदेतद्वस्त्वित्यालोकनमनाकार [illegible]

बालस्य, प्राथमिक उन्मेषोऽसावविभावितरूपद्रव्यविशेषालोचनाद्दर्शनं विवक्षितं। तथा सर्वेषां। ततो द्वित्र्यादिसमयभाविषून्मेषेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमांगोपांगनामलाभावष्टंभाद्रूपमिदमिति विभावितविशेषोऽवग्रहः। यत्प्रथमसमयोन्मेषितस्य बालस्य दर्शनं तदवग्रहजातीयत्वात् ज्ञानमिष्टं, तन्मिथ्याज्ञानं वा स्यात् सम्यग्ज्ञानं वा? मिथ्याज्ञानत्वेपि, संशयविपर्ययानध्यवसायात्मकं? स्यात्। तत्र न तावत्संशयः, विपर्ययात्मकं वा चेष्टितस्य सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात्। प्राथमिकत्वाच्च नास्तीति। तथानध्यवसायरूपं, जात्यंधबधिररूपशब्दवत् वस्तुमात्रप्रतिपत्तेः। न सम्यग्ज्ञानमर्थाकारावलंबनाभावात्। किं च—

कारणनानात्वात्कार्यनानात्वसिद्धेः ॥ १५ ॥ यथा मृत्तंतुकारणभेदात् घटपटकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात्,तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इति। अस्ति प्राक् अवग्रहाद्दर्शनं। ततः शुक्लकृष्णादिरूपविज्ञानसामर्थ्योपेतस्यात्मनः किं शुक्लमुत कृष्णं? इत्यादिविशेषाप्रतिपत्तेः संशयः। ततः शुक्लविशेषाकांक्षणं प्रतीहनमीहा। ततः शुक्लमेवेदं न कृष्णमित्यवायनमवायः। अवेतस्यार्थस्याविस्मरणं धारणा। एवं श्रोत्रादिषु मनस्यपि योज्यं, तदावरणकर्मक्षयोपशमविकल्पात्प्रत्येकमवग्रहादिज्ञानावरणभेद इष्यते। कथं? ज्ञानावरणमूलप्रकृतेः पंचोत्तरप्रकृतयस्तासामप्युत्तरोत्तराः प्रकृतिविशेषाः संति। 'ज्ञानावरणस्योत्तरप्रकृतयश्चासंख्येयलोका' इति वचनात्। आह—ईहादीनाममतिज्ञानप्रसंगः। कुतः? परस्परकार्यत्वात्। अवग्रहः कारणं, ईहा कार्यं। ईहा कारणं, अवायः कार्यं। अवायः कारणं धारणा कार्यं। न चेहादीनामिंद्रियानिंद्रियनिमित्तत्वमस्तीति। नैष दोषः ईहादीनामनिंद्रियनिमित्तत्वात् मतिज्ञानव्यपदेशः। यद्येवं श्रुतस्यापि प्राप्नोति इंद्रियगृहीतविषयत्वात्। ईहादीनामिंद्रियनिमित्तत्वमप्युपचर्यते। न तु श्रुतस्यायं विधिरस्ति तस्यानिंद्रियविषयत्वादिति श्रुतस्याप्रसंगः। यद्येवं चक्षुरिंद्रियेहादिव्यपदेशाभाव इति चेन्नेंद्रियशक्तिपरिणतस्य जीवस्य भावेंद्रियत्वे तद्व्यापारकार्यत्वात्। इंद्रियभावपरिणतो हि जीवो भावेंद्रियमिष्यते तस्य विषयाकारपरिणामा ईहादय इति चक्षुरिंद्रियेहादिव्यपदेश इति। इमेऽवग्रहादयो मतिज्ञानप्रभेदा उक्तास्ते ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्ताः केषां भवति? । इत्युच्यते

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ॥ १६ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥ १ ॥ बहुशब्दो हि वैपुल्यवाची संख्यावाची च। तस्योभयस्यापि ग्रहणं कस्मात् विशेषात्। संख्यायामेको द्वौ बहव इति। वैपुल्ये बहुरोदनो बहु सूप इति।

बह्ववग्रहाद्यभावः प्रत्यर्थवशवर्तित्वादिति चेन्न सर्वदैकप्रत्ययप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्प्रत्यर्थवशवर्ति विज्ञानं नानेकमर्थं गृहीतुमलमतो बह्ववग्रहादीनामभाव इति। तन्न किं कारणं? सर्वदैकप्रत्ययप्रसंगात्। यथाऽरण्याटव्यां कश्चिदेकमेव पुरुषमवलोकयन्नानेक इत्यवैति। मिथ्याज्ञानमन्यथा स्यात् एकत्रानेकबुद्धिर्यदि भवेत्। तथा नगरवनस्कंधावारावगाहिनोपि तस्यैकप्रत्ययः स्यात्सार्वकालिकः। अतश्चानेकार्थग्राहिविज्ञानस्यासत्त्वात्संभवान्नगरवनस्कंधावारप्रत्ययनिवृत्तिः। नैता संज्ञा ह्येकार्थनिवेशिन्यस्तस्माल्लौकिकसंव्यवहारनिवृत्तिः। किं च नानात्वप्रत्ययाभावाद्यस्यैकार्थमेव नियमाज्ज्ञानं, तस्य पूर्वज्ञाननिवृत्तावुत्तरज्ञानोत्पत्तिः स्यादनिवृत्तौ वोभयथा च दोषः। यदि पूर्वमुत्तरज्ञानोत्पत्तिकालेस्ति। यदुक्तं 'एकार्थमेकमनस्त्वात्', इत्यदो विरुध्यते। यथैकं मनोऽनेकप्रत्ययारंभकं तथैकप्रत्ययोऽनेकार्थो भविष्यति, अनेकस्य प्रत्ययस्यैककालसंभवात् नत्वनेकार्थोपलब्धिरुपपत्स्यते, तत्र यदभिमतमेव, एकस्य ज्ञानमेकं चार्थमुपलभते इत्यमुष्य व्याघातः। अथ पुनर्निवृत्ते पूर्वस्मिन्नुत्तरज्ञानोत्पत्तिः प्रतिज्ञायते, ननु सर्वथैकार्थमेकमेव ज्ञानमित्यत इदमस्मादन्यदित्येष व्यवहारो न स्यात्, अस्ति च सः, तस्मान्न किंचिदेतत्। किं च—

आपेक्षिकसंव्यवहारनिवृत्तेः ॥ ३ ॥ यस्यैकज्ञानमनेकार्थविषयं न विद्यते, तस्य मध्यमप्रदेशिन्योर्युगपदनुपलंभात्तद्विषयदीर्घह्रस्वव्यवहारो विनिवर्तेत। आपेक्षिकोह्यसौ न चापेक्षास्ति। किं च—

संशयाभावप्रसंगात् ॥ ४ ॥ एकार्थविषयवर्तिनि विज्ञाने स्थाणौ पुरुषे वा प्राक्प्रत्ययजन्म स्यात् नोभयोः, प्रतिघातविरोधात्। यदि स्थाणौ पुरुषाभावात्स्थाणुरभ्यासवत् संशयाभावः स्यात्। अथ पुरुषे तथा स्थाणुद्रव्यानपेक्षत्वात्संशयो न स्यात्, तत्पूर्ववत्। नत्वभाव इष्टः, अतोनैकार्थग्राहिविज्ञानकल्पना श्रेयसीति।

किं च-ईप्सितनिष्पत्ति , अनियमात् , विज्ञानस्यैकार्थोन्तलविले चित्रकर्मणि निष्णातस्य चैत्रस्य पूर्णकलशमालिखत तत्क्रियाकलशतत्प्रकारग्रहणविज्ञानभेदादितरेतरविषयसंक्रमाभावात् अनेकविज्ञानोत्पादनिरोधक्रमे सत्यनियमेन निष्पत्ति स्यात् । दृष्टा तु सा नियमेन सा चैकार्थग्राहिणि विज्ञाने विरुध्यते। तस्मान्नानार्थोपि प्रत्ययोऽभ्युपेय ।

द्वित्र्यादिप्रत्ययाभावाच्च ॥ ५ ॥ एकार्थविषयवर्तिनि विज्ञाने द्वाविमौ इमे त्रय इत्यादि प्रत्ययस्याभाव । यतो नैक विज्ञानं द्वित्र्याद्यर्थानां ग्राहकमस्ति ।

सतानसंस्कारकल्पनायां च विकल्पानुपपत्ति ॥ ६ ॥ सतानं सस्कारे च कल्प्यमाने निकस्पयोरनुपपत्ति । स सतान सस्कारश्च ज्ञानजातीयो वा स्यादज्ञानजातीयो वा ''यद्यज्ञानजातीयो न तत किंचित्प्रयोजनमस्ति । ज्ञानजातीयत्वेपि एकार्थग्राहित्व स्यादनेकार्थग्राहित्व वा ? यद्येकार्थग्राहित्व दोषविधिस्तदवस्थ । अथानेकार्थग्राहित्व ?, प्रतिज्ञा नि प्रसज्यते ।

विधग्रहण प्रकारार्थं ॥ ७ ॥ विधयुक्तगतप्रकारा समानार्था इति प्रकारार्थो विधशब्द । बहुविध बहुप्रकारमित्यर्थ ।

क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ अचिरप्रतिपत्ति कथ स्यात् इति ? क्षिप्रग्रहण क्रियते ।

अनि सृतग्रहणमसकलपुद्गलोद्गमार्थं ॥ ९ ॥ अनि सृतग्रहण क्रियते, असकलपुद्गलोद्गमार्थं ।

अनुक्तमभिप्रायेण प्रतिपत्ते ॥ १० ॥ अभिप्रायेण प्रतिपत्तिरस्ति, इत्यनुक्तग्रहण क्रियते ।

ध्रुव यथार्थग्रहणात् ॥ ११ ॥ ध्रुवग्रहण क्रियते, यथार्थग्रहणमस्तीति ।

सेतरग्रहणाद्विपर्ययावरोधः ॥ १२ ॥ अल्पमल्पविध चिर नि सृतमुक्तमध्रुवमित्येतेषामवरोधो भवति, सेतरग्रहणात् ।

अवग्रहादिसबधात्कर्मनिर्देशः ॥ १३ ॥ बह्वादीनामिति कर्मनिर्देशोऽवग्रहाद्यपेक्षो वेदितव्य ।

बह्वादीनामादौ वचन विशुद्धिप्रकर्षयोगात् ॥ १४ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशुद्धिप्रकर्षयोगे सति बह्वादीनामवग्रहादयो भवति, इति तेषा ग्रहणमादौ क्रियते ।

ते च प्रत्येकमिंद्रियानिंद्रियेषु द्वादशविकल्पा नेयाः ॥ १५ ॥ तद्यथा प्रकृष्टश्रोत्रेंद्रियावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमांगोपागनामोपष्टभात्संभिन्नश्रोतान्यो वा युगपत्ततविततघनसुषिरादिशब्दश्रवणाद्बहुशब्दमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेंद्रियावरणक्षयोपशमपरिणाम आत्मा, ततशब्दादीनामन्यतममल्प शब्दमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेंद्रियावरणक्षयोपशमादिसन्निधाने सति, ततादिशब्दविकल्पस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतु सख्येयासख्येयानतगुणस्यावग्राहकत्वात् बहुविधमवगृह्णाति । अल्पविशुद्धिश्रोत्रेंद्रियादिपरिणामकारण आत्मा ततादिशब्दानामेकविधावग्रहणादेकविधमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेंद्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् क्षिप्र शब्दमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेंद्रियावरणक्षयोपशमादिपारिणामिकत्वाच्चिरेण शब्दमवगृह्णाति । सुविशुद्धिश्रोत्रादिपरिणामा साकल्येनानुच्चारितस्य ग्रहणादनि सृतमवगृह्णाति । नि सृत प्रतीत । प्रकृष्टविशुद्धिश्रोत्रेंद्रियादिपरिणामकारणादेकवर्णनिर्गमेपि अभिप्रायेणैवानुच्चारित शब्दमवगृह्णाति। इम भवान् शब्द वक्ष्यतीति। अथवा स्वरसचारणात्प्राक्तत्रीद्रव्यातोद्यामर्शनेनैव वादितमनुक्तमेव शब्दमभिप्रायेणावगृह्णाऽऽचष्टे भवानिम शब्द वादयिष्यति इति। उक्त प्रतीत। संक्लेशपरिणामनिरुत्सुकस्य यथानुरूपश्रोत्रेंद्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामकारणावस्थितत्वात् यथा प्राथमिक शब्दग्रहण, तथावस्थितमेव शब्दमवगृह्णाति। नोन नाप्यधिक। पौन पुन्येन संक्लेशविशुद्धिपरिणामकारणापेक्षस्यात्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तश्रोत्रेंद्रियसान्निध्येपि तदावरणस्येषदीषदाविर्भावात्पौन पुनिक प्रकृष्टावकृष्टश्रोत्रेंद्रियावरणादिक्षयोपशमपरिणामत्वाच्चाऽध्रुवमवगृह्णाति । शब्द क्वचिद्बहु क्वचिदल्प क्वचिद्बहुविध क्वचिदेकविध क्वचित् क्षिप्र क्वचिच्चिर क्वचिदनि सृत क्वचिन्निसृत क्वचिदुक्त क्वचिदनुक्त।

आह—बहुबहुविधयो क प्रतिविशेषो यावतोभयत्रापि ततादिशब्दग्रहणमविशिष्टमस्ति ? उच्यते, न, विशेषदर्शनात्। यथा कश्चित्, बहूनि शास्त्राणि मोनेन सामान्यार्थेनाविशेषितेन व्याचष्टे न तु बहुभिर्विशेषितार्थै। कश्चिच्च तेषामेव बहूनां शास्त्राणा बहुभिरर्थै परस्परातिशययुक्तैर्बहुकल्पैर्व्याख्यान करोति। तथा ततादिशब्दग्रहणाविशेषेपि यत्प्रत्येक ततादिशब्दानामेकद्वित्रिचतु सख्येयाऽसख्येयाऽनतगुणपरिणताना ग्रहण तद्बहुविधग्रहण। यत्तु ततादीना सामान्यग्रहण तद्बहुग्रहण।

आह—उक्तनि सृतयो क प्रतिविशेष ?। यत सकलशब्दनि सरणान्नि सृतमुक्तमप्येवविधमेव। उच्यते अन्योपदेशपूर्वक शब्दग्रहण, उक्त। गोशब्दोयमिति। स्वत एव ग्रहण नि सृत। चक्षुषा तु विशुद्धचक्षुरिंद्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लकृष्णरक्तनीलपीतरूपपर्याय बहुमवगृह्णाति। अल्प पूर्ववत्। प्रकृष्टविशुद्धिचक्षुरिंद्रियादिक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लादिपचतयरूपगुणस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतु सख्येयासख्येयानतगुणपरिणामिनोऽवग्राहकत्वसामर्थ्याद्बहुविधरूपमवगृह्णाति, एकविध पूर्ववत्। क्षिप्रचिरयोरप्युक्त एव क्रम। पचवर्णवस्त्रकबलचित्रपटादीना सकृदेकदेशविषयपचवर्णग्रहणात्कृत्स्नपचवर्णेष्वदृष्टेष्वनि सृतेष्वपि तद्वर्णानिष्करणसामर्थ्यादनि सृतमवगृह्णाति। अथवा देशातरस्य पचवर्णपरिणतैकवस्त्रादिकथनात्साकल्येनाऽकथितस्याप्येकदेशकथनेनैव तत्कृत्स्नपचवर्णग्रहणादनि सृत। नि सृत प्रतीत। सुविशुद्धिचक्षुरिंद्रियादिक्षयोपशम आत्मा शुक्लकृष्णादिवर्णमिश्रीकरणदर्शनात्परेणाकथितमपि वर्णमभिप्रायेणैव प्रतिपद्यत। भवानिम वर्णमेतद्वर्णद्वयमिश्रणात्करिष्यतीत्येव ग्रहणादनुक्त रूपमवगृह्णाति। अथवा देशातरस्यपचवर्णैकद्रव्यकथने ताल्वादिकरणसश्लेषात्प्राक् सकृदप्यकथितमेव द्रव्यमाचष्टे भवानेव विधमस्माक पचवर्णं व्यतिकरिष्यतीत्यनुक्त रूपमवगृह्णाति। परकीयाभिप्रायानपेक्षमात्मीयचक्षुरिंद्रियपरिणामसामर्थ्यादेवोक्त रूपमवगृह्णाति। सक्लेशपरिणामनिरुत्सुकस्य यथानुरूप चक्षुरिंद्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणावस्थितत्वाद्यथा प्राथमिक रूपग्रहण तथावस्थितमेव रूपमवगृह्णाति। नोन नाप्यधिक। पोन पुन्येन सक्लेशविशुद्धिपरिणामापेक्षस्याऽऽत्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तचक्षुरिंद्रियसान्निध्येपि तदावरणस्येपदीपदाविर्भावात् पोन पुनिक प्रकृष्टावकृष्टचक्षुरिंद्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्चाध्रुवमवगृह्णाति रूप। कचिद्बहु कचिदल्प कचिद्बहुविध, कचिदेकविध, कचित् क्षिप्र, कचिच्चिरेण, कचिदनि सृत, कचिन्नि सृत, कचिदनुक्त। कचिदुक्त, एव घ्राणाद्यवग्रहेष्वपि योज्य। तथेहावायधारणा अपि बह्वादिभि सेतरैरवसेया। कश्चिदाह—श्रोत्रघ्राणस्पर्शनरसनचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वादनि सृतानुक्तशब्दाद्यवग्रहेहावायधारणा न युक्ता। इत्युच्यते—अप्राप्तत्वात्। कथ ? पिपीलिकादिवत्। यथा पिपीलिकादीना घ्राणरसनदेशाप्राप्तेपि गुडादिद्रव्ये गधरसज्ञान, तच्च यैश्च यावद्भिश्चास्मदाद्यप्रत्यक्षसूक्ष्मगुडावयवै पिपीलिकादिघ्राणरसनेंद्रिययो परस्परानपेक्षाद्वृत्तिस्ततो न दोष।

अस्मदादीनां तदभाव इति चेन्न श्रुतापेक्षत्वात् ॥ १६ ॥ यथा भूगृहसवर्धितोत्थितस्य पुसश्चक्षुरादिभिरवभासितेष्वपि घटादिषु घटोय रूपमिदमित्यादि यद्विशेषपरिज्ञान तच्छ्रुतापेक्ष परोपदेशापेक्षत्वात्। तथास्मदादीनामप्यनि सृतानुक्तमपि ज्ञानविकल्पशब्दाद्यवग्रहादिज्ञान तच्छ्रुतापेक्ष। किं च—

लब्ध्यक्षरत्वात् ॥ १७ ॥ श्रुतज्ञानप्रभेदप्ररूपणाया लब्ध्यक्षरश्रुतकथन षोढा प्रविभक्त। तद्यथा—चक्षु श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनमनोलब्ध्यक्षरमित्यार्ष उपदेश। अतश्चक्षु श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनेंद्रियमनोलब्ध्यक्षर सान्निध्यादेतत्सिध्यति, अनि सृतानुक्तानामपि शब्दाना अवग्रहादिज्ञान। यद्यवग्रहादयो बह्वादीना कर्मणामाक्षेप्तारो बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्य ?, इत्यत आह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयोर्थस्तस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्याऽवग्रहादयो भवति।

इयर्ति पर्यायानर्यते वा तैरित्यर्थो द्रव्य ॥ १ ॥ प्रत्यासन्नयबधिन पर्यायानुभयनिमित्तवशादुत्पत्तिप्रत्यागुणानियर्ति गच्छत्यर्यते गम्यते वा तैरित्यर्थ क। पुनरसौ ? द्रव्य। किमर्थमिदमुच्यते—

अर्थवचन गुणग्रहणनिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ केचिद्रूपादयो गुणा एवेंद्रियैः संनिकृष्यन्ते। ततस्तद्ग्रहणमिति मन्यते। तन्मतनिवृत्त्यर्थमर्थस्येत्युच्यते। न हि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इंद्रियसंनिकर्षमापद्यते इति। तत्प्रचयविशेषे सति संनिकर्षसंभव ? । इति चेन्न, गुणादीनां प्रचयानुपपत्तेः। सत्यपि वा प्रचयेऽर्थांतरप्रादुर्भावाभावात् सूक्ष्मावस्थानतिक्रमादग्रहणमेवैषां स्यात्। न तर्हीदानीमिदं भवति रूपं मया दृष्टं गंधो वा घ्रात ? इति। भवति च। अर्थग्रहणात् तदव्यतिरेकात्तेषामपि ग्रहणोपपत्तेः।

तेषु सत्सु मतिज्ञानात्मलाभात्सप्तमीप्रसंगः ॥ ३ ॥ यतो विषयेषु सत्सु मतिज्ञानमाविर्भवति अतोऽर्थे इति वाच्यं। न, अनेकांतात्। नायमेकांतोऽस्ति सत्यर्थे मतिज्ञानं भवतीति। यतः सत्यप्यर्थेऽजनितलभवनसंभूतस्य कुमारस्योत्तीर्णमात्रस्य घटरूपादिमतिज्ञानाभावः। अथवा नायमेकांतोऽस्त्यधिकरणस्य सत्त्वात्सप्तमीप्रसंग इति। कस्मात्तस्याविवक्षितत्वात्। विवक्षातःशब्दा हि कारकाणि भवंति।

क्रियाकारकसंबंधस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ अवग्रहादयः क्रियाविशेषा उक्तास्तेषामवश्यं केन चित् कर्मणा भवितव्यमिति बह्वादिविकल्पस्यार्थस्येत्युच्यते।

बह्वादिसामानाधिकरण्याद्बहुत्वप्रसंगः ॥ ५ ॥ यतो बह्वादिरेवार्थो नातोऽन्यस्ततो बह्वादिसामानाधिकरण्यादर्थानामिति बहुत्वं प्राप्नोति ?

न वानभिसंबंधात् ॥ ६ ॥ न वैष दोषः। किं कारणं ?, अनभिसंबंधात्। नह्यस्य बहुत्वादिभिरभिसंबंधः क्रियते। केन तर्हि ?

अवग्रहणादिभिः ॥ ७ ॥ कस्येत्युक्तेऽर्थस्येतीह संबध्यते। तद्विशेषणं बह्वादिग्रहणं।

सर्वस्य वाऽर्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ अथवा सर्वस्यार्यमाणस्यार्थत्वमतो जातिप्रधानत्वान्निर्देशस्यार्थस्येत्येकत्वनिर्देशो युक्तः।

प्रत्येकमभिसंबंधाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा प्रत्येकमभिसंबंधः क्रियते। बहोरर्थस्य बहुविधस्यार्थस्येति। किममी अवग्रहादयः सर्वस्येंद्रियानिंद्रियार्थस्य भवन्त्युत कश्चिद्विषयविशेषोऽस्ति ?, इत्यत आह—

व्यंजनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यंजनमव्यक्तं शब्दादिजातं। तस्यावग्रहो भवति किमर्थमिदं ? नियमार्थं। अवग्रह एव नेहादय इति। स तर्ह्येवकारः कर्तव्यः ?

न वा सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरब्भक्षवत् ॥ १ ॥ न वा कर्तव्यः। किं कारणं ?, सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेः। कथं ? अब्भक्षवत्। यथा न कश्चिदपो न भक्षयतीति सामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते, अप एव भक्षयतीति। तथा सर्वेषामवग्रहादीनां प्रसिद्धौ अवग्रहवचनमवधारणार्थं विज्ञायते।

तयोरभेदो ग्रहणाविशेषादिति चेन्न व्यक्ताव्यक्तभेदादभिनवशरावावत् ॥ २ ॥ स्यादेतत्तयोरर्थावग्रहव्यंजनावग्रहयोर्नास्ति भेदः, ग्रहणाविशेषात्। न हि शब्दादिग्रहणं प्रति विशेषोऽस्तीति। तन्न किं कारणं ? व्यक्ताव्यक्तभेदात्। व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः। अव्यक्तग्रहणं व्यंजनावग्रहः। कथं ? अभिनवशरावावत्। यथा सूक्ष्मजलकणद्वित्रिसिक्तः शरावोऽभिनवो नार्द्री भवति। स एव पुनः पुनः सिच्यमानः शनैस्तिम्यति। तथात्मनः शब्दादीनां व्यक्तग्रहणात्प्राक् व्यंजनावग्रहः। व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः।

सर्वेंद्रियाणामविशेषेण व्यंजनावग्रहप्रसंगे यत्रासंभवस्तदर्थं प्रतिषेधमाह—

न चक्षुरनिंद्रियाभ्यां ॥ १९ ॥

चक्षुषा अनिंद्रियेण च व्यंजनावग्रहो न भवति। कुतः ?

व्यंजनावग्रहाभावश्चक्षुर्मनसोरप्राप्यकारित्वात् ॥ १ ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिक्कं युक्तं संनिकर्षविषयेऽवस्थितं बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते। चक्षुर्मनश्चाऽप्राप्त, ततो नानयोर्व्यंजनावग्रहोऽस्ति।

---

१ घ्राणमुपलभेयेत्यथ ।

इच्छामात्रमिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिच्छामात्रमिदमप्राप्तार्थग्राहि चक्षुरिति, तन्न किं कारणं ? सामर्थ्यात्। कथं सामर्थ्यं ?

आगमतो युक्तितश्च ॥ ३ ॥ आगमस्तावत्—गाथा

पुट्ठं सुणोदि सद्दं अपुट्ठं पुणवि पस्सदे रूवं। गंधं रसं च फासं पुट्ठं पुट्ठं वियाणादि ॥ इति

युक्तितोपि अप्राप्यकारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात्। यदि प्राप्यकारि स्यात्, त्वगिंद्रियवत्स्पृष्टमंजनं गृह्णीयात्। न च गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेयं। अत्र केचिदाहुः, प्राप्यकारि चक्षुरावृतानवग्रहात् त्वगिंद्रियवदिति। अत्रोच्यते—काचाभ्रस्फटिकावृतार्थावग्रहे सत्यव्यापकत्वादसिद्धो हेतुः। वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत्। तथा सशयहेतुः, अप्राप्यकारिण्ययस्कांतोपले साध्यनिपक्षेपि दर्शनादिति। भौतिकत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरग्निवदिति चेन्न। अयस्कांतेनैव प्रत्युक्तत्वात्। बाह्येंद्रियत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरिति चेन्न। द्रव्येंद्रियोपकरणस्य भावेंद्रियस्य प्राधान्यात्। अप्राप्यकारित्वे व्यवहितातिविप्रकृष्टग्रहणप्रसंगः इति चेन्न अयस्कांतेनैव प्रत्युक्तत्वात्। अयस्कांतोपलमप्राप्य लोहमाकर्षयदपि न व्यवहितमाकर्षति नातिविप्रकृष्टमिति। सशयाभावस्तमेतदित्यप्राप्यकारित्वे सशयविपर्ययभाव इति चेत्, तत्प्राप्यकारित्वेपि, तदविशेषात्। कश्चिदाह—रश्मिवच्चक्षुः, तैजसत्वात्तस्मात्प्राप्यकारी स्वग्निवदित्येतच्चायुक्तमनभ्युपगमात्। न हि वयमभ्युपगच्छामस्तैजसं चक्षुरिति। तेजोलक्षणमौष्ण्यमिति कृत्वा चक्षुरिंद्रियस्थानमुष्णं स्यात्। न च तद्देशे स्पर्शनेंद्रियमुष्णस्पर्शोपलब्धिं दृष्टमिति। इतश्चातैजसं चक्षुर्भासुरत्वानुपलब्धेः। अदृष्टवशाददनुष्णाभासुरत्वमिति चेन्नादृष्टस्य गुणत्वात्, अक्रियस्य भावस्य भावनिग्रहासामर्थ्यात्। नक्तंचररश्मिदर्शनाद्रश्मिवच्चक्षुरिति चेन्नातैजसोपि पुद्गलद्रव्यस्य भासुरत्वपरिणामोपपत्तेरिति। किं च—गतिमद्वैधर्म्यादिह यद्गतिमद्गच्छति न तत्सन्निकृष्टविप्रकृष्टावभिन्नकालं प्राप्नोति। न च तथा चक्षुः। चक्षुर्हि शाखाचंद्रमसावभिन्नकालमुपलभते, यावता कालेन शाखां प्राप्नोति तावता चंद्रमसमिति स्पष्टं गतिमद्वैधर्म्यं तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति। यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्तमिस्रायां रात्रौ दूरेऽग्नौ प्रज्वलति समीपगतद्रव्योपलम्भनं भवति कुतोनांतरालगतद्रव्यालोचनं। प्रकाशाभावादिति चेन्न तैजसत्वादग्न्यादिवत् सहायांतरापेक्षत्वप्रसंगात्। किं च यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्सांतराधिकग्रहणं न प्राप्नोति। नहींद्रियाणां निरंतरे विषये गंधादौ सांतरग्रहणं दृष्टं। नाप्यधिकग्रहणं। अथ मतं बहिरधिष्ठानाद्वृत्तिरिंद्रियस्य अतः उपपन्नं तद्विषयस्य सांतराधिकग्रहणमिति तदयुक्तं—यस्मान्न बहिरधिष्ठानादिंद्रियं तत्र चिकित्सादिदर्शनादन्यथाधिष्ठानपिधानेपि ग्रहणप्रसंगो मनसश्चाबहिर्भावात्। मनसाधिष्ठितं हि इंद्रियं स्वविषये व्याप्रियते न च मनोबहिरधिष्ठानमस्ति तदभावादग्रहणप्रसंगः अनुवृत्तौ च समवायाभावाद्विप्रकीर्णं चक्षूरश्मिसमूहं, कथमणुमनाधिष्ठास्येति। कश्चिदाह—श्रोत्रमप्राप्यकारि विप्रकृष्टविषयग्रहणादिति। एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात्। साध्यं तावदेतद्विप्रकृष्टं शब्दं गृह्णाति श्रोत्रं ? उतघ्राणेंद्रियवदवगाढं स्वविषयभावपरिणतं पुद्गलद्रव्यं गृह्णातीति ? विप्रकृष्टशब्दग्रहणे च स्वकर्णांतर्बिलगतमशकशब्दो नोपलभ्यते नहींद्रियं किंचिदेकं दूरस्पष्टविषयग्राहि दृष्टमिति। आकाशगुणत्वाच्छब्दस्य स्पर्शवद्गुणत्वाभाव इति चेन्नाऽमूर्तगुणस्यात्मगुणवदिंद्रियविषयत्वादर्शनादिति। प्राप्तग्रहे श्रोत्रस्य दिग्देशभेदविशिष्टविषयग्रहणाभाव इति चेन्न शब्दपरिणतविसर्पत्पुद्गलवेगशक्तिविशेषस्य तथाभावोपपत्तेः। सूक्ष्मत्वाप्रतिघातात्समंततः प्रवेशाच्च। सिद्धमेतच्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषाणामिंद्रियाणां व्यंजनावग्रहः। सर्वेषामिंद्रियाणामर्थावग्रह इति।

मनसोऽनिंद्रियव्यपदेशाभावः स्वविषयग्रहणे करणांतरानपेक्षत्वाच्चक्षुर्वत् ॥ ४ ॥ यथा चक्षूरूपग्रहणे करणांतरं नापेक्षत इति इंद्रियव्यपदेशं लभते तथा मनोपि गुणदोषविचारादिस्वव्यापारे करणांतरं नापेक्षत इतींद्रियं प्राप्नोति नानिंद्रियमिति।

न वाप्रत्यक्षत्वात् ॥५॥ नैष दोषः किं कारणं ? अप्रत्यक्षत्वात्। यथा चक्षुरादिपरस्परस्यैंद्रियकत्वात्प्रत्यक्षं न तथा मनः ऐंद्रियकं। कुतः ? सूक्ष्मद्रव्यपरिणामात्तस्मादनिंद्रियमित्युच्यते। अत्राह—कथमवगम्यते प्रत्यक्षं तदस्तीति ?

अनुमानात्तस्याधिगम ॥ ६ ॥ अप्रत्यक्षाणामप्यर्थानां लोकेऽनुमानादधिगतिर्दृष्टा, यथा, आदित्यस्य गति । वनस्पतीनां च वृद्धिह्रासौ । तथा मनसोप्यस्तित्वमनुमानादवगम्यते । कोसावनुमान [1]

युगपज्ज्ञानक्रियानुत्पत्तिर्मनसो हेतु ॥ ७ ॥ सत्सु चक्षुरादिकरणेषु शक्तिमत्सु च बाह्येषु रूपादिषु, सति चानेकस्मिन् प्रयोजने, यतो ज्ञानानां क्रियाणां च युगपदनुत्पत्ति , तदस्ति मन इत्यनुमीयते ।

अनुस्मरणदर्शनाच्च ॥ ८ ॥ यत सकृद्दृष्ट श्रुत वानुस्मर्यते । अतस्तद्दर्शनात्सदस्तित्वमवसेय । अत्राह—एकस्यात्मन कुत करणभेद ?

ज्ञस्वभावस्यापि करणभेदोऽनेकफलाकुशलदेवदत्तवत् ॥ ९ ॥ यथा अनेकज्ञानक्रियाशक्तियुक्तस्यापि देवदत्तस्य करणभेदो दृश्यते । चित्रकर्मणि वर्तमानस्य वर्तिकात्वेखनीकूर्चिकाद्युपकरणापेक्षा । काष्ठकर्मणि वर्तमानस्य वासीघटमुखवृक्षादानादिकरणापेक्षा । तथात्मनोपि क्षयोपशमभेदात् ज्ञानक्रियापरिणामशक्तियुक्तस्य चक्षुराद्यनेककरणापेक्षा न विरुध्यते ।

स नामकर्मसामर्थ्यात् ॥ १० ॥ स एव करणभेद नामकर्मसामर्थ्याद्वेदितव्य । कथ इह यदेतच्छरीरनामकर्मोदयाचापादित यवनालिकासस्थान श्रोत्रेंद्रिय, एतदेव शब्दोपलब्धिसहिष्णु नेतराणि । तथा यदेतद् घ्राणेंद्रिय अतिमुक्तकचद्रकसस्थान, एतदेव गधावगमसमर्थं नेतराणि । तथा यदेतज्जिह्वेंद्रिय क्षुरप्राकृति, एतदेव रसावगमे नान्यानि । तथा यदेतत्स्पर्शनेंद्रियमनेकाकृति तदेव स्पर्शोपलम्भने नेतराणि । तथा यदेतच्चक्षुरिंद्रियं मसूरिकाकार कृष्णताराधिष्ठान, तदेव रूपाविष्करणेऽल नेतराणि । इत्येवमाभिनिबोधिक द्रव्यक्षेत्रकालभावैरवसेय । द्रव्यतो मतिज्ञानी सर्वद्रव्याण्यसर्वपर्यायाण्युपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अथवा क्षेत्र विषय । चक्षुष क्षेत्र सप्तचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रिषष्ट्यधिके च द्वे योजनशते योजनस्य चैकविंशतिषष्टिभागा । श्रोत्रस्य क्षेत्र द्वादशयोजनानि । घ्राणरसनस्पर्शनानां नवयोजनानि । कालत उपदेशेन सर्वकाल जानाति । भावत उपदेशेन जीवादीनामौदयिकादीन् भावान् जानाति । तत्सामान्यादेक, इद्रियानिंद्रियभेदाद्द्विधा, अवग्रहादिभेदाच्चतुर्धा, तैरिंद्रियगुणितैश्चतुर्विंशतिविध, तैरेव व्यजनावग्रहाधिकैरष्टाविंशतिविध । तैरेव मूलभगाधिकैर्द्रव्यादिसहितैर्वा द्वात्रिंशद्विध । त एते प्रयोविकल्पा बह्वादिभि षड्भिरितरानपेक्षैर्गुणिताश्चतुश्चत्वारिंशच्छत, अष्टपष्ट्युत्तर शत, द्वानवत्यधिक शतमिति च भवति । त एव बह्वादिभिर्द्वादशगुणिता द्वे शते अष्टाशीत्युत्तरे, त्रीणिशतानि षट्त्रिंशानि, चतुरशीत्यधिकानि त्रीणिशतानि च भवति । आह—व्यजनावग्रह बह्वाद्यभाव कस्मात् ? अव्यक्तत्वात् । उच्यते, अवग्रहवत् तत्सिद्धि । यथाऽव्यक्तग्रहणमवग्रहस्तथा बह्वादिविकल्पोऽव्यक्तरूपेणैव वेदितव्य । अथानि सूते कथ ? तत्रापि ये च यानतश्च पुद्गला सूक्ष्मानि सूता सति, सूक्ष्मास्तु साधारणैर्न गृह्यते ? तेषामिंद्रियस्थानावगाहन भानि सूत व्यजनावग्रह । परोक्षद्वैविध्ये सत्युपक्लृप्तलक्षणाविकल्पमतिज्ञानविधर्मि, यद् द्वितीयमुपदिष्ट तत्किंनिमित्त कतिविध च ? इत्युच्यते—

श्रुत मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेद ॥ २० ॥

श्रुतशब्दो जहत्स्वार्थवृत्ती रूढिवशात् कुशलशब्दवत् ॥ १ ॥ यथा कुशलशब्द कुशलवनक्रियां प्रतीत्य व्युत्पादित तद्विना सर्वत्र पर्यवदाते वर्तते । तथा श्रुतशब्दोपि श्रवणमुपादाय व्युत्पादितो रूढिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ।

कार्यमतिपालनात् पूरणाद्वा पूर्वं कारण ॥ २ ॥ ॥ कार्यं पालयति पूरयतीति वा पूर्वं कारण लिंग निमित्तमित्यनर्थांतर । मतिज्ञान व्याख्यात तत्पूर्वमस्येति । पूर्वं, मतिकारणकमित्यर्थ ।

मतिपूर्वकत्वे श्रुतस्य तदात्मकत्वमसगो घटवत्, अतदात्मकत्वे वा तत्पूर्वकत्वाभाव ॥३॥ कश्चिदाह मतिपूर्वं श्रुत तदपि मत्यात्मक प्राप्नोति । कारणगुणानुविधान हि कार्यं दृष्ट । यथा मृन्निमित्तो घटो मृदात्मक । अथाऽतदात्मकत्वमिष्यते तत्पूर्वकत्व तर्हि तस्य हीयते इति ।

---

१ कथं ज्ञानातीत्यथ ।

न वा निमित्तमात्रत्वाद्दण्डादिवत् ॥ ४ ॥ नवैष दोषः। किं कारणं ? निमित्तमात्रत्वाद्दण्डादिवत्। यथा मृदः स्वयमंतर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये, दंडचक्रपौरुषेयप्रयत्नादिनिमित्तमात्रं भवति। यतः सत्स्वपि दंडादिनिमित्तेषु शर्करादिप्रचितो मृत्पिंडः स्वयमंतर्घटभवनपरिणामनिरुत्सुकत्वान्न घटीभवति। अतो मृत्पिंड एव बाह्यदंडादिनिमित्तापेक्ष आभ्यंतरपरिणामसान्निध्याद् घटो भवति, न दंडादयः, इति दंडादीनां निमित्तमात्रत्वं। तथा पर्यायिपर्याययोः स्यादन्यत्वादात्मनः, स्वयमंतः श्रुतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञानं निमित्तमात्रं भवति। यतः सत्यपि सम्यग्दृष्टेः श्रोत्रेंद्रियबलाधाने बाह्याचार्यपदार्थोपदेशसंनिधाने च श्रुतज्ञानावरणोदयवशीकृतस्य स्वयमंतः श्रुतभवननिरुत्सुकत्वादात्मनो न श्रुतं भवति। ततो बाह्यमतिज्ञानादिनिमित्तापेक्ष आत्मा, एव, अभ्यंतरश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमापादितश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्याच्छ्रुती भवति। न मतिज्ञानस्य श्रुतभवनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात्।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ नायमेकांतोस्ति, कारणसदृशमेव कार्यमिति। कुतस्तत्रापि सप्तभंगीसंभवात्, कथं ? घटवत्। यथा घटः कारणेन मृत्पिंडेन स्यात्सदृशः, स्यान्न सदृश इत्यादि। इति मृद्द्रव्याजीवानुपयोगाद्यादेशात्स्यात्सदृशः। पिंडघटसंस्थानादिपर्यायादेशान्न सदृशः। पूर्ववदुत्तरे भंगा नेतव्याः। यस्यैकांतेन कारणानुरूपं कार्यं, तस्य घटपिंडशिविकादिपर्याया न उपलभ्यते। किं च—घटेन जलधारणादिव्यापारो न क्रियेत मृत्पिंडे तददर्शनात्। अपि च मृत्पिंडस्य घटत्वेन परिणामवद्, घटस्यापि घटत्वेन परिणामः स्यात्, एकांतसदृशत्वात्, नचैवं भवति। अतो नैकांतेन कारणसदृशत्वं। तथा श्रुतं सामान्यादेशात्स्यात्कारणसदृशं यतो मतिरपि, ज्ञानं, श्रुतमपि। अव्यवहिताभिमुखग्रहणनानाप्रकारार्थप्ररूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेशात्स्यान्न कारणसदृशं। पूर्ववदुत्तरे भंगा नेतव्याः।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वप्रसंगस्तदर्थत्वादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतच्छ्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वं प्राप्नोति। कुतः ? तदर्थत्वात्। श्रुत्वावधारणाद्धि श्रुतमित्युच्यते। तेन चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यैव श्रुतत्वं न प्राप्नोति। तन्न किं कारणं ? उक्तत्वात्। उक्तमेतत् श्रुतशब्दोयं रूढिशब्द इति। रूढिशब्दाश्च स्वोत्पत्तिक्रियानपेक्षा प्रवर्तंते, इति सर्वमतिपूर्वस्य श्रुतत्वसिद्धिर्भवति।

आदिमत्त्वोऽन्तवत्त्वाच्छ्रुतस्याऽनादिनिधनत्वानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छ्रुतस्याऽऽदिमत्त्वमभ्युपगतं, मतिपूर्वमिति वचनात्। आदिमतश्च लोकेऽन्तवत्त्वं दृष्टं। ततः आद्यंतसंभवादनादिनिधनं श्रुतमिति व्याहन्यते। ततश्च पुरुषकृतित्वादप्रामाण्यं स्यादिति। नैष दोषः। द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धिः। द्रव्यक्षेत्रकालभावानां विशेषस्याविवक्षायां श्रुतमनादिनिधनमित्युच्यते। न हि केनचित्पुरुषेण क्वचित् कदाचित्कथंचिदुत्प्रेक्षितमिति। तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरंतश्च संभवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते। यथांकुरो बीजपूर्वकः। स च संतानापेक्षयानादिनिधन इति। न वा पुरुषकृतित्वमप्रामाण्यकारणं चौर्याद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसंगात्। अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को विरोधः।

सम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभाव इति चेन्न सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोः प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्वं श्रुतस्य नोपपद्यत इति। तन्न किं कारणं सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात्। तयोर्हि सम्यक्त्वं, सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ युगपद्भवति। आत्मलाभस्तु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकत्वं युक्तं, पितापुत्रवत्।

मतिपूर्वकत्वाविशेषाच्छ्रुताविशेष इति चेन्न कारणभेदात्तद्भेदसिद्धेः ॥ ९ ॥ स्यादेतत्सर्वेषां प्राणिनां श्रुतमविशिष्टं प्राप्नोति। कुतः ? कारणाविशेषात्। मतिपूर्वत्वं हि कारणमिष्टं, तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति। तन्न किं कारणं कारणभेदात्तद्भेदसिद्धेः। प्रतिपुरुषं हि मतिश्रुतावरणक्षयोपशमो बहुधा भिन्नस्तद्भेदाद्बाह्यनिमित्तभेदाच्च श्रुतस्य प्रकर्षाप्रकर्षयोगो भवति, मतिपूर्वकत्वाविशेषेपि।

---

१ उपलभ्येरन्, इत्यपिपाठः। २ कार्यमिष्कारणसदृशं।

श्रुताच्छ्रुतप्रतिपत्तेर्लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न तस्योपचारतो मतित्वसिद्धेः॥ १०॥ स्यान्मत, यदा शब्दपरिणतपुद्गलस्कन्धादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाच्चक्षुरादिविषयाच्चाऽऽद्यश्रुतविषयभावमापन्नादविनाभाविन कृतसगतिर्जनो घटाज्जलधारणादिकार्यं सबन्ध्यतर प्रतिपद्यते। धूमादेर्वाऽग्न्यादिद्रव्य। तदा श्रुताच्छ्रुत प्रतिपत्तिरिति कृत्वा मतिपूर्वलक्षणमव्यापीति। तत्र किं कारण ' तस्योपचारतो मतित्वसिद्धे। मतिपूर्वं हि श्रुत क्वचिन्मतिरित्युपचर्यते। अथवा व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्तते। तद्यथा पूर्वं मथुराया. पाटलीपुत्रमिति। तत साक्षान्मतिपूर्वं परपरया वा मतिपूर्वमपि मतिपूर्वग्रहणेन गृह्यते।

भेदशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भुजिवत्॥ ११॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यतामिति भुजि प्रत्येक परिसमाप्यते। तथेहापि भेदशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते। द्विभेदमनेकभेद द्वादशभेद चेति।

तत्राङ्गप्रविष्टमङ्गबाह्य चेति द्विविधमङ्गप्रविष्टमाचारादिद्वादशभेदं बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तगणधरानुस्मृतग्रथरचन॥१२॥ भगवदर्हत्सर्वज्ञहिमवन्निर्गतवागगङ्गाऽर्थविमलसलिलप्रक्षालितान्त करणैर्बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तैर्गणधरैरनुस्मृतग्रथरचन, आचारादिद्वादशविधमङ्गप्रविष्टमित्युच्यते। तद्यथा—आचार, सूत्रकृत, स्थान, समवायो, व्याख्याप्रज्ञप्ति, ज्ञातृधर्मकथा, उपासकाध्ययन, अन्तकृद्दश, अनुत्तरौपपादिकदश, प्रश्नव्याकरण, विपाकसूत्र, दृष्टिवाद, इति। आचारे, चर्याविधान शुद्ध्यष्टकपचसमितित्रिगुप्तिविकल्प कथ्यते। सूत्रकृते, ज्ञानविनयप्रज्ञापना कल्प्याकल्प्यच्छेदोपस्थापना व्यवहारधर्मक्रिया प्ररूप्यते। स्थाने, अनेकाश्रयाणामर्थाना निर्णय क्रियते। समवाये, सर्वपदार्थाना समवायश्चिन्त्यते। स चतुर्विध द्रव्यक्षेत्रकालभावविकल्पै। तत्र धर्माधर्मास्तिकायलोकाकाशैकजीवानां तुल्या सख्येयप्रदेशत्वादेकेन प्रमाणेन द्रव्याणां समवायनाद् द्रव्यसमवाय। जबूद्वीपसर्वार्थसिद्ध्यप्रतिष्ठाननरकनदीश्वरैकवापीनां तुल्ययोजनशतसहस्रविष्कम्भप्रमाणेन क्षेत्रसमवायनात् क्षेत्रसमवाय। उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योस्तुल्यदशसागरोपमकोटाकोटीप्रमाणात् कालसमवायनात्कालसमवाय। क्षायकसम्यक्त्वकेवलज्ञानकेवलदर्शनयथाख्यातचारित्राणा योभाव तदनुभवस्य तुल्यानतप्रमाणत्वाद्भावसमवायनाद् भावसमवाय। व्याख्याप्रज्ञप्तौ, षष्टिव्याकरणसहस्राणि, किमस्तिजीव, ' नास्ति ' इत्येवमादीनि निरूप्यते। ज्ञातृधर्मकथाया, आख्यानोपाख्याना बहुप्रकाराणा कथनं। उपासकाध्ययने, श्रावकधर्मलक्षण। ससारस्यांत कृतो यैस्तेंतकृत नमिमतगसोमिल्लरामपुत्रसुदर्शनयमवाल्मीकवलीकनिष्कबलपालांबष्टपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतीर्थंकरतीर्थे। एवमृषभादीनां त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्येन्ये च दश दशानगारा दारुणानुपसर्गान्निर्जित्य कृत्स्नकर्मक्षयादतकृत दश, अस्या वर्ण्यते इति अतकृद्दश अथवा,अतकृतां दश, अतकृद्दश तस्यामर्हदाचार्यविधि सिध्यता च। उपपादो जन्म प्रयोजन येषा त इमे औपपादिका, विजयवैजयतजयतापराजितसर्वार्थसिद्धाख्यानि पचानुत्तराणि। अनुत्तरेष्वौपपादिका अनुत्तरोपपादिका। ऋषिदास-धन्य सुनक्षत्र-कार्तिक नंद-नद न-शालिभद्र-अभय वारिषेण-चिलातपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतीर्थकरतीर्थे। एवमृषभादीनां त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्येऽन्ये च दश दशानगारा दश दश दारुणानुपसर्गान्निर्जित्य विजयाद्यनुत्तरेषूत्पन्ना इत्येवमनुत्तरौपपादिका दशास्या वर्ण्यंत इत्यनुत्तरौपपादिकदश। अथवानुत्तरौपपादिकाना दश अनुत्तरौपपादिकदश तस्यामायुर्वैक्रियिकानुबधविशेष। आक्षेपविक्षेपैर्हेतुनयाश्रितानां प्रश्नाना व्याकरण, प्रश्नव्याकरण तस्मिंल्लौकिकवैदिकानामर्थाना निर्णया। विपाकसूत्रे सुकृतदुष्कृतानां विपाकश्चिन्त्यते। द्वादशमग दृष्टिवाद इति कौत्कलकांडे विद्वि। कौशिक-हरिश्मश्रु माछपिक रोमसहारीत मुडाश्वलायनादीनां क्रियावाददृष्टीनामशीतिशत। मरीच-कुमार-कपिलोलूक-गार्ग्य-व्याघ्रभूति-वाद्वलि-माठर-मौद्गल्यायनादीनामक्रियावाददृष्टीना चतुरशीति। शाकल्य-वाल्कल-कुथुमिसात्यमुद्रि-नारायणकठ-माध्यदिन-मौद-पैप्पलाद-बादरायणाबष्ठी-कृदौकिायन-वसु-जैमिन्यादीनामज्ञानकुदृष्टीना सप्तषष्टि। वशिष्ठ-पाराशर-जतुकीर्ण-वाल्मीकि-रोमर्षि-सत्यदत्त-व्यासैलापुत्रोपमन्यवैंदत्तायस्थूणादीनां वैनयिकदृष्टीना द्वात्रिंशदेषा दृष्टिशतानां त्रयाणां त्रिषष्ट्युत्तराणा प्ररूपण निग्रहश्च दृष्टिवादे क्रियते। स पचविध परिकर्म, सूत्र-प्रथमानुयोग -पूर्वगत-चूलिकाचेति। तत्र पूर्वगत चतुर्दशप्रकार- उत्पादपूर्वं अग्रायण वीर्यप्रवाद अस्ति नास्तिप्रवाद ज्ञानप्रवाद सत्यप्रवाद आत्मप्रवाद कर्मप्रवाद च प्रत्याख्याननामधेय विद्यानुवाद कल्याणनाम-

येष प्रणषाप क्रियाविशाल लोकविंदुसारमिति । कालपुद्गलजीवादीनां यदा यत्र यथा च पर्यायेणो त्पादो वर्ण्यते, तदुत्पादपूर्वं । क्रियावादादीनां प्रक्रिया अग्रायणी चांगादीनां स्वसमयविषयश्च यत्र ख्यापित- स्तदग्रायणं । छद्मस्थकेवलिनां वीर्यं, सुरेंद्रदैत्याधिपानां ऋद्धयो, नरेंद्रचक्रधरबलदेवानां च वीर्यलाभो द्रव्याणां सम्यक्त्वलक्षण च यत्राभिहित च तद्वीर्यप्रवादं । पचानामस्तिकायानामर्थो नयानां चानेकपर्यायैरिदमस्तीद नास्तीति च कार्त्स्न्येन यत्रावभासित तदस्तिनास्तिप्रवाद । अथवा षण्णामपि द्रव्याणां भावाभावपर्यायविधिना स्वपरपर्यायाभ्यामुभयनयवशीकृताभ्यामर्पितानर्पितसिद्धाभ्यां यत्र निरूपण तदस्तिनास्तिप्रवाद । पचाना- मपि ज्ञानानां प्रादुर्भावविषयायतनानां ज्ञानिनां अज्ञानिनामिंद्रियाणां च प्राधान्येन यत्र विभागो विभावित स्तज्ज्ञानप्रवाद । वाग्गुप्तिसस्कारकारणप्रयोगो द्वादशधा भाषा वक्तारश्चानेकप्रकारमृषाभिधान दशप्रकारश्च सत्यसद्भावो यत्र प्ररूपित तत्सत्यप्रवाद । गुप्तिर्वक्ष्यमाणा । वाक्सस्कारकारणानि शिर कठादीनि अष्टौ स्थानानि । वाक्प्रयोग शुभेतरलक्षणो वक्ष्यते । अभ्याख्यानकलहपैशुन्यासबद्धप्रलापरत्यरत्युपधिनिकृत्य प्रणतिमोषसम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनात्मिका भाषा द्वादशधा । हिंसादे कर्मण कर्तुर्विरतस्य विरताविरतस्य वाऽयमस्य कर्तेत्यभिधानमभ्याख्यान । कलह प्रतीत । पृष्ठतो दोषाविष्करण पैशुन्य । धर्मार्थकाममोक्षा संबद्धा वाग्, असंबद्धप्रलाप । शब्दादिविषयदेशादिषु रत्युत्पादिका रतिवाक् । तेष्वेवारत्युत्पादिका, अरतिवाक् । यां वाच श्रुत्वा परिग्रहार्जनरक्षणादिष्वासज्यते सोपधिवाक् । वणिग्व्यवहारे यामवधार्य निकृतिप्रवण आत्मा भवति सा निकृतिवाक् । यां श्रुत्वा तपोविज्ञानाधिकेष्वपि न प्रणमति सा प्रणतिवाक् । यां श्रुत्वा स्तेये वर्तते सा मोषवाक् । सम्यङ्मार्गस्योपदेष्ट्री सा सम्यग्दर्शनवाक् । तद्विपरीता मिथ्यादर्शनवाक् । वक्तारश्चा- ऽऽविष्कृतवक्तृत्वपर्याया द्वीन्द्रियादय । द्रव्यक्षेत्रकालभावाश्रयमनेकप्रकारमनृत । दशविध सत्यसद्भाव — नाम-रूप स्थापना प्रतीत्य-संवृति-सयोजना जनपद-देश भाव-समय-सत्यभेदेन । तत्र सचेतनेतरद्रव्यस्या- सत्यप्यर्थे यद्व्यवहारार्थं सज्ञाकरण तन्नामसत्य, इंद्र इत्यादि । यदर्थासन्निधानेपि रूपमात्रेणोच्यते तद्रूपसत्य । यथा चित्रपुरुषादिषु असत्यपि चैतन्योपयोगादावर्थे पुरुष इत्यादि । असत्यप्यर्थे यत्कार्यार्थं स्थापित द्यूताक्ष निक्षेपादिषु तत्स्थापनासत्य । आदिमदनादिमदौपशमिकादीन् भावान् प्रतीत्य यद्वचन तत्प्रतीत्यसत्य । यल्लोके संवृत्यानीत वचस्तत्संवृतिसत्य, यथा पृथिव्याद्यनेककारणत्वेपि सति, पंके जात पकजमित्यादि । धूप चूर्णवासानुलेपनप्रघर्षादिषु पद्म-मकर-हस-सर्वतोभद्र क्रौंचव्यूहादिषु वा सचेतनेतरद्रव्याणां यथा भाग- विधिसन्निवेशाविर्भावक यद्वचस्तत्सयोजनासत्य । द्वात्रिंशत्सहस्रजनपदेष्वार्यानार्यभेदेषु धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रापक यद्वचस्तज्जनपदसत्य । ग्रामनगरराजगणपाखंडजातिकुलादिधर्माणामुपदेष्टृ यद्वचस्तद्देशसत्य । छद्मस्थज्ञानस्य द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेपि सयतस्य सयतासयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिदमप्रासुक- मित्यादि यद्वचस्तद्भावसत्य । प्रतिनियतषट्तयद्रव्यपर्यायाणामागमगम्यानां याथात्म्याविष्करण तद्वच स्तत्समयसत्य । यत्रात्मनोऽस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वानित्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादयो धर्मा षड्जीवनिकायभेदाश्च युक्तितो निर्दिष्टा, तदात्मप्रवाद । बंधोदयोपशमनिर्जरापर्याया अनुभवप्रदेशाधिकरणानि स्थितिश्च जघन्य मध्यमोत्कृष्टा यत्र निर्दिश्यते तत्कर्मप्रवाद । व्रत नियम प्रतिक्रमण प्रतिलेखन-तप -कल्पोपसर्गाचार प्रतिमा विराधनाराधनविशुद्ध्युपक्रमा श्रामण्यकारण च परिमितापरिमितद्रव्यभावप्रत्याख्यान च यत्राख्यात, तत्प्र- त्याख्याननामधेय । समस्ता विद्या, अष्टौ महानिमित्तानि तद्विषया रज्जुराशिविधि क्षेत्र श्रेणी लोकप्रतिष्ठा सस्थान समुद्घातश्च यत्र कथ्यते तद्विद्यानुवाद । तत्रांगुष्ठप्रसेनादीनामल्पविद्यानां सप्तशतानि रोहिण्यादीनां महाविद्यानां पचशतानि । अंतरिक्ष भौमांग-स्वर स्वप्न लक्षण-व्यजन छिन्नानि अष्टौ महानिमित्तानि तेषां विषयो ‍ । क्षेत्रमाकाश पटसूत्रवच्चर्मावयववद्वानुपूर्व्येणोर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यवस्थिता असख्याता आकाशप्रदेशभूमय ‍ उक्ता । अलोकाकाशस्यानतस्य बहुमध्ये सुप्रतिष्ठकसस्थानो लोक । ऊर्ध्वमधस्तिर्यङ्मृदंगवत्रा- सनझल्लर्याकृति । तनुवातवलयपरिक्षितमूर्ध्वाधस्तिर्यक्षु प्रतरवृत्तश्चतुर्दशरज्ज्वायामो मेरुप्रतिष्ठवज्रवैडूर्यपट- लांतररुचकसस्थिता अष्टावाकाशप्रदेशा लोकमध्य । लोकमध्यादधःप्रदेशादानस्तावदेका रज्जुरर्धं च । माहेंद्रांते तिस्र । ब्रह्मलोकांतेऽर्धचतुर्था । कापिष्ठांते चतस्र । महाशुक्रांतेऽर्धपचमा । सहस्रांते पच । प्राणतांतेऽर्धषष्ठा ।

मच्युतांते षट् । आलोकान्तात्सप्त । तथा लोकमध्यादधो यावच्छर्कराप्रथिव्यन्तस्तावदेका रज्जु । ततोऽध पृथिवीनां पञ्चानां प्रत्येकमन्तेऽन्ते रज्जुरेकैका वृद्धा ततोऽधस्तमस्तम प्रभाया आलोकांतादेका रज्जु । एव सप्ताधो रज्जव । घनोदधिघनानिलतनुवातवलयानि त्रीणि यैरयपरिक्षिप्त सर्व समन्ताल्लोक । त्रयाणामधोलोकदिग्विदिक्पार्श्वभाविना प्रत्येक विस्तारो विंशतियोजनसहस्राणि । तत उपरि क्रमतो हानिवशात्तिर्यग्लोकभावि दिग्विदिक्पार्श्वेष्वष्टासु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि, पञ्चचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि । पुनरुपरि वृद्धिवशाद्ब्रह्मलोके दिग्विदिक्पार्श्वेष्वष्टासु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि सप्तपञ्चचतुर्योजनविस्तीर्णानि । पुनर्हानिवशाल्लोकाग्रेऽष्टास्वपि दिग्विदिक्पार्श्वेषु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि पञ्चचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि दण्डवलयानि पुनरुपरि अधश्च त्रीण्यपि । उपरि लोकाग्रे घनोदधेर्द्विगव्यूती, घनानिलस्य क्रोश , तनुवातस्य देशोन क्रोशो विस्तार । अध कलकलपृथिवीपर्यन्ते घनोदधे सप्त, घनानिलस्य पञ्च, तनुवातस्य चत्वारि योजनानि विस्तार । अध लोकमूले दिग्विदिक्षु विष्कम्भ सप्तरज्जव । तिर्यग्लोके रज्जुरेका । ब्रह्मलोके पञ्च । पुनर्लोकाग्रे रज्जुरेका लोकमध्यादधोरज्जुमवगाह्य शर्करान्ते अष्टास्वपि दिग्विदिक्षु विष्कम्भ रज्जुरेका । रज्ज्वाश्च षट्सप्तभागास्ततो रज्जुमवगाह्य वालुकान्ते द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्च पञ्चसप्तभागा । ततो रज्जुमवगाह्य पङ्कान्ते तिस्रो रज्जव , रज्ज्वाश्च त्वार सप्तभागा । ततो रज्जुमवगाह्य धूमान्ते चतस्रो रज्जव , रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमवगाह्य तम प्रभान्ते पञ्चरज्जव ,रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमवगाह्य तमस्तम प्रभान्ते षड्रज्जव , रज्ज्वा सप्तभागश्चैक । ततो रज्जुमवगाह्य कलकलान्ते विष्कम्भ सप्तरज्जव । वज्रतलादुपरि रज्जुमुत्क्रम्य विष्कम्भो द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जव , रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जव ,रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततोऽर्धरज्जुमुत्क्रम्य रज्जव पञ्च । ततोऽर्धरज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जव , रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जव , रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुत्क्रम्य लोकान्ते रज्जुरेका विष्कम्भ । एष रज्जुविधि ।

हन्तेर्गमिक्रियात्वात्संभूयात्मप्रदेशानां च बहिरुद्गमन समुद्घात । स सप्तविध । वेदनाकषायमारणान्तिकतेजोविक्रियाऽऽहारककेवलिविषयभेदात् । तत्र वातिकादिरोगविषादिद्रव्यसबन्ध सतापापादितवेदनाकृतो वेदनासमुद्घात । द्वितीयप्रत्ययप्रकर्षोत्पादितक्रोधादिकृत कषायसमुद्घात । औपक्रमिकानुपक्रमायुक्षयाविर्भूतमरणान्तप्रयोजनो मारणान्तिकसमुद्घात । जीवानुग्रहोपघातप्रवणतेज शरीरनिर्वर्तनार्थस्तैजससमुद्घात । एकत्वपृथक्त्वनानाविधविक्रियशरीरवाक्प्रचारप्रहरणादिविक्रियाप्रयोजनो वैक्रियिकसमुद्घात । अथोक्तविधिनाऽल्पसावद्यसूक्ष्मार्थग्रहणप्रयोजनाऽऽहारकशरीरनिर्वृत्त्यर्थ आहारकसमुद्घात । वेदनीयस्य बहुत्वादल्पत्वाच्चायुषो नाभोगपूर्वकमायु समकरणार्थं द्रव्यस्वभावत्वात् सुराद्रव्यस्य फेनवेगबुद्बुदाविर्भावोपशमनवद्देहस्थात्मप्रदेशानां बहि समुद्घातन केवलिसमुद्घात । आहारकमारणान्तिकसमुद्घातावेकदिक्कौ । यत आहारकशरीरमात्मा निर्वर्तयन् श्रेणिगतित्वादेकदिक्कानात्मप्रदेशानसंख्यातान्निर्गमय्य--आहारकशरीरमरत्निमात्र निर्वर्तयति । अन्यक्षेत्रसमुद्घातकारणाभावात्, यत्रानेन नरकादावुत्पत्तव्य तत्रैव मारणान्तिकसमुद्घातेनाऽऽत्मप्रदेशा एकदिक्का समुद्गम्यन्ते नान्यक्षेत्रे, अतस्तावेकदिक्कौ । शेषा पञ्च समुद्घाता षड्दिक्का । यतो वेदनादिसमुद्घातवशाद्बहिर्नि सृतानामात्मप्रदेशाना पूर्वापरदक्षिणोत्तरोर्ध्वाधोदिक्षु गमनमिष्ट श्रेणिगतित्वादात्मप्रदेशानां । वेदना-कषाय-मारणान्तिक तेजो-वैक्रियिकाऽऽहारकसमुद्घाता षट् संख्येयसमयिका । केवलिसमुद्घात अष्टसमयिक । दण्ड कपाट प्रतर लोकपूरणानि चतुर्षु समयेषु, पुन प्रतर कपाट दण्ड स्वशरीरानुप्रवेशाश्चतुर्षु इति । रविशशिग्रहनक्षत्रतारागणानां चारोपपादगतिविपर्ययफलानि शकुनव्याहृत, अर्हद्बलदेव-वासुदेव-चक्रधरादीनां गर्भावतरणादिमहाकल्याणानि च यत्रोक्तानि तत्कल्याणनामधेय । कायचिकित्साद्यष्टाङ्ग आयुर्वेद भूतिकर्मजाङ्गुलिप्रक्रम प्राणापानविभागोऽपि यत्र विस्तारेण वर्णितस्तत्प्राणावाय । लेखादिका कला, द्वासप्ततिर्गुणाश्च , चतु षष्टि स्त्रैण्या , शिल्पानि काव्यगुणदोषक्रियाछन्दोविचितिक्रिया क्रियाफलोपभोक्तारश्च यत्र व्याख्यातास्तत्क्रियाविशालं । यत्राष्टौ व्यवहाराश्चत्वारि बीजानि परिकर्मराशिक्रियाविभागश्च सर्वश्रुतसम्पदुपदिष्टा तत्खलु लोकबिन्दुसार ।

भेदं प्रणयाप क्रियाविशालं लोकबिंदुसारमिति । कालपुद्गलजीवादीनां यदा यत्र यथा च पर्यायेणो त्पादो वर्ण्यते, तदुत्पादपूर्वं । क्रियावादादीनां प्रक्रिया अग्रायणी चांगादीनां स्वसमयविषयश्च यत्र ख्यापित-स्तदग्रायण । छद्मस्थकेवलिनां वीर्यं, सुरेंद्रदैत्याधिपानां मर्द्धयो, नरेंद्रचक्रधरबलदेवानां च वीर्यलाभो द्रव्याणां सम्यक्त्वलक्षण च यत्राभिहित च तद्वीर्यप्रवाद । पचानामस्तिकायानामर्थो नयानां चानेकपर्यायैरिदमस्तीद नास्तीति च कार्त्स्न्येन यत्रावभासित तदस्तिनास्तिप्रवाद । अथवा षण्णामपि द्रव्याणां भावाभावपर्यायविधिना स्वपरपर्यायाभ्यामुभयनयवशीकृताभ्यामर्पितानर्पितसिद्धाभ्या यत्र निरूपण तदस्तिनास्तिप्रवाद । पचाना-मपि ज्ञानानां प्रादुर्भावविषयायतनानां ज्ञानिनां अज्ञानिनामिंद्रियाणां च प्रधान्येन यत्र विभागो विभावित स्तज्ज्ञानप्रवाद । वाग्गुप्तिसस्कारकारणप्रयोगो द्वादशधा भाषा वक्तारश्चानेकप्रकारमृषाभिधान दशप्रकारश्च सत्यसद्भावो यत्र प्ररूपित तत्सत्यप्रवाद । गुप्तिर्निरक्ष्यमाणा । वाक्सस्कारकारणानि शिर कठादीनि अष्टौ स्थानानि । वाक्प्रयोग शुभेतरलक्षणो वक्ष्यते । अभ्याख्यानकलहपैशुन्यासबद्धप्रलापरत्यरत्युपधिनिकृत्य प्रणतिमोषसम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनात्मिका भाषा द्वादशधा । हिंसादे कर्मण कर्तुर्विरतस्य विरताविरतस्य वाऽयमस्य कर्तेत्यभिधानमभ्याख्यान । कलह प्रतीत । पृष्ठतो दोषाविष्करण पैशुन्य । धर्मार्थकाममोक्षा सबद्धा वाग्, असबद्धप्रलाप । शब्दादिविषयदेशादिषु रत्युत्पादिका रतिवाक् । तेष्वेवारत्युत्पादिका, अरतिवाक् । यां वाच श्रुत्वा परिग्रहार्जनरक्षणादिष्वासज्यते सोपधिवाक् । वणिग्व्यवहारे यामवधार्य निकृतिप्रवण आत्मा भवति सा निकृतिवाक् । यां श्रुत्वा तपोविज्ञानाधिकेष्वपि न प्रणमति सा प्रणतिवाक् । यां श्रुत्वा स्तेये वर्तते सा मोषवाक् । सम्यङ्मार्गस्योपदेष्ट्री सा सम्यग्दर्शनवाक् । तद्विपरीता मिथ्यादर्शनवाक् । वक्तारश्चा-ऽऽविष्कृतवक्तृत्वपर्याया द्वीन्द्रियादय । द्रव्यक्षेत्रकालभावाश्रयमनेकप्रकारमनृत । दशविध सत्यसद्भाव — नाम-रूप-स्थापना प्रतीत्य-सवृति-सयोजना-जनपद-देश भाव समय-सत्यभेदेन । तत्र सचेतनेतरद्रव्यस्या-सत्यप्यर्थे यद्व्यवहारार्थं सज्ञाकरण तन्नामसत्य, इंद्र इत्यादि । यदर्थासन्निधानेपि रूपमात्रेणोच्यते तद्रूपसत्य । यथा चित्रपुरुषादिषु असत्यपि चैतन्योपयोगादावर्थे पुरुष इत्यादि । असत्यप्यर्थे यत्कार्यार्थं स्थापित द्यूताक्ष निक्षेपादिषु तत्स्थापनासत्य । आदिमदनादिमदौपशमिकादीन् भावान् प्रतीत्य यद्वचन तत्प्रतीत्यसत्य । यल्लोके सवृत्यानीत वचस्तत्सवृतिसत्य, यथा पृथिव्याद्यनेककारणत्वेपि सति, पंके जात पकजमित्यादि । धूप चूर्णवासानुलेपनप्रघर्षादिषु पद्म-मकर-हस-सर्वतोभद्र क्रौंचव्यूहादिषु वा सचेतनेतरद्रव्याणां यथा भाग-विधिसनिवेशाविर्भावक यद्वचस्तत्सयोजनासत्य । द्वात्रिंशत्सहस्रजनपदेष्वार्यानार्यभेदेषु धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रापक यद्वचस्तज्जनपदसत्य । ग्रामनगरराजगणपाखडजातिकुलादिधर्माणामुपदेष्टृ यद्वचस्तद्देशसत्य । छद्मस्थज्ञानस्य द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेपि सयतस्य सयतासयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिदमप्रासुक-मित्यादि यद्वचस्तद्भावसत्य । प्रतिनियतषट्तयद्रव्यपर्यायाणामागमगम्यानां याथात्म्याविष्करण तद्वच स्तत्समयसत्य । यत्रात्मनोऽस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वानित्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादयो धर्मा षड्जीवनिकायभेदाश्च युक्तितो निर्दिष्टा, तदात्मप्रवाद । बधोदयोपशमनिर्जरापर्याया अनुभवप्रदेशाधिकरणानि स्थितिश्च जघन्य मध्यमोत्कृष्टा यत्र निर्दिश्यते तत्कर्मप्रवाद । व्रत नियम प्रतिक्रमण प्रतिलेखन-तप -कल्पोपसर्गाचार प्रतिमा विराधनाराधनविशुद्ध्युपक्रमा श्रामण्यकारण च परिमितापरिमितद्रव्यभावप्रत्याख्यान च यत्राख्यात, तत्प्र-त्याख्याननामधेय । समस्ता विद्या, अष्टौ महानिमित्तानि तद्विषयो रज्जुराशिविधि क्षेत्र श्रेणी लोकप्रतिष्ठा सस्थान समुद्घातश्च यत्र कथ्यते तद्विद्यानुवाद । तत्रांगुष्ठप्रसेनादीनामल्पविद्यानां सप्तशतानि रोहिण्यादीनां महाविद्यानां पचशतानि । अतरिक्ष-भौमाग-स्वर स्वप्न लक्षण-व्यजन छिन्नानि-अष्टौ-महानिमित्तानि तेषां विषयो [illegible] क्षेत्रमाकाश पटसूत्रवद्धर्मास्तिकायवदानुपूर्व्येणोर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यवस्थिता असख्याता आकाशप्रदेशाभूमय उक्ता । अलोकाकाशस्यानतस्य बहुमध्ये सुप्रतिष्ठकसस्थानो लोक । ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्मृदगवेत्रा-सनझल्लर्याकृति । तनुवातवलयपरिक्षिप्तमूर्ध्वाधस्तिर्यक्षु प्रतरवृत्तश्चतुर्दशरज्ज्वायामो मेरुप्रतिष्ठवज्रवैडूर्यपट-लांतररुचकसस्थिता अष्टावाकाशप्रदेशा लोकमध्य । लोकमध्यादाऐशानांतस्तावदे कारज्जुरर्धं च । माहेंद्रांते [illegible] । ब्रह्मोत्तरांतेऽर्धचतुर्था । कापिष्ठांते पचमा । महाशुक्रांतेऽर्धपचमा । सहस्रांते पच । प्राणतांतेऽर्धषष्ठा ।

प्रसग स्मात् ? दृश्यते च प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्ति । कथ पुनर्भवो हेतु , ? इतिचेद्व्रतनियमाद्यभावात् । यथा तिरश्चा मनुष्याणां चाऽहिंसादिव्रतनियमहेतुकोऽवधिर्न तथा देवानां नारकाणा चाऽहिंसादिव्रतनियमाभिसंधि रस्ति । कुतो भव प्रतीत्य कर्मोदयस्य तथाभावात् । तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमित्युच्यते ।

अविशेषात्सर्वप्रसग इतिचेन्न सम्यगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्, देवनारकाणामित्यविशेष वचनान्मिथ्यादृष्टीनामप्यवधिप्रसग इति । तन्न किं कारण सम्यगधिकारात् । सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानमिति वर्तते, तत्सबधात्सम्यग्दृष्टीनामवधि , मिथ्यादृष्टीना विभगो वेदितव्य । अथवा वक्ष्यमाणाभिसंबधान्न सर्व प्रसग । वक्ष्यते हि एत मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्चेति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्ति ।

आगमे प्रसिद्धेर्नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्य । कुत ? आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि जीवस्थानादिसदादि ष्वनुयोगद्वारेणाऽऽदेशवचने नारकाणामेवादौ सदादिप्ररूपणा कृता, ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तन्न किं कारण उभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य । देवशब्दो हि अल्पाजभ्यर्हितश्चेति वृत्तौ पूर्वप्रयोगार्ह । आगमे वाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियम । आहोक्त भवतेष्यते प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिरिति तत्कथ इति चेदुच्यते—देवेषु तावद्भवनवासिना दशप्रकाराणामपि जघन्योऽवधि पचविंशति योजनानि । उत्कृष्टोऽ सुराणामसख्याता योजनकोटिकोटयोध । ऊर्ध्वमृजुविमानस्योपरि पर्यत । नागादिकुमाराणा नवविधानामप्युत्कृष्टोऽवधि , अधोऽसख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्व मंदिरचूलिकाया उपरिपर्यंतस्तिर्यगसख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यतराणामष्टविधानां जघन्योऽवधि पंचविंशतियोजनानि । उत्कृष्टोप्यसख्यातानि योजनसहस्राणि, अध । ऊर्ध्व स्वविमानस्योपरिपर्यंतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटय । ज्योतिषा जघन्योऽवधिरध सख्येयानि योजनानि । उत्कृष्टश्चाऽसख्येयानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वमात्मीय विमानस्योपरिपर्यंतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटय । वैमानिकेषु सौधर्मैशानीयाना जघन्योऽवधिर्ज्योतिषामुत्कृष्ट । रत्नप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । सानत्कुमारमाहेंद्राणां जघन्योऽवधि रत्नप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । शर्कराप्रभाया अधश्चरम । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्ठाना जघन्योऽवधि । शर्कराप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट., वालुकाप्रभाया अधश्चरम । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्राणां जघन्योऽवधि , वालुका प्रभाया अधश्चरम , उत्कृष्ट । पकप्रभाया अधश्चरम ।

आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युतानां जघन्योऽवधि पकप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । धूमप्रभाया अधश्चरम । नवानां ग्रैवेयिकानां जघन्योऽवधिर्धूमप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । तम प्रभाया अधश्चरम । नवानामनुदिशानां पंचानुत्तरविमानवासिनां च लोकनालिपर्यंतोऽवधि । सौधर्मादीनामनुत्तरांतानामूर्ध्व स्वविमानस्योपरिपर्यन , तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोट्य । अथैषा कालद्रव्यभावेषु कोऽवधि ? इत्यत्रोच्यते—योऽस्य यावत्क्षेत्रावधिस्तस्य तावदाकाशप्रदेशपरिच्छिन्ने कालद्रव्ये भवत । तावत्सु समयेष्वतीतेष्वनागतेषु च ज्ञान वर्तते तावद्सख्यातभेदेषु अनतप्रदेशेषु पुद्गलस्कधेषु जीवेषु च सकर्मकेषु भावत स्वविषयपुद्गलस्कधानां रूपादिविकल्पेषु जीवपरिणामेषु चौदयिकौपशमिकक्षयोपशमिकेषु वर्तते । कुत ? पौद्गलिकत्वादेषां । नारकेषु योजनमर्धगव्यूतहीनमागव्यूतात् । तद्यथा रत्नप्रभायां योजनमवधि ,अध । द्वितीयायामध ,अर्धचतुर्थानि गव्यूतानि । तृतीयायामध त्रीणि गव्यूतानि । चतुर्थ्यामधोऽर्धतृतीयानि गव्यूतानि । पचम्यां द्वे गव्यूते । षष्ठ्यामधोऽर्धाधिक गव्यूत सप्तम्यामधो गव्यूत । सर्वासु पृथिवीषु नारकाणामवधिरुपरि आत्मीयनरकावासांतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोट्य । कालद्रव्यभावपरिमाण पूर्ववद्वेदितव्य । यदि भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामथ क्षयोपशमहेतुक केषां ? इत्यत । आह—

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्धकानामुदयाभाव क्षय । तेषा-

---

१ प्रामित ।

आरातीयाचार्यकृतांगार्थप्रत्यासन्नरूपमगबाह्य ॥१३॥ यद्गणधरशिष्यै प्रशिष्यैरारातीयैरधिगतश्रुतार्थतत्त्वै कालदोषादल्पमेधायुर्बलाना प्राणिनामनुग्रहार्थमुपनिबद्ध संक्षिप्तांगार्थवचनविन्यास तदगबाह्य ।

तदनेकविध कालिकोत्कालिकादिविकल्पात् ॥१४॥ तदगबाह्यमनेकविध कालिकमुत्कालिक मित्येवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकाल कालिक । अनियतकालमुत्कालिक । तद्भेदा उत्तराध्ययनादयोऽनेकविधा । अत्राह—अनुमानादीनां पृथगनुपदेश किमर्थ ?

अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः श्रुतावरोधात् ॥ १५ ॥ यस्मादेतान्यनुमानादीनि श्रुतेंतर्भवति तस्मात्तेषा पृथगुपदेशो न क्रियते । तद्यथा—प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमनुमान, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्ट चेति । तत्र येनाग्नेर्नि सर्गे पूर्वं धूम दृष्ट, स प्रसिद्धाग्निधूमसबधाहितसस्कार पश्चाद्धूमदर्शनादस्त्यत्राग्निरिति पूर्ववदग्निं गृह्णातीति पूर्ववदनुमान । तथा येन पूर्वविषाणविषाणिनो सबध उपलब्ध , तस्य विषाणरूपदर्शना द्विषाणिन्यनुमान शेषवत् । तथा देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विका दृष्ट्वा सबध्यतरे सवितरि देशांतर प्राप्तिदर्शनाद्गतेरत्यंतपरोक्षाया अनुमान सामान्यतो दृष्ट । तदेतत्त्रितयमपि स्वप्रतिपत्तिकालेऽनक्षरश्रुत, परप्रतिपादिकालेऽक्षरश्रुतं । यथा गौस्तथागवय केवल सास्नारहित इत्युपपन्नमपि स्वपरप्रतिपत्तिविषयत्वादक्षरानक्षरश्रुतेंऽतर्भवति । तथा शब्दमपि प्रमाण श्रुतमेव । ऐतिह्यस्य चेतीह स भगवान् ऋषभ इति परपरीणपुरुषागमाद्गृह्यते इति श्रुतेंतर्भाव । प्रकृतिपुरुषो दिवा न भुक्ते, अथ च जीवतीत्यर्थादापन्न रात्रौ भुक्ते इत्यर्थापत्ति । चत्वार प्रस्था आढकमिति सति ज्ञाने आढक दृष्ट्वा सभवत्यर्धाढक कुडवो वेति प्रतिपत्तिसभव । तृणगुल्मादीना स्नेहपर्णफलाद्यभाव दृष्ट्वानुमीयते नूनमत्र न वृष्ट पर्जन्य इत्यभाव । एतेषामप्यर्थापत्त्यादीनामनुक्तानामनुमानसमानमिति पूर्ववच्छ्रुतांतर्भाव ।

व्याख्यात परोक्ष प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्य । तद्द्वेधा देशप्रत्यक्ष सर्वप्रत्यक्ष च । देशप्रत्यक्ष, अवधिमनःपर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्ष केवल । यद्येवमिदमेव तावदवधिज्ञान त्रिप्रकारप्रत्यक्षस्याऽऽद्य व्याक्रियतां । इत्यत्रोच्यते—व्याख्यातमस्य लक्षण । आत्मप्रसादविशेषे सत्यन्वर्थसज्ञाकरणादवधीयते तदित्यवधिज्ञानमिति । यद्येष तस्येदानीं भेदो वक्तव्य । उच्यते—द्विविधोऽवधि , भवगुणप्रत्ययभेदात् । देशसर्वावधिभेदाद्वा । यद्येव त्रैविध्य नोपपद्यते ?, देशावधि परमावधि सर्वावधिश्चेति ? नैष दोष सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचित्वात्सर्वावधिमपेक्ष्य परमावधेर्देशावधित्वमेवेति वक्ष्याम । तत्र योसौ भवप्रत्ययस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते को नाम भव ?

आयुर्नामकर्मोदयविशेषापादितपर्यायो भव ॥ १ ॥ आत्मनो य पर्याय , आयुषो नाम्नश्चोदयविशेषाच्छेयकारणापेक्षादाविर्भवति साधारणलक्षणो भव इत्युच्यते ।

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थसभवे विवक्षातो निमित्तार्थगति ॥ २ ॥ अय प्रत्ययशब्दोनेकार्थ । क्वचिज्ज्ञाने वर्तते ‘यथार्थाभिधानप्रत्यया’ इति । क्वचिच्छपथे वर्तते यथा परद्रव्यहरणादिषु सत्युपालभे प्रत्ययोऽनेन कृत इति । क्वचिद्धेतौ वर्तते, यथाऽविद्याप्रत्यया सस्कारा इति । तत्रेह विवक्षातो निमित्तार्थो वेदितव्य । भवप्रत्ययो भवनिमित्त इति ।

क्षयोपशमाभाव इति चेन्न तस्मिन् सति तद्भावात्खे पतत्त्रिगतिवत् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि तत्र भवनिमित्तोवधि कर्मण क्षयोपशमोऽनर्थक इति । तन्न किं कारण । तस्मिन् सति तद्भवात् । खे पतत्त्रिगतिवत् । यथाकाशे सति पक्षिणो गतिर्भवति तथावधिज्ञानावरणक्षयोपशमेंऽतरगे हेतौ सत्यवधेर्भाव , भवस्तु बाह्यो हेतु ।

इतरथा ह्यविशेषप्रसग ॥४॥ यदि भव एव हेतु स्यात्सर्वेषां देवनारकाणा तुल्य इत्यवधेरविशेष-

---

१ मान्यविशेषा । २ भव । ३ भवप्रत्ययो गुणप्रत्ययश्चेत्यय । ४ शपथ । ५ कारणानि । ६ आकाश

प्रसग स्यात् ? इष्यते च प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्ति । कथ पुनर्भवो हेतु, ? इतिचेद्व्रतानियमाद्यभावात् । यथा तिरश्चां मनुष्याणां चाऽहिंसादिव्रतनियमहेतुकोऽवधिर्न तथा देवाना नारकाणां चाऽहिंसादिव्रतनियमाभिसधिरस्ति । कुतो भव प्रतीत्य कर्मोदयस्य तथाभावात् । तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमित्युच्यते ।

अविशेषात्सर्वप्रसग इतिचेन्न सम्यगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्, देवनारकाणामित्यविशेषवचनान्मिथ्यादृष्टीनामप्यवधिप्रसग इति । तन्न किं कारण सम्यगधिकारात् । सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानमिति वर्तते, तत्सबधात्सम्यग्दृष्टीनामवधि, मिथ्यादृष्टीना विभगो वेदितव्य । अथवा वक्ष्यमाणाभिसंबधान्न सर्वप्रसग । वक्ष्यते हि एतन्मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्चेति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्ति ।

आगमे प्रसिद्धेर्नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्य । कुत ? आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि जीवस्थानादिसदादिष्वनुयोगद्वारेणाऽऽदेशवचने नारकाणामेवादौ सदादिप्ररूपणा कृता, ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तन्न किं कारण उभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य । देवशब्दो हि अल्पाजभ्यर्हितश्चेति वृत्तौ पूर्वप्रयोगार्ह । आगमे वाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियम । आहोक्त भवतेष्यते प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिरिति तत्कथ इति चेदुच्यते—देवेषु तावद्भवनवासिना दशप्रकाराणामपि जघन्योवधि पचविंशति योजनानि । उत्कृष्टोऽ सुराणामसंख्याता योजनकोटिकोटयोध । ऊर्ध्वमृजुविमानस्योपरि पर्यत । नागादिकुमाराणां नवविधानामप्युत्कृष्टोवधि, अधोऽसख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वं मंदिरचूलिकाया उपरिपर्यतस्तिर्यगसख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यतराणामष्टविधानां जघन्योवधि पचविंशतियोजनानि । उत्कृष्टोप्यसख्यातानि योजनसहस्राणि, अध । ऊर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटय ।ज्योतिषां जघन्योवधिरध सख्येयानि योजनानि । उत्कृष्टश्चाऽसख्येयानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वमात्मीयविमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटय । वैमानिकेषु सौधर्मैशानीयाना जघन्योवधिर्ज्योतिषामुत्कृष्ट । रत्नप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । सानत्कुमारमाहेंद्राणां जघन्योवधि रत्नप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । शर्कराप्रभाया अधश्चरम । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्ठानां जघन्योवधि । शर्कराप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट, वालुकाप्रभाया अधश्चरम । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्राणां जघन्योवधि, वालुकाप्रभाया अधश्चरम, उत्कृष्ट । पकप्रभाया अधश्चरम ।

आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युतानां जघन्योवधि पकप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । धूमप्रभाया अधश्चरम । नवानांग्रैवेयिकानां जघन्योवधिर्धूमप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्ट । तम प्रभाया अधश्चरम । नवानामनुदिशानां पचानुत्तरविमानवासिनां च लोकनालिपर्यतोऽवधि । सौधर्मादीनामनुत्तरांतानामूर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यत, तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोट्य । अथैषां कालद्रव्यभावेषु कोऽवधि ? इत्यत्रोच्यते—योस्य यावत्क्षेत्रावधिस्तस्य तावदाकाशप्रदेशपरिछिन्ने कालद्रव्ये भवत । तावत्सु समयेष्वतीतेष्वनागतेषु च ज्ञान वर्तते तावद्सख्यातभेदेषु अनतप्रदेशेषु पुद्गलस्कधेषु जीवेषु च सकर्मकेषु भावत स्वविषयपुद्गलस्कधानां रूपादिविकल्पेषु जीवपरिणामेषु चौदयिकौपशमिकक्षयोपशमिकेषु वर्तते । कुत ? पौद्गलिकत्वादेषां । नारकेषु योजनमर्धगव्यूतहीनमागव्यूतात् । तद्यथा रत्नप्रभायां योजनमवधि, अध । द्वितीयायामध, अर्धचतुर्थानि गव्यूतानि । तृतीयायामध त्रीणि गव्यूतानि । चतुर्थ्यामधोऽर्धतृतीयानि गव्यूतानि । पचम्या द्वे गव्यूते । षष्ठ्यामधोऽर्धाधिक गव्यूत सप्तम्यामधो गव्यूत । सर्वासु पृथिवीषु नारकाणामवधिरुपरि आत्मीयनरकावासांतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोट्य । कालद्रव्यभावपरिमाण पूर्ववद्वेदितव्य । यदि भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामथ क्षयोपशमहेतुक[1] केषां ? इत्यत । आह—

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्धकानामुदयाभाव क्षय । तेषा-

1 भमित ।

मेवाऽनुदयप्राप्तानां सदवस्थोपशमः । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः स शेषाणां वेदितव्यः । के पुनः शेषाः ? मनुष्यास्तिर्यंचश्च ।

शेषग्रहणादविशेषप्रसंग इतिचेन्न तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यादेतद्देवनारकेभ्योऽन्ये-शेषाः, ततस्तेषामविशेषात्सर्वेषां तिरश्चां मनुष्याणां चाऽवधिः प्रसंगः । इति । तन्न किं कारणं तत्सामर्थ्यविरहात् । न ह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकानां तत्सामर्थ्यमस्ति । न संज्ञिनां पर्याप्तकानां च सर्वेषां । केषां तर्हि ?

यथोक्तनिमित्तसंनिधाने सति शांतक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धेः ॥ २ ॥ यथोक्तसम्यग्दर्शनादिनिमित्तसंनिधाने सति शांतक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तः, तत्र किमुच्यते क्षयोपशमनिमित्तः शेषाणामिति ?

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचनं नियमार्थं अब्भक्षवत् ॥ ३ ॥ यथा न कश्चिदपो न भक्षयति इत्यब्ग्रहणं नियमार्थं क्रियते । अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वक्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहणं नियमार्थं । क्षयोपशमनिमित्त एव न भवनिमित्त इति । स एषोऽवधिः षड्विकल्पः । कुतः ?

अनुगाम्यननुगामिवर्धमानहीयमानाऽवस्थिताऽनवस्थितभेदात्षड्विधः ॥ ४ ॥ कश्चिदवधिः, भास्करप्रकाशवद्गच्छंतमनुगच्छति । कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति । उन्मुखप्रश्नादेशिकपुरुषवचनवत् । अपरोऽवधिः, अरणिनिर्मथनोत्पन्नशुष्कपत्रोपचीयमानेंधननिचयसमिद्धपावकवत्, सम्यग्दर्शनादिगुणविशुद्धिपरिणामसंनिधानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते आऽसंख्येयलोकेभ्यः । अपरोऽवधिः परिच्छिन्नोपादानसंतत्यग्निशिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंक्लेशपरिणामविवृद्धियोगाद्यत्प्रमाण उत्पन्नस्ततो हीयते, आ अंगुलस्याऽसंख्येयभागात् । इतरोऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवावतिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिंगवत् । आभवक्षयादाकेवलज्ञानोत्पत्तेर्वा । अन्योऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणवृद्धिहानियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्यं । हीयते च यावदनेन हातव्यं वायुवेगप्रेरितजलोर्मिवत् । एवं षड्विकल्पोऽवधिर्भवति ।

पुनरपरेऽवधेस्त्रयोभेदाः देशावधिः परमावधिः सर्वावधिश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र देशावधिस्त्रेधा जघन्य उत्कृष्टः अजघन्योत्कृष्टश्चेति । तथा परमावधिरपि त्रिधा । सर्वावधिरविकल्पत्वादेक एव । उत्सेधांगुलासंख्येयभागक्षेत्रो देशावधिर्जघन्यः । उत्कृष्टः कृत्स्नलोकः । तयोरंतराले संख्येयविकल्पः, अजघन्योत्कृष्टः । परमावधिर्जघन्यः एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्रः । उत्कृष्टोऽसंख्येयलोकक्षेत्रः । अजघन्योत्कृष्टो मध्यमक्षेत्रः । उत्कृष्टपरमावधिक्षेत्राद्बहिरसंख्यातक्षेत्रः सर्वावधिः । वर्धमानो हीयमानः अवस्थितः अनवस्थितः अनुगामी अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपातीत्येतेऽष्टौ भेदा देशावधेर्भवति । हीयमानप्रतिपातिभेदवर्जा इतरे षड्भेदा भवति परमावधेः । अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपातीत्येते चत्वारो भेदाः सर्वावधेः । तत्र षडाद्या उक्तलक्षणाः । प्रतिपातीति विनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती । तत्र देशावधेः सर्वजघन्यस्य क्षेत्रमुत्सेधांगुलस्याऽसंख्येयभागः । आवलिकाया असंख्येयभागः कालः । अंगुलस्याऽसंख्येयभागक्षेत्रप्रदेशप्रमाणं द्रव्यं, तत्प्रमाणपरिच्छिन्नेष्वसंख्येयेषु स्कंधेष्वनंतप्रदेशेषु ज्ञानं वर्तते । स्वविषयस्कंधगतानंतवर्णादिविकल्पो भावः । तस्य वृद्धिरुच्यते–प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्नास्त्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वंगुलासंख्येयभागादूर्ध्वं विशुद्धिवशान्मंडूकप्लुत्याऽगुलासंख्येयभागक्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरवृद्ध्या तावद्वर्धयंते यावदंगुलस्यासंख्येयभागः । कालवृद्धिरेकजीवस्य नानाजीवानां चा मौलादावलिकालासंख्येयभागात् क्वचिदेकसमयोत्तरा क्वचिद्द्विसमयोत्तरा क्वचित्संख्येयसमयोत्तरा क्वचिदसंख्येयसमयोत्तरा यावदावलिकाया असंख्येयभागः । सेयं क्षेत्रकालवृद्धिः कया ? वृद्ध्या चतुर्विधया संख्येयभागवृद्ध्यासंख्येयभागवृद्ध्या संख्येयगुणवृद्ध्यासंख्येयगुणवृद्ध्या वा । एवं द्रव्यमपि वर्धमानचतुर्विधया वृद्ध्या वर्धते । भाववृद्धिः षोढा–अनंतभागवृद्धिः, असंख्येयभागवृद्धिः संख्येयभागवृद्धिः

१ जघन्य उत्कृष्ट अजघन्योत्कृष्टश्च ।

संख्येयगुणवृद्धिरसंख्येयगुणवृद्धिरनंतगुणवृद्धिरिति। अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धयोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-रवसेया। हानिरपि तथैव। योंऽगुलसंख्येयभागक्षेत्रोऽवधिस्तस्यावलिकाया संख्येयभाग काल। अंगुलसंख्येय-भागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाण द्रव्य। भाव पूर्वादनंतो वा स्यादसंख्येयो वा स्यात्संख्येयो वा स्यात्। योंऽगुलमात्र क्षेत्रोऽवधिस्तस्यैषदूना आवलिका काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। योऽङ्गुलपृथक्त्वक्षेत्रोऽवधिस्तस्याऽऽवलिकाल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोऽवधिस्तस्याऽऽवलिकापृथक्त्व काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। यो गव्यूतिमात्रक्षेत्रोऽवधि-स्तस्य साधिकोच्छ्वास काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। यो योजनमात्रक्षेत्रोऽवधिस्तस्य भिन्नमुहूर्त काल द्रव्य-भावौ पूर्ववत्। य पंचविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोऽवधिस्तस्यैषदूनो दिवस काल, द्रव्यभावौ पूर्ववत्। यो भरतक्षेत्रमात्रोऽवधि, तस्य अर्धमास काल। द्रव्याभावौ पूर्ववत्। यो जंबूद्वीपमात्रक्षेत्रोऽवधि, तस्य साधिको-मास काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोऽवधि, तस्य संवत्सर काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। यो रुचकांतप्रमाणक्षेत्रोऽवधि, तस्य संवत्सरपृथक्त्व काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। य संख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोऽवधि, तस्य संख्येया संवत्सरा काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। योऽसंख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोऽवधि तस्याऽसंख्येया संव-त्सरा काल। द्रव्यभावौ पूर्ववत्। एवं जघन्योत्कृष्टस्तिर्यङ्नराणा देशावधिरुक्त। अथ तिरश्चामुत्कृष्टदेशा-वधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीपसमुद्रा। कालोऽप्यसंख्येया संवत्सरा। तैजसशरीरप्रमाण द्रव्य कियच्च? तदसंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसंख्येयाभिस्तैजसशरीरद्रव्यवर्गणाभिर्निर्वर्तित तावदसंख्येयस्क-धाननंतप्रदेशान् जानातीत्यर्थ। भाव पूर्ववत् तिरश्चां। मनुष्याणां च जघन्यो देशावधिर्भवति। तिरश्चां तु देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधि। अथ मनुष्याणामुत्कृष्टो देशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीप-समुद्रा। कालोऽप्यसंख्येया संवत्सरा। द्रव्य कार्मणद्रव्य कियच्च? तदसंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरि-च्छिन्ना असंख्येया ज्ञानावरणादिकार्मणद्रव्यवर्गणा। भाव पूर्ववत्। एष देशावधिरुत्कृष्टो मनुष्याणां संयतानां भवति। परमावधिरुच्यते—जघन्यस्य परमावधे क्षेत्र, देशाधिको लोक। काल प्रदेशाधिक-लोकाकाशप्रदेशावधृतप्रमाणा अविभागिन समयास्तेषाऽऽसंख्याता संवत्सरा। द्रव्य प्रदेशाधिकलोका-काशप्रदेशावधृतप्रमाण। भाव पूर्ववत्। अत पर क्षेत्रवृद्धिर्नानाजीवैकजीवानामविशेषेण विशुद्धिवशादस-संख्येया लोका। एवं तावदसंख्येया लोका वृद्धिर्यावदुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्र। कियतश्च ते असंख्येया? आव-लिकाया असंख्येयभागप्रमाणा। कालद्रव्यभावा पूर्ववत्। उत्कृष्टपरमावधे क्षेत्र सलोकालोकप्रमाणा अस-संख्येया लोका। कियतस्ते? अग्निजीवतुल्या। कालद्रव्यभावा पूर्ववत्। एवं त्रिविधोपि परमावधिरुत्कृष्टचारित्र युक्तस्यैव भवति नान्यस्य। वर्धमानो भवति न हीयमान। अप्रतिपाती न प्रतिपाती। यस्य यावति स लोके लोकप्रमाणासंख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावत्स्वस्थानादवस्थितो भवत्यनवस्थितश्च वृद्धिं प्रति न हानिं। ऐहलौकिकदेशांतरगमनादनुगामि पारलौकिकदेशांतरानुगमनाभावादननुगामि। सर्वावधिरुच्यते—अस-संख्येयानामसंख्येयभेदत्वादुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रमसंख्येयलोकगुणितमस्य क्षेत्र। कालद्रव्यभावा पूर्ववत्। स एष न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रतिपाति प्राक्संयतभवक्षयादवस्थितोऽप्रतिपाति भवांतर प्रत्यन-नुगामि, देशांतर प्रत्यनुगामि। सर्वशब्दस्य साकल्यवाचित्वाद्द्रव्यक्षेत्रकालभावै सर्वावधेरत पातिपरमावधि रत परमावधिरपि देशावधिरेवेति द्विविध एवावधि सर्वावधिर्देशावधिश्च। उक्ताया वृद्धौ यदा कालवृद्धि-स्तदा चतुर्णामपि वृद्धिर्नियता। क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भाज्या स्यात्कालवृद्धि स्यान्नेति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नि-यता। द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्नियता क्षेत्रकालवृद्धि पुनर्भाज्या स्याद्वा न वेति। भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या स्याद्वा न वेति स एषोऽवधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च। श्रीवृक्षस्वस्तिकनंद्यावर्ताद्यन्यतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्र। तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्र। यद्येव परापेक्षत्वात्परोक्षप्रसंग? न, इंद्रियेषु परत्वरूढे। इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्य पर मनो मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धे परतरो हि स, इत्येवं बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञान।

मन पर्ययस्येदानीमवसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सर लक्षण व्याचिख्यासुरिदमाह—

ऋजुविपुलमती मन पर्यय ॥ २३ ॥

ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च ॥ १ ॥ कस्मात् निर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात्। ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमति ।

अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला ॥ २ ॥ कस्मात् अनिर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात्, विपुला मतिरस्य स विपुलमति । ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती । एकस्य मतिशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोग । अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले ऋजुविपुले मती ययोस्तौ ऋजुविपुलमती इति। स एष मन पर्ययो द्विधा ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति। अत्रोक्तो भेद । लक्षणमस्येदानीं वक्तव्यमित्यत्रोच्यते—

मन सबंधेन लब्धवृत्तिर्मन-पर्यय ॥ ३ ॥ वीर्यांतरायमन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपांग नामलाभोपष्टभादात्मीयपरकीयमन सबधेन लब्धवृत्तिरुपयोगो मन पर्यय ।

मतिज्ञानप्रसग इति चेन्नाऽन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वादभ्रे चद्रव्यपदेशवत् ॥ ४ ॥ स्यान्मत यथा मनश्चक्षुरादिसबधाच्चक्षुरादिज्ञानमाविर्भवति तन्मतिज्ञान । तथा मन पर्ययोपि मन सबधाल्लब्धवृत्तिरिति मतिज्ञान प्राप्नोतीति । तन्न किं कारण ? अन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वात्। कथ ? अभ्रे चद्रव्यपदेशवत्। यथाऽभ्रे चद्रमस पश्येति अभ्रमपेक्षाकारणमात्र भवति न च चक्षुरादिवन्निर्वर्तक चद्रज्ञानस्य। तथाऽन्यदीयमनोप्यपेक्षाकारणमात्र भवति परकीयमनसि व्यवस्थितमर्थं जानाति मन पर्यय इति । ततो नास्य तदायत्त प्रभव इति न मतिज्ञानप्रसग ।

स्वमनोदेशे वा तदावरणकर्मक्षयोपशमव्यपदेशाच्चक्षुष्यवधिज्ञाननिर्देशवत् ॥ ५ ॥ अथवा चक्षुर्देशस्थानामात्मप्रदेशानामवध्यावरणक्षयोपशमाद्यथा चक्षुष्यवधिज्ञानव्यपदेश इष्ट । नचाऽवधिर्मतिर्भवति तथा मन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमात् स्वमनोदेशस्थानामात्मप्रदेशानां मन पर्ययव्यपदेश , नचास्य मतित्व ।

मन प्रतिबधज्ञानादनुमानप्रसग इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत यथा धूमप्रतिबधाद्धूमसपृक्तेऽग्नावनुमान तथान्यदीयमन प्रतिबधाच्च मन सपृक्तानर्थान् जानन्मन पर्ययोऽनुमानमिति । तन्न किं कारण प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात्। यत्प्रत्यक्षलक्षणमुक्त (इंद्रियानिंद्रियनिरपेक्षमतीतव्यभिचार साकारग्रहण प्रत्यक्षमिति) तेनाऽविरोधो न मन पर्ययोऽनुमान । अनुमान हि तेन निरुध्यते ।

उपदेशपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिकरणनिमित्तत्वाच्चानुमानस्य ॥ ७ ॥ उपदेशाद्धि अयमग्निरय धूम इत्युपलभ्य पश्चाद्धूमदर्शनादग्न्यनुमान करोति। चक्षुरादिकरणसबधाच्च। ततोस्योक्त प्रत्यक्षलक्षण निरुध्यते । न च तथा मन पर्यय उपदेशचक्षुरादिकरणसबध चाऽपेक्षते ।

स द्वेधा सूत्रोक्तविकल्पात् ॥ ८ ॥ स मन पर्ययो द्वेधा। कुत ? सूत्रोक्तविकल्पात्। ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति ।

आद्यस्त्रेधार्जुमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ ९ ॥ आद्य ऋजुमतिमन पर्ययस्त्रेधा। कुत ? ऋजुमनोवाक्कायविषयभेदात्। ऋजुमनस्कृतार्थज्ञ ऋजुवाक्कृतार्थज्ञ ऋजुकायकृतार्थज्ञश्चेति । तद्यथा मनसार्थं व्यक्त सचिन्त्य वाचं वा धर्मादियुक्तामसकीर्णामुच्चार्य कायप्रयोग चोभयलोकफलनिष्पादनार्थमगोपांगप्रत्यगनिपातनाकुचनप्रसारणादिलक्षण कृत्वा पुनरनतरे समये कालांतरे वा तमेवार्थं चिंतितमुक्त कृत वा, विस्मृतत्वान्न शक्नोति चिंतयितु। तमेवविधमर्थं ऋजुमतिमन पर्यय पृष्टोऽपृष्टो वा जानात्ययममार्थ अनेन विधिना त्वया चिंतित उक्त कृतो वेति। कथमयमर्थोऽवगम्यते ? आगमाविरोधात्। आगमे ह्युक्त मनसा मन परिच्छिद्य परेषां सज्ञादीन् जानाति इति मनसाऽऽत्मनेत्यर्थ । परमा समंताद्विदित्वा परमनसा चिंतितस्य सचेतनेतरस्यार्थस्य मनस्यवस्था मनोव्यपदेश । मचस्थाना पुरुषाणा मचव्यपदेशवत्। स्वमात्मना आत्माऽवबुध्याऽऽत्मन परेषा च चिंता जीवितमरणसुखदु खलाभालाभादीन् विजानाति । व्यक्तमनसां जीवानामर्थं जानाति नाऽव्यक्तमनसा। व्यक्त स्फुटीकृतोऽर्थश्चितया सुनिर्वर्तितो यैस्ते जीवा व्यक्तमनसस्तैरर्थं चिंतित ऋजुमतिर्जानाति नतर । कालतो जघन्येन जीवानामात्मनश्च द्विवाणि, उत्कर्षेण सप्ताष्टानि भव-

ग्रहणानि गत्यागत्यादिभि प्ररूपयति। क्षेत्रतो जघन्येन गव्यूतिपृथक्त्वस्याभ्यतर न बहि। उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यतर न बहि।

द्वितीयः षोढा ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ १० ॥ द्वितीयो विपुलमति षोढा भिद्यते। कुत? ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात्। ऋजुविकल्पा पूर्वोक्ता वक्रविकल्पाश्च तद्विपरीता योज्या। तथाऽऽत्मन परेषा च चिंताजीवितमरणसुखदु खलाभालाभादीन् अव्यक्तमनोभिर्व्यक्तमनोभिश्च चिंतितान् अचिंतितान् जानाति विपुलमति। कालतो जघन्येन सप्ताष्टानि भवग्रहणानि। उत्कर्षेणाऽसख्येयानि गत्यागतिभि प्ररूपयति। क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्व। उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैलाभ्यंतर न बहि। एव द्विभेदो मन पर्ययो वर्णित। तस्य किं परस्परतो विशेषोऽस्युत नास्ति?। अत आह—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेष· ॥ २४ ॥

तदावरणकर्मक्षयोपशमे सति आत्मन प्रसादो विशुद्धि। प्रतिपतन प्रतिपात। उपशातकषायस्य चारित्रमोहोद्रेकात्प्रच्युतसयमशिखरस्य प्रतिपातो भवति। क्षीणकषायस्य प्रतिपातकारणाभावादप्रतिपात। विशुद्धिश्चाऽप्रतिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातौ ताभ्यां विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तयोर्विशेषस्तद्विशेष। पूर्वसूत्र एव तयोर्विशेषो निर्ज्ञात किमर्थं पुनरिदमुच्यते?

विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्वचन ॥ १ ॥ य पूर्वसूत्रे विशेष उक्त· तावतास्य न परितोषस्ततो विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनरिदमुच्यते।

च शब्दप्रसग इति चेन्न प्राथमकल्पिकभेदाभावात् ॥ २ ॥ यथा मन,पर्ययस्य ऋजुविपुलमती भेदौ तथा विशुद्ध्यप्रतिपातावपि तस्यैव भेदौ यदि स्यातां युक्तश्चशब्द स्यात्। यतस्तु विशुद्ध्य प्रतिपातौ ऋजुविपुलमत्योर्विशेषो न भेदौ, अतश्चशब्दाऽप्रसग। तत्र विशुद्ध्या तावदृजुमतेर्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विशुद्धतर। कथ? इह य कार्मणद्रव्यानतभागोऽत्य सर्वावधिना ज्ञातस्तस्य पुनरनतभागीकृतस्य मन पर्ययज्ञेयोऽनतभागोऽनतस्याऽनतभेदत्वात्। ऋजुमतिकार्मणद्रव्याऽनतभागादतिविप्रकृष्टोल्लीयाननतभाग। विपुलमतेर्द्रव्यक्षेत्रकालविशुद्धिरुक्ता। भावतो विशुद्धि सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव वेदितव्या। प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धिभावयोगादप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टा। स्वामिना प्रवर्धमानचारित्रोदयत्वात्। ऋजुमति पुन प्रतिपाती स्वामिनां कषायोद्रेकाद्धीयमानचारित्रोदयत्वात्। यद्यस्यमन पर्ययस्य प्रत्यात्मानमय विशेष अथानयोरवधिमन पर्यययो कुतो विशेष? इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमन·पर्यययो ॥ २५ ॥

विशुद्धि प्रसाद। क्षेत्र यत्रस्थान् भावान् प्रतिपद्यते। स्वामी प्रयोक्ता। विषयो ज्ञेय।

अवधिज्ञानान्मनःपर्ययस्य विशुद्ध्यभावोऽल्पद्रव्यविषयत्वादिति चेन्न भूय पर्यायज्ञानात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमवधिज्ञाना मन पर्ययो विशुद्धतर। कुत? अल्पद्रव्यविषयत्वात्। यत सर्वावधिविषयद्रव्यानतभागो मन पर्ययद्रव्यमिति। तन्न किं कारण भूय पर्यायज्ञानात्। यथा कश्चिद्बहूनि शास्त्राणि व्याचष्टे एकदेशेन न साकल्येन तद्गतमर्थं शक्नोति वक्तु, अपरस्त्वेक शास्त्र साकल्येन व्याचष्टे यावत स्तस्यार्थास्तान् सर्वान् शक्नोति वक्तु, अय पूर्वस्माद्विशुद्धतरविज्ञानो भवति। तथाऽवधिज्ञानविषयानतभागेऽपि मन पर्ययो विशुद्धतर। यतस्तमनतभाग रूपादिभिर्बहुभि पर्यायै प्ररूपयति। क्षेत्रमुक्त। विषयो वक्ष्यते। स्वामित्व प्रत्युच्यते—

विशिष्टसयमगुणैकार्थसमवायी मन पर्ययः ॥ २ ॥ विशिष्ट सयमगुणो यत्र विद्यते तत्रैव वर्तते मन पर्यय। तथाचोक्त मनुष्येषु मन पर्यय आविर्भवति, न देवनारकतैर्यग्योनेषु। मनुष्येषु। चोपपद्यमान गर्भजेषूत्पद्यते न सम्मूर्छनजेषु। गर्भजेषूत्पद्यमान कर्मभूमिजेषूत्पद्यते नाकर्मभूमिजेषु। कर्मभूमिजेषूत्पद्यमान पर्याप्तकेषूत्पद्यते नापर्याप्तकेषु। पर्याप्तकेषूपजायमान सम्यग्दृष्टिषूपजायते न मिथ्या

दृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टिषु । सम्यग्दृष्टिषूपजायमानः संयतेषूपजायते नाऽसंयतसम्यग्दृष्टि संयतासंयतेषु । संयतेषूपजायमानः प्रमत्तादिषु क्षीणकषायांतेषूपजायते नोत्तरेषु । तत्र चोपजायमानः प्रवर्धमानचारित्रेषूपजायते न हीयमानचारित्रेषु । संप्रवर्धमानचारित्रेषूपजायमानः सप्तविधान्यतमर्द्धिप्राप्तेषु जायते नेतरेषु । ऋद्धिप्राप्तेषु च केषुचिन्न सर्वेष्विति विशिष्टसंयमग्रहणं वाक्ये कृतं । अवधिः पुनश्चातुर्गतिकेष्विति । स्वामिभेदादप्यनयोर्विशेषः । इदानीं केवलज्ञानलक्षणाभिधानं प्राप्तकालं तदुल्लंघ्य ज्ञानानां विषयनिबंधः परीक्ष्यते । कुतः ? तस्य, मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । यद्येवमाद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबंध उच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबंधनं निबंधः । कस्य ? मतिश्रुतविषयस्य । तर्हि विषयग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं ॥

प्रत्यासत्तेः प्रकृतविषयग्रहणाभिसंबंधः ॥ १ ॥ प्रकृतं विषयग्रहणमस्ति । क्व प्रकृतं ? विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इति । तत्र प्रत्यासत्तेर्विषयग्रहणमिहाभिसंबध्यते । ननु च स विभक्त्यंतरनिर्दिष्टो न शक्यते इह संबद्धुं ? । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वाहिरण्यमाढ्यो वैधेयो देवदत्त इति गम्यते । एवमिहापि निबंधः । कस्य ? विषयस्येत्यभिसंबध्यते । अथ द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः किमर्थं ?—

द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः सर्वद्रव्यपर्यायसंग्रहार्थः ॥ २ ॥ जीवधर्माऽधर्माकाशकालपुद्गलाभिधानानि षडत्र द्रव्याणि तेषां सर्वेषां संग्रहार्थं द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः क्रियते ॥

तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं ॥ ३ ॥ तेषां द्रव्याणामविशेषेण मतिश्रुतयोर्विषयभावप्रसंगे तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं क्रियते । तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपयैरेव पर्यायैर्विषयभावमास्कंदति न सर्वपर्यायैरनंतैरपीति । तत्कथं ? इह मतिश्चक्षुरादिकरणनिमित्ता रूपाद्यालंबना । सा यस्मिन् द्रव्ये रूपादयो वर्तंते न तत्र सर्वान् पर्यायानवगृह्णाति चक्षुरादिविषयानेवाऽऽलंबते श्रुतमपि शब्दलिंगं शब्दाश्च सर्वे संख्येया एव, द्रव्यपर्यायाः पुनरसंख्येयानंतभेदा न ते सर्वे विशेषाकारेण तैर्विषयीक्रियंते । उक्तंच—

पण्णवणिज्जा भावा अणंतभागो दु अणभिलप्पाणं । पण्णवणिज्जाणं पुण अणंतभागो सुदणिबद्धो ॥

अतींद्रियेषु मतेरभावात्सर्वद्रव्यासंप्रत्यय इति चेन्न नोइंद्रियविषयत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं धर्मास्तिकायादिषु मतेरभावोऽतींद्रियत्वात् । ततो मतिः सर्वद्रव्यविषयनिबंधेति लक्षणमयुक्तमिति । तन्न किं कारणं ? नोइंद्रियविषयत्वात् । नोइंद्रियावरणक्षयोपशमलब्ध्यपेक्षं नोइंद्रियं, तेषु व्याप्रियते । अथ हि तत्र न वर्तेत्ताऽवधिना सह निर्दिश्येत रूपिष्वेव वृत्ते । अथ मतिश्रुतयोरनंतरनिर्देशार्हस्यावधेः को विषयनिबंधः ? इत्यत आह—

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे सामर्थ्याच्छुक्लादिग्रहणं ॥ १ ॥ अयं रूपशब्दोऽनेकार्थः । क्वचिच्चाक्षुषे वर्तते यथा—रूपरसगंधस्पर्शा इति । क्वचित्स्वभावे वर्तते यथा अनंतरूपमनंतस्वभावमिति । तत्रेह सामर्थ्याच्चक्षुर्विषये शुक्लादौ वर्तमानो गृह्यते । यदि स्वभाववाचिना ग्रहणं स्यादनर्थकं स्यात्, न हि कस्यचित्स्वभावो नास्तीति ॥

भूमाद्यनेकार्थसंभवे नित्ययोगोऽभिधानवशात् ॥ २ ॥ यद्यपि मत्वर्थो यस्य भूमादयोऽर्थाः बहवः संभवंति । इहाभिधानवशान्नित्ययोगो वेदितव्यः । नित्यं हि पुद्गला युक्ता रूपेणेति, यथा क्षीरिणो वृक्षा इति । यद्येवमवधिज्ञानस्य पुद्गला रूपमुखेनैव विषयभावं प्रतिपद्येरन् न रसादिमुखेन ? नैष दोषः—

१ मति । २ द्रव्ये ।

तदुपलक्षणार्थत्वात्तदविनाभाविरसादिग्रहणं ॥३॥ तद्रूपं द्रव्यस्योपलक्षणत्वेनोपादीयते अतस्तद विनाभाविनो रसादयोपि गृह्यते । यद्येवं तद्गतेषु सर्वेष्वनंतपर्यायेषु अवधेर्विषयनिबंधः प्राप्नोतीत्यत आह—

असर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्न सर्वगतिः ॥ ४ ॥ असर्वपर्यायेष्वित्येतद्ग्रहणमनुवर्तते । यथा-देवदत्ताय गौर्दीयतां, जिनदत्ताय कंबल इति दीयतामित्यभिसंबध्यते । एवमिहाप्यसर्वपर्यायेष्वित्यभि-संबंधान्न सर्वगतिर्भवति । ततो रूपिषु पुद्गलेषु प्रागुक्तद्रव्यादिपरिमाणेषु, जीवपर्यायेषु औदयिकौपश-मिकक्षायोपशमिकेषूत्पद्यतेऽवधिज्ञानं । रूपिद्रव्यसंबंधात्र क्षायिकपारिणामिकेषु । नापि धर्मास्तिकाया-दिषु तत्संबंधाभावात् । अथ मनःपर्ययस्य को विषयनिबंधः ?, इत्यत आह—

तदनंतभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

यद्रूपिद्रव्यं सर्वावधिज्ञानस्य विषयत्वेन समर्थितं तस्यानंतभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्ययः प्रव-र्तते । अथांते यन्निर्दिष्टं केवलज्ञानं तस्य को विषयनिबंधः ? इत्यत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

अत्राह—किं द्रव्यं ?

स्वपर्यायान् द्रवति द्रूयते वा तैरिति द्रव्यं ॥ १ ॥ आत्मनः पर्यायान् द्रवति गच्छतीति द्रव्यं । बहुलापेक्षया कर्तरि साधुत्वं । द्रूयते वा तैरिति द्रव्यं ॥

कथंचिद्भेदसिद्धौ तत्कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य पर्यायाणां च कथंचिद्भेदे सत्युक्तः कर्तृकर्मव्यपदेशः सिद्ध्यति ॥

इतरथा हि तदप्रसिद्धेरन्यतान्यतिरेकात् ॥ ३ ॥ यद्येकांतेनैकत्वमवधार्येत तस्य कर्तृकर्म-व्यपदेशासिद्धिः स्यात् । कुतः ? अन्यतान्यतिरेकात् । न हि तदेव निर्विशेषमेकं शब्दांतरापेक्षया विना कर्तृ-कर्म च भवितुमर्हति । अथ कः पर्यायस्तस्य ?

मिथोभवनं प्रतिविरोध्यविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभ-निमित्तत्वादर्पितव्यवहारविषयोऽवस्थाविशेषः पर्यायः ॥ ४ ॥ मिथोभवनं प्रति केचिद्ध-र्माविरोधिनः । केचिद्विरोधिनः । तत्र जीवस्य तावदनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यभव्याभव्योर्ध्व-गतिस्वभावास्तित्वादिभिरौदयिकादयो भावा यथासंभवं युगपद्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च नारकतैर्यग्योन देवमनुष्यस्त्रीपुंनपुंसकएकद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियबाल्यकौमारकोपप्रसादादयः, सहानवस्थानात् । तथा पौ-द्गलिका अनादिपारिणामिका रूपरसगंधस्पर्शशब्दसामान्यास्तित्वादयः शुक्लादिपंचकतिक्तादिपंचकगंध-द्वयस्पर्शाष्टकशब्दषट्कपर्यायैः प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःपंचादिसंख्येयानंतगुणपरिणामिभिर्यथासंभवं युगप-द्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च शुक्लकृष्णनीलतिक्तकटुकसुरभितरगंधादयः प्रायोगिका वैश्रसिकाश्च परमाणुषु स्कंधेषु च सहानवस्थानात् । एवं धर्मास्तिकायादिष्वप्यमूर्तत्वाऽचेतनत्वाऽसंख्येयप्रदेशत्व गतिकारणस्वभावाऽस्तित्वादयोऽनंतभेदागुरुलघुगुणहानिवृद्धिविकारैः स्वप्रत्ययैः परप्रत्ययैश्च गतिकारण-त्वविशेषादिभिरविरोधिनः परस्परविरोधिनश्च ज्ञेयाः । तेषु केचिदुपात्तहेतुकाः द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्ता औदयिकादयः । अनुपात्तहेतुकाश्च त्रिषु कालेष्वविकारिणः पारिणामिकाश्चैतन्यादयः । तेषां विरोध्यविरो-धिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभस्य निमित्तत्वाच्चेतनो नारको बालक इत्यर्पितव्यवहार विषय इति व्यवहार-ऋजुसूत्रशब्दत्रिविधनयात्मकः, द्रव्यार्थिकानर्पणात्पर्यायार्थिकेनार्पितः, तस्य द्रव्यस्या-ऽवस्थाविशेषः पर्याय इत्युच्यते ।

तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ ५ ॥ तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वो वेदितव्यः । द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति ।

द्वंद्वेऽन्यत्व प्लक्ष न्यग्रोधवदिति चेन्न तस्य कथचिद्भेदेपि दर्शनाद्गोत्वगोपिंडवत् ॥ ६ ॥ स्यान्मत यदि द्वद्व ?, प्लक्षन्यग्रोधवदन्यत्व द्रव्यपर्यायाणां प्राप्नोतीति । तन्न किं कारण तस्य कथचिद्भेदेपि दर्शनात् । गोत्वगोपिंडवत् । यथा गोत्व च गोपिंडश्च गोत्वगोपिंडाविन्यनन्यत्वेपि द्वद्वो भवति तथा द्रव्यपर्यायेष्विति । ननु सामान्यविशेषयोरन्यत्वात्साध्यसममेतदिति । नैष दोष उक्तमेतदनन्यत्व सामान्यविशेषयो ।

द्रव्यग्रहण पर्यायविशेषण चेन्नानर्थक्यात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद् द्रव्याणां पर्याया द्रव्यपर्याया इति द्रव्यग्रहण पर्यायविशेषणमिति । तन्न किं कारण आनर्थक्यात् । एव सति द्रव्यग्रहणमनर्थक स्यात् । नह्यद्रव्यस्य पर्याया सतीति ।

द्रव्याज्ञानमसगाच्च ॥ ८ ॥ केवलेन पर्याया एव ज्ञायते न द्रव्याणीति द्रव्याज्ञान प्राप्नोत्युत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । अथ मतमेतत् सर्वेषु पर्यायेषु ज्ञातेषु न किंचिदज्ञातमस्ति ततो व्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्याभावात् । यद्येव द्रव्यग्रहणमनर्थकमित्युक्त पुरस्तात् । तस्मात्साधूक्त द्वद्वोयमिति । ननु च द्वद्वेपि द्रव्यग्रहणमनर्थक पर्यायव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेरिति । नैष दोष सज्ञास्वालक्षण्यादिभेदाद्भेदोपपत्ते । अथ सर्वग्रहण किमर्थ ननु बहुवचननिर्देशादेव बहुत्वसप्रत्ययसिद्धे ।

सर्वग्रहण निरवशेषप्रतिपत्त्यर्थ ॥ ९ ॥ ये लोकालोकभेदभिन्नास्त्रिकालविषया द्रव्यपर्याया अनतास्तेषु निरवशेषेषु केवलज्ञानविषयनिबध इति प्रतिपत्त्यर्थं सर्वग्रहण । यावाल्लोकालोकस्वभावोऽनत तावतोऽनतानता यद्यपि स्युस्तानपि ज्ञातुमस्य सामर्थ्यमस्तीत्यपरिमितमाहात्म्य केवलज्ञान वेदितव्य । आह- विषयनिबधोऽवधृतो मत्यादीना, इद तु न निज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसनिधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति भवति ? इत्यत आह—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एक इति कोय शब्द ?

अनेकार्थसभवे विवक्षात प्राथम्यवचन एकशब्द ॥ १ ॥ अयमेकशब्दोऽनेकस्मिन्नर्थे दृष्टप्रयोग । क्वचित्सख्यायां वर्तते, एको द्वौ बहव इति । क्वचिदन्यत्वे, एके आचार्या अन्ये आचार्या इति । क्वचिदसहाये, एकाकिनस्ते विचरति वीरा इति । क्वचित्प्राथम्ये, एकमागमन प्रथममागमनमिति । क्वचित्प्राधान्ये एकहता सेनां करोमि प्रधानहतां सेनां करोमीत्यर्थ । तत्रेह विवक्षात प्राथम्यवचन एकशब्दो वेदितव्य ।

आदिशब्दश्चावयववचन ॥ २ ॥ आदिशब्दश्चायमनेकार्थसभवे, विवक्षात इहावयववचनो वेदितव्य । क्वचिद्व्यवस्थाया वर्तते ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा ब्राह्मणव्यवस्था ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा इत्यर्थ । क्वचित्प्रकारे भुजगादय परिहर्तव्या , भुजगप्रकारा विषवत इत्यर्थ । क्वचित्सामीप्ये नद्यादीनि क्षेत्राणि नदीसमीपानीत्यर्थ । क्वचिदवयवे ऋगादिमधीते ऋगवयवमधीते इत्यर्थ । तेनैतदुक्त भवति एकस्मादिरेकादि प्रथमावयव इति । कस्य ? प्रथमस्य परोक्षस्य । क पुनरवयव ? मतिज्ञान ।

सामीप्यवचनो वा ॥ ३ ॥ अथवाऽयमादिशब्द सामीप्यवचनो द्रष्टव्य । तेन प्रथमस्य मतिज्ञानस्य श्रुत समीपमित्युक्त भवति ।

मतेर्बहिर्भावप्रसग इति चेन्नाऽनयो सदाऽव्यभिचारात् ॥४॥ स्यादेतदेव सति मतेर्बहिर्भाव प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणमनयो सदाऽव्यभिचारात् । एते हि मतिश्रुते सर्वकालमव्यभिचारिणी, नारदपर्वतवत् । तस्मादनयोरन्यतरग्रहणे इतरस्य ग्रहण सनिहित भवति ।

ततोन्यपदार्थे वृत्तावेकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिरुष्ट्रमुखवत् ॥ ५ ॥ यथोष्ट्रस्य मुखमुष्ट्रमुख, उष्ट्र

मुखव मुखमस्येति वृत्तावेकस्य मुखशब्दस्य निवृत्ति , एवमिहापि एकादिरादिर्येषा तानीमान्येकादीति इत्येकस्यादिशब्दस्य निवृत्ति ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥६॥ अवयवेन विग्रह क्रियते, वृत्त्यर्थ समुदायो भवति। तेनैकादीन्यभ्यतरीकृत्य भाज्यान्यर्पयितव्यानीत्यर्थ । किं सर्वाणि । नेत्याह आचतुर्भ्य । कुत एतत् ?—

केवलस्याऽसहायत्वादितरेषां च क्षयोपशमनिमित्तत्वाद्यौगपद्यभाव ॥७॥ यत केवल ज्ञान तदसहाय, इतराणि च ज्ञानानि क्षयोपशमनिमित्तानि, अतो विरोधाद्युगपदसभवस्तस्मादुच्यते आ चतुर्भ्य इति।

माभावोऽभिभूतत्वादहनि नक्षत्रवदिति चेन्न क्षायिकत्वात् ॥८॥ स्यादेतन्माभाव क्षायोपशमिकाना ज्ञानाना केवलिनि, किंतु केवलज्ञानेन महताऽभिभूतानि स्वप्रयोजनेन व्याप्रियते । भास्करप्रभाभिभिभूतनक्षत्रवदिति । तन्न किं कारण क्षायिकत्वात् सक्षीणमकलज्ञानावरणे भगवत्यर्हति कथ क्षायोपशमिकाना ज्ञानाना सभव । न हि परिप्राप्तसर्वशुद्धौ पदे प्रदेशाऽशुद्धिरस्ति ।

इद्रियत्वादिति चेन्नाऽऽर्षाधानवबोधात् ॥ ९ ॥ स्यादेतदेवमागम प्रवृत्त । पचेंद्रिया असज्ञिपचेंद्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलिन इति । अत इद्रियवत्त्वात्तत्कार्यणापि ज्ञानेन भवितव्यमिति । तन्न किं कारण आर्षार्थानवबोधात्। आर्षे हि सयोग्ययोगिकेवलिनो पचेंद्रियत्व द्रव्येंद्रिय प्रत्युक्त न भावेंद्रिय प्रति । यदि हि भावेंद्रियमभविष्यत्, अपि तु तर्हि असक्षीणसकलावरणत्वात्सर्वज्ञतैवास्य न्यवर्तिष्यत। तस्मादेतदुक्त भवति एकस्मिन्नात्मनि द्वे मतिश्रुते, क्वचित्त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमन पर्ययज्ञानानि वा क्वचिच्चत्वारि मतिश्रुतावधिमन पर्ययज्ञानानि, न पञ्चैकस्मिन् युगपत्सभवति ।

सख्यावचनो वैकशब्दः ॥ १० ॥ अथवा सख्यावचनोऽयमेकशब्द । एकमादिर्येषा तानीमान्येकादीनि, कथ मतिज्ञानमेकस्मिन्नात्मनि एक यदक्षरश्रुत द्व्यनेकद्वादशभेदमुपदेशपूर्वक तद्भजनीय स्याद्वा नवेति । इतरत्पूर्ववत् । पर आह—असख्यासहायप्रधान्यवचने एकशब्दे सति एकादीनि केवलादीनीत्यर्थ । एकस्मिन्नात्मन्येक केवलज्ञा क्षायिकत्वात्। द्व मतिश्रुते इत्यादिपूर्ववत्। अथोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभत उतान्यथापीत्यत आह—

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

विपर्ययोऽन्यथा । कुत॰ । सम्यगधिकारात् । चशब्द समुच्चयार्थ विपर्ययश्च सम्यक् चेति । कुत पुनरेषां विपर्यय ?

मिथ्यादर्शनपरिग्रहान्मत्यादिविपर्यय ॥ १ ॥ योसौ दर्शनमोहनीयोदये सति मिथ्यादर्शन परिणाम तेन सहैकार्थसमवायान्मत्यादीना विपर्ययो भवति । ननु च मणिकनकादीना वर्चोगृहगतानामपि स्वभावविनाशो न भवति तद्व मत्यादीमपि स्यात् ? नैष दोष —

सरजसकटुकालाबूगतदुग्धवत्स्वगुणविनाश ॥२॥ यथा सरजसकटुकालाबूभाजने निहित दुग्ध स्वगुणं परित्यजति । तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि दुष्यतीति। आधारस्य दोषाद्धि आधेयस्य दोषो जायते । ननु च नायमेकात उक्तमेत मणिकनकादयो वर्चोगृहगता अपि स्वभाव न त्यजतीति तत्र कथमेतदवसीयते अलाबूदुग्धवद्दुष्यति मत्यादीनि न पुनर्मण्यादिवन्न दुष्यतीति ?

पारिणामिकशक्तिविशेषात् ॥ ३ ॥ पारिणामिकस्य हि वस्तुन शक्तिविशेषादन्यथाभावो भवति । यथालाबुद्रव्य दुग्ध विपरिणामयितु शक्नोति तथा मिथ्यादर्शनमपि मत्यादीनामन्यथात्व कर्तुमल । तदुदयेऽन्यथानिरूपणदर्शनात् । वर्चोगृह तु मण्यादीना विकारं नोत्पादयितुमल विपरिणामकद्रव्य सनिधाने तेषामपि भवत्येवान्यथात्व । यदा तु सम्यग्दर्शनं प्रादुर्भूत तदा मिथ्यापरिणामदर्शनाभावात्तेषा मत्यादीना सम्यक्त्व अत सम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनोदयविशेषात्तेषा त्रयाणां द्विधा क्लृप्तिर्भवति । मतिज्ञानं

१ प्रमाथे । २ समासार्थ । ३ प्रतिपादित ।

मत्यज्ञान श्रुतज्ञान श्रुताज्ञान अवधिज्ञान विभंगज्ञानमिति । अत्राह—रूपादि विषयोपलब्धिव्यभिचाराभावा द्विपर्ययाभाव यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभंते यथा मिथ्यादृष्टयोऽपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटा दिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चन्वन्त्युपदिशंति च परेभ्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोऽर्थानवयति तथा विभंगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षातः प्रशस्तार्थग्रहणं ॥ १ ॥ अयं सच्छब्दोऽनेकार्थ इति व्याख्यातः । तस्येह विवक्षातः प्रशस्तार्थस्य ग्रहणं वेदितव्यं प्रशस्तं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । असदज्ञानं । तयोः सद-सतोरविशेषेण यदृच्छयोपलब्धेर्विपर्ययो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दोषोदयादुपहतेंद्रियमति विपरीतग्राही भवति सोऽश्वं गौरित्यध्यवस्यति । गां वाऽश्व , इति । लोष्टं सुवर्णं, सुवर्णं लोष्टमिति । लोष्टं लोष्ट मिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवमविशेषेणाध्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनोपहतेंद्रियमतेर्मति श्रुतावधयोऽप्यज्ञानमेव भवंतीति ॥

भवत्यर्थग्रहणं वा ॥२॥ *अथवा सच्छब्दोऽयं भवत्यर्थे वेदितव्यः । सद्विद्यमानमित्यर्थः असदविद्यमान,* तयोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेः विपर्ययो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचित्तु सत्सदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुतः[1]—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहः ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहुः—द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहुः रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शनं अन्यान्यमन्ये च रूपादय इति । कथमेषां विपर्ययग्रहः ? उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादयः ?, लक्षणा भावाल्लक्ष्यानवधारणप्रसंगः । किंचेंद्रियेण संनिकृष्यमाणं द्रव्यं रूपाद्यभावे सर्वात्मना संनिकृष्येत तत सर्वात्मना ग्रहणप्रसंगः । करणभेदाभावप्रसंगश्च । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्यं, एव मपि निराधारत्वादभावप्रसंगः । किं च परस्परविलक्षणानां रूपादीनां समुदयेऽपि सति एकानर्थांतरभावात् समुदयस्य सर्वाभावः परस्परतोऽर्थांतरभूतत्वात् । अथ ह्यन्यद्द्रव्यं अन्ये रूपादयः, एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षण भावाभावः परस्परतोऽर्थांतरत्वात् । दंडिदंडवत् लक्ष्यलक्षणभाव इति चेन्न वैषम्यात् । पृथक्सतोर्लक्ष्य लक्षणभावो युक्तो नासतोरिति । किं च रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थांतरभूतेषु नेंद्रियसंनिकर्षो युक्त स्ततश्च ज्ञानाभावः । न चार्थांतरभूतं द्रव्यं कारणं भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविमतिपत्तेः ॥ ४ ॥ एषा घटरूपादीनां मूलकारणे प्रवादिनां विप्रतिपत्तिः । तद्यथा केचिदाहुः अव्यक्तान्महदहंकारतन्मात्रेंद्रियमहाभूतमृत्पिंडादिनिवृत्तिक्रमेण घटादेर्विश्वरूपस्य जगत उत्पाद । इति तदयुक्तं न हि प्रधानस्यामूर्तत्वनिरवयवत्वनि ष्क्रियत्वाऽतींद्रियत्वानत्यनित्यत्वापरप्रयोज्य त्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादि कार्यो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रसवक्रमो युक्तः । पुरुषस्तावन्निष्क्रियत्वान्न महदादिसर्गार्थं प्रधानं प्रयुंक्ते । स्वयं च निष्क्रियत्वात्प्रधान नात्मानं महदादिसर्गार्थं प्रयोक्तुमर्हति । न हि स्वयं गतिविकलः पंगुरात्मानमेवा यष्ट्योत्थाय गच्छन्दृष्टः । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमान् । पुरुषभोगः प्रयोजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य निर्भोगात्मनः भोगपरिणामाभावाच्च । किंचाऽचेतनत्वात् । इह लोके चेतनश्चैव ओदनार्थी क्रियाफलसाधनज्ञः तदर्थेष्वग्निसंधुक्षणादिषु प्रवर्तमानो दृष्टः । न च तथा प्रधानं चेतनमतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसवक्रमाभावः । नच पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहुः परमाणु भ्यः प्रतिनियतपार्थिवादिजातिविशिष्टेभ्योऽदृष्टादिसंनिधाने सति सहतेभ्योऽर्थांतरभूतघटादिकार्यारंभ इति तदप्ययुक्तं—नित्यत्वादणूनां कार्यारंभशक्त्यभावात् । सति चारंभे नित्यत्वहानिः । नचार्थांतर भूतस्य कार्यस्यारंभो युक्तः व्यतिरेकानुपलब्धेरुपलब्धौ चाणुमहत्वाभावः । न च जातिप्रतिनियमोऽस्ति भिन्न

१ अवगच्छति ।

जातीयानामप्यारम्भदर्शनात्। भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेत्तुल्यजातीयेष्वपि तत्प्रसंग। न चात्मनो घटाद्यारम्भे कर्तृत्वमुपपन्नं निष्क्रियत्वान्नित्यत्वाच्च। नाप्यात्मगुणस्यादृष्टादेर्निष्क्रियत्वादेव। न च निष्क्रियोऽर्थांतरे क्रियाहेतुर्दृष्टः। अन्ये मन्यन्ते वर्णादिपरमाणुसमुदायात्मका रूपपरमाणवोऽतींद्रिया समुदिता सन्त इंद्रियग्राह्यत्वमनुभूय घटादिकार्यात्मलाभहेतुत्वं प्रतिपद्यन्त इति, तदयुक्तं प्रत्येकरूपपरमाणूनामतींद्रियत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतींद्रियत्वप्रसंगात् ततश्च द्रव्यविषयप्रमाणप्रमाणाभासविकल्पाभाव। कार्याभावाच्च तल्लिंगकारणस्याप्यभाव। किं च क्षणिकत्वान्निष्क्रियत्वाच्च कार्यारम्भाभाव। निवृत्तशक्तीनां परस्पराभिसम्बन्धाभावश्च। न चान्योर्थश्चेतनस्तेषां सम्बन्धस्य कर्तास्ति तदभावात्सम्बन्धाभाव। एवमन्येष्वपि प्रवादिषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनोदयवशाद्वेदितव्य। पित्तोदयाकुलितरसनेंद्रियविपर्ययवत्। ततो यदुक्तं रूपादिविषयोपलब्धिव्यभिचाराभावान्न मिथ्याद्दर्शनत्रयमज्ञानमिति तदसम्यक्। व्याख्यातं ज्ञानं लक्षणादिभि। इदानीं चारित्रं निर्देष्टव्यं तदुल्लंघ्य नया उच्यन्ते कस्मात्? मोक्षविधाने तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। कुत पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते? इति चेन्मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वात्। किं कृतं प्राधान्य? कृत्स्नकर्मेंधननिर्दहनकृतं। यत आत्मा व्युपरतक्रियाध्यानाग्निभूतात्मवृत्त कृत्स्नकर्मेंधननिर्दहनसमर्थो भवति। ननु क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककेवलज्ञानोत्पत्त्यनंतरमेव कृत्स्नकर्मक्षय स्यात्। व्युपरतक्रियाध्यानोत्पत्त्यनंतरमेव भवति तच्चोत्तमं चारित्रं, 'कर्मादाननिमित्तक्रियाव्युपरतिश्चारित्रमिति वचनात्'। यदीह तदुच्यते मोक्षविधानेपि तद्वक्तव्यमिति गौरवं स्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्टव्या उच्यन्ते। प्रमाणं व्याख्यातं प्रमाणैकदेशा नया। 'प्रमाणनयैरधिगम' इति वचनात्। तदनंतरवचनार्हा नया। यद्येवं के ते नया? इत्यत आह–

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दापेक्षयैकादिसंख्येयविकल्पा नया। तत्रातिसंक्षेपादप्रतिपत्ति, अतिविस्तरे चाल्पप्रज्ञानामननुग्रह इति मध्यतया प्रतिपत्त्या सप्तनया अत्रोच्यन्ते। तेषां सामान्यविशेषलक्षणं वक्तव्यं। तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणप्रकाशितोऽर्थविशेषप्ररूपको नय ॥ १ ॥ प्रकर्षेण मानं प्रमाणं सकलादेश इत्यर्थ, तेन प्रकाशितानां न प्रमाणाभासपरिगृहीतानामित्यर्थ, तेषामर्थानामस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वाद्यनंतात्मनां जीवादीनां ये विशेषा पर्यायास्तेषां प्रकर्षेण रूपक प्ररूपक निरुद्धदोषानुसंगद्वारेणेत्यर्थ, एवं लक्षणो नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिक पर्यायास्तिक इति। द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यभवनमेव नातोन्ये भावविकारा नाप्यभावस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिक। पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जन्मादिभावविकारमात्रमेव भवनं न ततोऽन्यद्द्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिक। अथवा द्रव्यमेवार्थोस्य न गुणकर्मणी तदवस्थारूपादिति द्रव्यार्थिक। पर्याय एवार्थोस्य रूपाद्युत्क्षेपणादिलक्षणो न ततोन्यद्द्रव्यमिति पर्यायार्थिक। अथवाऽर्यते गम्यते निष्पाद्यत इत्यर्थ। कार्यं द्रवति गच्छतीति द्रव्यं कारणं। द्रव्यमेवार्थोस्य कारणमेव कार्यं नार्थांतरं, न च कार्यकारणयो कश्चिद्रूपभेद तदुभयमेकाकारमेव पर्वांगुलिद्रव्यवदिति द्रव्यार्थिक। परि समंतादाय पर्याय। पर्याय एवार्थ कार्यमस्य न द्रव्यमतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् स एवैकः कार्यकारणव्यपदेशभागिति पर्यायार्थिक। अथवाऽर्थनमर्थ प्रयोजनं द्रव्यमेवार्थोस्य प्रत्ययाभिधानानुप्रवृत्तिलिंगदर्शनस्य निह्नोतुमशक्यत्वादिति द्रव्यार्थिक। पर्यायोर्थ प्रयोजनमस्य वाग्विज्ञानव्यावृत्तिनिबंधव्यवहारप्रसिद्धेरिति पर्यायार्थिक। तद्भेदा नैगमादय। एषां विशेषलक्षणमुच्यते—

अर्थसंकल्पमात्रग्राही नैगम ॥ २ ॥ निगच्छन्त्यस्मिन्निति निगमनमात्रं वा निगम, निगमे कुशलो भवो वा नैगमस्तस्य लोके व्यापार। अर्थसंकल्पमात्रग्रहणं प्रस्थेंद्रगृहगम्यादिषु। तद्यथा–कश्चित्पुरुष परशुं पुरुषं गच्छन्तमभिसमीक्ष्याह किमर्थं गच्छति भवानिति स तस्मै व्याचष्टे प्रस्थार्थोमात। एव-

मत्यज्ञान श्रुतज्ञान श्रुताज्ञान अवधिज्ञान विभंगज्ञानमिति । अत्राह—रूपादि विषयोपलब्धिव्यभिचाराभावा द्विपर्ययाभाव यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभते यथा मिथ्यादृष्टयोपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चन्वत्युपदिशति च परेभ्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोर्थानेवयति तथा विभंगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षातः प्रशस्तार्थग्रहण ॥ १ ॥ अयं सच्छब्दोनेकार्थ इति व्याख्यात । तस्येह विवक्षातः प्रशस्तार्थस्य ग्रहण वेदितव्य प्रशस्त तत्त्वज्ञमित्यर्थ । असदज्ञान । तयो सदसतोरविशेषेण यदृच्छयोपलब्धेर्विपर्ययो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दोषोदयाद्रुपहतेंद्रियमति विपरीतग्राही भवति सोश्व गौरित्यध्यवस्यति । गां वाऽश्व , इति । लोष्ट सुवर्णं, सुवर्णं लोष्टमिति । लोष्ट लोष्टमिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवमविशेषेणाध्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनोपहतेंद्रियमतेर्मति श्रुतावधयोप्यज्ञानमेव भवतीति ॥

भवत्यर्थग्रहण वा ॥२॥ अथवा सच्छब्दोय भवत्यर्थे वेदितव्य । सद्विद्यमानमित्यर्थ असदविद्यमान, तयोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धे विपर्ययो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचित्तु सत्सदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुत ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रह ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहु —द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहु रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शन अन्यद्द्रव्यमन्ये च रूपादय इति । कथमेषां विपर्ययग्रह ? उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादय ?, लक्षणाभावाल्लक्ष्यानवधारणप्रसंग । किंचेंद्रियेण सनिकृष्यमाण द्रव्य रूपाद्यभावे सर्वात्मना सनिकृष्येत तत सर्वात्मना ग्रहणप्रसंग । करणभेदाभावप्रसंगश्च । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्य, एवमपि निराधारत्वादभावप्रसंग । किं च परस्परविलक्षणानां रूपादीनां समुदयेपि सति एकान्तरभावात् समुदयस्य सर्वाभाव परस्परतोर्थांतरभूतत्वात् । अथ ह्यन्यद्द्रव्य अन्ये रूपादय , एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षणभावाभाव परस्परतोर्थांतरत्वात् । दंडिदंडवत् लक्ष्यलक्षणभाव इति चेन्न वैषम्यात् । पृथक्सतोर्लक्ष्यलक्षणभावो युक्तो नासतोरिति । किं च रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थांतरभूतेषु नेंद्रियसनिकर्षो युक्त स्ततश्च ज्ञानाभाव । न चार्थांतरभूतं द्रव्य कारण भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविप्रतिपत्ते ॥ ४ ॥ एषां घटरूपादीनां मूलकारणे प्रवादिनां विप्रतिपत्ति । तद्यथा केचिदाहु अव्यक्तान्महदहंकारतन्मात्रेंद्रियमहाभूतमृत्पिंडादिनिर्वृत्तिक्रमेण घटादेर्विश्वरूपस्य जगत उत्पाद । इति तदयुक्त न हि प्रधानस्यामूर्तत्वनिरवयवत्वनिष्क्रियत्वाऽतींद्रियत्वानंत्यनित्यत्वापरप्रयोज्यत्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादि कार्यो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रसवक्रमो युक्त । पुरुषस्तावन्निष्क्रियत्वान्न महदादिसर्गार्थं प्रधान प्रयुक्ते । स्वय च निष्क्रियत्वात्प्रधान नात्मान महदादिसर्गार्थं प्रयोक्तुमर्हति । न हि स्वय गतिनिकल पङ्गुरात्मानमेवाद्यत्थाय गच्छन्दृष्ट । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमान् । पुरुषभोग प्रयोजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य विभोरात्मन भोगपरिणामाभावाच्च । किंचाऽचेतनत्वात् । इह लोके चेतनश्चैत्र ओदनार्थी क्रियाफलसाधनन तदर्थेश्चाग्निसधुक्षणादिषु प्रवर्तमानो दृष्ट । न च तथा प्रधान चेतनमतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसवक्रमाभाव । नच पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहु परमाणुभ्य प्रतिनियतपार्थिवादिजातिविशिष्टेभ्योऽदृष्टादिसंनिधाने सति सहतेभ्योऽर्थांतरभूतघटादिकार्योत्पत्ति लाभ इति तदप्ययुक्त—नित्यत्वादणूना कार्यारंभशक्त्यभावात् । सति चारंभे नित्यत्वहानि । नचार्थांतरभूतस्य कार्यस्यारंभो युक्त व्यतिरेकानुपलब्धेरुपलब्धौ चाणुमहत्त्वाभाव । न च जातिप्रतिनियमोस्ति भिन्न

१ अवगच्छति ।

जातीयानामप्यारम्भदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेत्तुल्यजातीयेष्वपि तत्प्रसंग । न चात्मनो घटाद्यारम्भे कर्तृत्वमुपपन्नं निष्क्रियत्वान्नित्यत्वाच्च । नाप्यात्मगुणस्यादृष्टादेर्निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽर्थांतरे क्रियाहेतुर्दृष्ट । अन्ये मन्यते वर्णादिपरमाणुसमुदयात्मका रूपपरमाणवोऽतींद्रिया समुदिता सत इन्द्रियग्राह्यत्वमनुभूय घटादिकार्यात्मलाभहेतुत्वं प्रतिपद्यत इति, तदयुक्तं प्रत्येकरूपपरमाणूनामतींद्रियत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतींद्रियत्वप्रसंगात् ततश्च द्वयविषयप्रमाणप्रमाणाभासविकल्पाभाव । कार्याभावाच्च तल्लिंगकारणस्याप्यभाव । किं च क्षणिकत्वान्निष्क्रियत्वाच्च कार्यारम्भाभाव । विविक्तशक्तीनां परस्पराभिसंबंधाभावश्च । न चान्योऽर्थश्चेतनस्तेषां संबंधस्य कर्तास्ति तदभावात्संबंधाभाव । एवमन्येष्वपि प्रवादिषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनाद्युपग्रहादेदितव्य । पित्तोदयाकुलितरसनेंद्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्तं रूपादिविषयोपलब्धिव्यभिचाराभावान्न मिथ्यादर्शनत्रयमज्ञानमिति तदसम्यक् । व्याख्यातं ज्ञानं लक्षणादिभि । इदानीं चारित्रं निर्देष्टव्यं तदुल्लंघ्य नया उच्यते कस्मात्? मोक्षविधाने तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुत पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते? इति चेन्मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वात् । किं कृतं प्राधान्य? कृत्स्नकर्मेंधननिर्दहनकृत । यत आत्मा व्युपरतक्रियाध्यानाविर्भूतात्मबल कृत्स्नकर्मेंधननिर्दहनसमर्थो भवति । ननु क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककेवलज्ञानोत्पत्त्यनंतरमेव कृत्स्नकर्मक्षय स्यात् । व्युपरतक्रिया या तोत्पत्त्यनंतरमेव भवति तच्चोत्तमं चारित्रं, 'कर्मादानहेतुक्रियाव्युपरतिश्चारित्रमिति वचनात्' । यदीह तदुच्यते मोक्षविधानेपि तद्वक्तव्यमिति गौरवं स्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्टव्या उच्यते । प्रमाणं व्याख्यातं प्रमाणैकदेशा नया । 'प्रमाणनयैरधिगम' इति वचनात् । तदनंतरवचनार्हा नया । यद्येवं के ते नया? इत्यत आह–

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दापेक्षयैकादिसंख्येयविकल्पा नया । तत्रातिसंक्षेपादप्रतिपत्ति, अतिविस्तरे चाल्पप्रज्ञानामननुग्रह इति मध्यतया प्रतिपत्त्या सप्तनया अत्रोच्यते । तेषां सामान्यविशेषलक्षणं वक्तव्यं । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणप्रकाशितोऽर्थविशेषप्ररूपको नय ॥ १ ॥ प्रकर्षेण मानं प्रमाणं सकलादेश इत्यर्थ, तेन प्रकाशितानां न प्रमाणाभासपरिगृहीतानामित्यर्थ, तेषामर्थानामस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वाद्यनंतात्मनां जीवादीनां ये विशेषा पर्यायास्तेषां प्रकर्षेण रूपक प्ररूपक निरुद्धदोषानुसंगद्वारेणेत्यर्थ, एवं लक्षणो नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिक पर्यायास्तिक इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यभवनमेव नातोऽन्ये भावविकारा नाप्यभावस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिक । पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जन्मादिभावविकारमात्रमेव भवनं न ततोऽन्यद्द्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिक । अथवा द्रव्यमेवार्थोऽस्य न गुणकर्मणी तदवस्थारूपादिति द्रव्यार्थिक । पर्याय एवार्थोऽस्य रूपाद्युत्क्षेपणादिलक्षणो न ततोऽन्यद्द्रव्यमिति पर्यायार्थिक । अथवाऽर्यते गम्यते निष्पाद्यत इत्यर्थ । कार्यं द्रवति गच्छतीति द्रव्यं कारणं । द्रव्यमेवार्थोऽस्य कारणमेव कार्यं नार्थांतरं, न च कार्यकारणयो कश्चिद्रूपभेद तदुभयमेकाकारमेव पर्वांगुलिद्रव्यवदिति द्रव्यार्थिक । परि समंतादाय पर्याय । पर्याय एवार्थ कार्यमस्य न द्रव्यमतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् स एवैक कार्यकारणव्यपदेशभागिति पर्यायार्थिक । अथवाऽर्थनमर्थ प्रयोजनं द्रव्यमेवार्थोऽस्य प्रत्ययाभिधानानुप्रवृत्तिलिंगदर्शनस्य निह्नोतुमशक्यत्वादिति द्रव्यार्थिक । पर्यायोऽर्थ प्रयोजनमस्य वाग्विज्ञानव्यावृत्तिनिबंधव्यवहारप्रसिद्धेरिति पर्यायार्थिक । तद्भेदा नैगमादय । एषां विशेषलक्षणमुच्यते—

अर्थसंकल्पमात्रग्राही नैगम ॥ २ ॥ निगच्छंत्यस्मिन्निति निगमनमात्रं वा निगम, निगमे कुशलो भवो वा नैगमस्तस्य लोके व्यापार । अर्थसंकल्पमात्रग्रहणं प्रस्थेंद्रगृहगमनादिषु । तद्यथा–कश्चित्पुरुषं परशुं पुष्पं गच्छंतमभिसमीक्ष्याह किमर्थं गच्छति भवानिति स तस्मै व्याचष्टे प्रस्थार्थमानेतुं । एव-

मिद्रगृहादावपि तथा कतरोत्र गमीत्युक्ते आचष्टे अह गमीति सप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यवहार । एव प्रकारोन्योपि नैगमनयस्य विषय ।

भाविसज्ञाव्यवहार इति चेन्न भूतद्रव्यासनिधानात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नाय नैगमनयविषयो भाविसज्ञाव्यवहार इति तन्न । किं कारण ? भूतद्रव्यासनिधानात् । भूत हि कुमारतडुलादिद्रव्यमाश्रित्य राजौदनादिका भाविनी सज्ञा प्रवर्तते । न च तथा नैगमनयविषये किंचित्तद्भूत द्रव्यमस्ति यदाश्रया भाविनी सज्ञा विज्ञायेत ।

उपकारानुपलम्भातसव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्नाप्रतिज्ञानात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नैगमनयवक्तव्ये उपकारो नोपलभ्यते भाविसज्ञाविषये तु राजादावुपलभ्यते ततो नाय युक्त इति तन्न । किं कारण-अप्रतिज्ञानात् नैतदस्माभि प्रतिज्ञातमुपकारे सति भवितव्यमिति । किं तर्हि अस्य नयस्य विषय प्रदर्श्यते अपि चोपकार प्रत्यभिमुखत्वादुपकारवानेव ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात्समस्तग्रहण सग्रह ॥ ५ ॥ बुद्ध्यभिधानानुप्रवृत्तिलिंग सादृश्य स्वरूपानुगमो वा जाति सा चेतनाचेतनात्मिका शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिनियमात्स्वार्थव्यपदेशभाक् । स्वा जाति स्वजाति । अप्रच्यवनमविरोध, स्वजातेरविरोध स्वजात्यविरोधस्तेन स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात् । केषा ? भेदाना समस्तग्रहण सग्रहो यथा सद्द्रव्य घट इत्यादि । सदित्युक्ते सत्तासबधार्हाणा द्रव्यपर्यायतद्भेदप्रभेदाना द्रव्यत्वाविरोधात्सैनैकत्वेन सग्रह । घट इति चोक्ते नामादिभेदा मृत्सुवर्णादिकारणविशेषाद्वर्णसस्थानादिविकाराच्च भिन्नाना घटशब्दवाच्याना तदव्यतिरेकादेकत्वेन सग्रह । एवमितरेष्वपीति । सदभिधानप्रत्ययौ सामान्य निराकृतविशेषाभावात् । आह सत्तायर्थांतरभूतमस्ति तदभिसबधात्सदादिव्यपदेश इति तन्न । उभयथानुपपत्ते इदमिह सप्रधार्यं सत्तासबधात्प्राग् द्रव्यादिषु सदित्यभिधान प्रत्ययश्च स्याद्वा नवेति ? यदि स्यात् ? सत्तासबधवैयर्थ्यं । प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत् सत्ताद्वयप्रसगश्च । एकाप्यतरी अपरा वाह्येत्यतश्च समयविरोध । सल्लिंगाविशेषाद्विशेषलिंगाभावाच्चैको भाव इति । अथ नास्ति खरविषाणादिष्वतिप्रसग । समवायकृतोऽय विशेष इति चेन्न तस्य प्रतिषिद्धत्वात् । किं च सत्ताया सदितिव्यपदेशस्य सत्तातरहेतुकत्वाहेतुकत्वयोरनवस्था प्रतिज्ञाहानिदोषप्रसग । अथ पदार्थशक्तिप्रतिनियमाद्द्रव्यादिषु सदिति व्यपदेशो निमित्तातरहेतुक, सत्ताया स्वत एवेति चेत्सर्गादत्याग इच्छामात्रकल्पनाप्रसगश्च । किं च सत्वादे पदार्थांतरस्य द्रव्यादिषु वृत्ति सोऽस्त्यति वा स्यात्सोयमिति वा ? यदि सोस्येतिवृत्तिर्मत्वर्थीयन भवितव्य सत्तावद्द्रव्यमिति यथा गोमान् यवमानित्यतो मत्वर्थस्य भावास्य च निवृत्तिरवक्तव्या । अथ सोयमित्यभिसबधेन वृत्ति सत्ताद्रव्यमिति प्राप्नोति । यथा यष्टि पुरुष इति न सद्द्रव्यमिति तत्र भावार्थस्य निवृत्तिरवक्तव्या । किंच दृष्टाताभावान्नैक किंचिदनेकसबधि दृष्ट यदभिसमीक्ष्य सत्तैकाऽनेकसबधिनी गम्येत । नीलद्रव्यवदिति चेन्न तस्यानेकत्वात् । नीलत्ववदिति चन्न तस्यासिद्धत्वात् ।

अतो विधिपूर्वकमवहरण व्यवहार ॥ ६ ॥ एतस्मादत, कुत । सग्रहात् सग्रहनयाक्षिप्तानामर्थाना विधिपूर्वकमवहरण व्यवहार । को विधि सग्रहगृहीतोऽर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यवहार प्रवर्तते इत्यय विधिस्तद्यथा—सर्वसग्रहेण सत्सगृहीत तच्चानपेक्षितविशेष नाल सव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते । यत्सत्तद् द्रव्य गुणो वेति । द्रव्येणापि च सग्रहाक्षिप्तेन जीवाजीवविशेषानपेक्षेण न शक्य सव्यवहार इति जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवावपि च सग्रहाक्षिप्तौ नाल सव्यवहारायेति प्रत्येक देवनारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । कषायो भैषज्यमित्युक्ते च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वाभैषज्यमोषादिविशेषसामर्थ्य नहि शक्य प्रभुणापि चक्रभृता सर्व कषायसमाहार कर्तुं । नामस्थापनाद्रव्याणि च सग्रहापातानि नाल व्यवहारायेति भाव एव गृह्यते । एवमय नयस्तावद्वर्तते यावत्पुनर्नास्ति विभाग ।

सूत्रपातवदृजुसूत्र ॥ ७ ॥ यथा ऋजु सूत्रपातस्तथा ऋजु प्रगुण सूत्रयति तत्रयति ऋजुसूत्र ।

सर्वांस्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानविषयकालमादत्ते । अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् समवायमात्रमस्य निर्दिधिक्षित । कषायो भैषज्यमित्यत्र च सजातरसः कषायो भैषज्य न प्राथमिककषायोऽल्पोऽनभिव्यक्तरसत्वादस्य विषय । पच्यमान पक्व. पक्वस्तु स्यात्पच्यमान स्यादुपरतपाक इति । असदेतद्विरोधात् । पच्यमान इति वर्तमान पक्व इत्यतीतस्तयोरेकस्मिन्नवरोधो विरोधीति । नैष दोष पचनस्यादावविभागसमये कश्चिदशो निर्वृत्तो वा न वा । यदि न निर्वृत्तस्तद्द्वितीयादिष्वप्यनिर्वृत्ते पाकाभाव स्यात् । ततोऽभिनिर्वृत्तेस्तदपेक्षया पच्यमान पक्व इतरथा हि समयस्य वैनिष्यप्रसग स एवौदन पच्यमान पक्व स्यात्पच्यमान इत्युच्यते पक्तुरभिप्रायस्यानिर्वृत्ते । पक्तुर्हि सुविशदसुस्विन्नौदने पक्वाभिप्राय स्यादुपरतपाक इति चोच्यते । कस्यचित्पक्तुस्तावतैव कृतार्थत्वादेव क्रियमाणकृतभुज्यमानभुक्तबध्यमानबद्धसिध्यत्सिद्धादयो योज्या । तथा प्रतिष्ठ तेऽस्मिन्निति प्रस्थ. यदैव मिमीतेऽतीतानागतधान्यमानासभवात्कुम्भकाराभाव । शिविकादिपर्यायकरणे तदभिधानाभावात्कुम्भपर्यायसमये च स्वावयवेभ्य एव निर्वृत्ते । स्थितिप्रश्ने च कुतोऽद्यागच्छसीति न कुतश्चिदित्यय मन्यते तत्कालक्रियापरिणामाभावात् । यमेवाकाशमवगाढ समर्थ आत्मपरिणाम वा तत्रैवास्य वसति । न कृष्ण. काक उभयोरपि स्वात्मकत्वात्कृष्ण कृष्णात्मको न काकात्मक । यदि काकात्मक स्याद् भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसग काकश्च काकात्मको न कृष्णात्मक । यदि कृष्णात्मक शुक्लकाकाभाव स्यात् पञ्चवर्णत्वाच्च पित्तास्थिरुधिरादीना पीतशुक्लरक्तादिवर्णत्वात्तद्व्यतिरेकेण काकाभावाच्च । न सामानाधिकरण्यमेकस्य पर्यायेभ्योऽनन्यत्वात्पर्याया एव विविक्तशक्तयो द्रव्य नाम न किंचिदस्तीति । कृष्णगुणप्राधान्यादिति चेन्नारिवरक्तादिष्वतिप्रसगात्कषायमधुरे च मधुनि विरोधात् अप्रत्यक्षे चाख्यायमाने सशयदर्शनात् । कृष्णकाकविशेषज्ञेन केनचिद्द्वीपान्तरनिवासिन्यनुपलब्धकृष्णकाकविशेषे पुरुषे प्रतिपद्यमाने सशयो जायते किमय काकस्य कार्ष्ण्यं गुणप्राधान्यादाचष्टे द्रव्यस्यैव वा तथा परिणामादित्यत पलालादिदाहाभाव. । प्रतिविशिष्टकालपरिग्रहादस्य हि नयस्याविभागो वर्तमानसमयो विषय । अग्निसधुक्षणदीपनज्वलनदहनान्यसख्येयसमयान्तरालानि यतोऽस्य दहनाभाव । किं च यस्मिन् समये दाह न तस्मिन् पलाल भस्मताभिनिर्वृत्ते. यस्मिश्च पलाल न तस्मिन् दाह इति । यत्पलाल तद्दहतीति चेन्न सावशेषात् । समुदायाभिधायिना शब्दानामवयवेषु वृत्तिदर्शनाददोष इति चेन्न तदवस्थत्वात् । एकदेशदाहाभावस्योक्तत्वान्निरवशेषदाहासभवादिति चेन्न वचनविरोधात् तदवस्थत्वाच्च । वचनविरोधस्तावद्यदि निरवशेषस्य पलालस्य दाहस्यासभव इत्येकदेशदाहात्पलालदाहो नादाह. । ननु भवद्वचनस्य निरवशेषपरपक्षदूषकत्वाभावात् परपक्षैकदेशस्य दूषकत्वमत., एकदेशदूषकत्वात्कृत्स्नमर्याद दूषकमेवेत्यस्य साधकत्वसामर्थ्याभाव इति तदवस्थमप्येकसमयदाहाभाव इत्युक्तत्वादवयवानेकत्वे यद्यवयवदाहात्सर्वत्र दाहोऽवयवान्तरादाहात् ननु सर्वदाहाभाव । अथ दाह सर्वत्र कस्मान्नादाहोऽतो न दाह. । एव पानभोजनादिव्यवहाराभाव । न शुक्ल कृष्णो भवत्युभयोर्भिन्नकालावस्थत्वात्प्रत्युत्पन्नविषये निवृत्तिपर्यायानभिसबन्धात्सर्वसव्यवहारलोप इति चेन्न विषयमात्रप्रदर्शनात् पूर्वनयवक्तव्यात्सव्यवहारसिद्धिर्भवति ।

शपत्यर्थमाह्वयति प्रत्याययतीति शब्द ॥ ८ ॥ उच्चरित. शब्द कृतसगते पुरुषस्य स्वाभिधेये प्रत्ययमादधाति इति शब्द इत्युच्यते ।

स च लिंगसख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः ॥ ९ ॥ लिंग स्त्रीत्वपुस्त्वनपुसकत्वानि । सख्या एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । साधनमस्मदादि । एषमादीना व्यभिचारोऽन्याय्य इति तन्निवृत्तिपरोऽय नय । तद्यथा—लिंगव्यभिचारस्तावत्स्त्रीलिंग पुल्लिंगाभिधान तारका स्वातिरिति । पुल्लिंगे स्त्र्यभिधानमवगमो विद्येति । स्त्रीत्वे नपुसकाभिधान वीणाऽऽतोद्यमिति । नपुसके स्त्र्यभिधानमायुध शक्तिरिति । पुल्लिंगे नपुसकाभिधान पटो वस्त्रमिति । नपुसके पुल्लिंगाभिधान द्रव्य परशुरिति । सख्याव्यभिचार, एकत्वे द्वित्व, नक्षत्र पुनर्वसू इति, एकत्वे बहुत्व नक्षत्र शतभिषज इति । द्वित्वे एकत्व गोदौ ग्राम इति । द्वित्वे बहुत्व पुनर्वसू पचतारका इति । बहुत्वे एकत्वमाम्रा वनमिति । बहुत्वे द्वित्व देवमनुष्या उभौ राशी इति । साधनव्यभिचार–एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति । आदिशब्देन कालादिव्यभिचारो

गृह्यते, विश्वदृश्वास्य पुत्रो जनिता भावि कृत्यमासीदिति कालव्यभिचारः । संतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमतीत्युपग्रहव्यभिचारः । एवमादयो व्यभिचारा अयुक्ताः, कुतः ? अन्यार्थस्याऽन्यार्थेन संबंधाभावात् । यदि स्यात् ? घटः पटो भवतु पटो प्रासाद इति तस्माद्यथा—लिंगं यथासंख्यं यथासाधनादि च न्याय्यमभिधानं । लोकसमयविरोध इति चेद्विरुध्यतां तत्र मीमांस्यते सुहृत्सूपचारः ।

नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ १० ॥ यतो नानार्थान् समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन रूढस्ततः समभिरूढः । कुतः ? वस्त्वंतरासंक्रमेण तन्निष्ठत्वात् कथं ? अवितर्कध्यानवत् । यथा तृतीयं शुक्लं सूक्ष्मक्रियमवितर्कमवीचारं ध्यानमर्थव्यंजनयोगसंक्रान्त्यभावात्सूक्ष्मकाययोगनिष्ठत्वात् । तथा गौरित्ययं शब्दो वागादिषु वर्तमानो गव्यधिरूढः । एवं शेषेष्वपि रूढिशब्दोऽस्य विषयः । अथवार्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतत्वात् पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति । नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः इंदनादिंद्रः शकनाच्छक्रः पूर्दारणात्पुरंदर इत्येवं सर्वत्र । अथवा यो यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात्समभिरूढः । यथा क्व भवानास्ते स्वात्मनीति । कुतः ? वस्त्वंतरे वृत्त्यभावात् यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्याज्ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्तिः स्यात् ।

येनात्मना भूतस्तेनैवाऽध्यवसाययतीत्येवंभूतः ॥ ११ ॥ येनात्मना येनाभिधेयेन भूतः शब्दस्तेनैवाऽध्यवसाययति । यथेंद्रशब्दः परमैश्वर्यत्वाभिधेयः स परिणामो यत्र यदा वर्तते तत्र तदैव युक्तो न नामस्थापनाद्रव्येषु तत्परिणामाभावात् । इत्येवमितरेष्वपि शब्देषु स्वाभिधेयक्रियापरिणतिक्षण एव युक्तिर्नान्यदेति । अथवा येनात्मना येन स्वरूपेण भूतोऽर्थस्तेनैवाध्यवसाययति यथा गच्छतीति गौरिति यदैव गच्छति तदैव गौरिति न स्थितो न शयित इति । पूर्वोत्तरकालयोस्तदर्थाभावाद्घटवत् । एवमितरेष्वपि । अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतस्तेनैवाध्यवसाययति यथेंद्राग्निज्ञानपरिणत आत्मैवेंद्रोऽग्निश्चेत्येवभूतार्थप्रत्यायनाच्छब्द एवंभूतः तत्कार्यत्वाच्छब्दसिद्धेः ।

दाहकत्वाद्यतिप्रसंग इति चेत्तदव्यतिरेकादप्रसंग इति ॥ १२ ॥ स्यादेतदग्न्यादिव्यपदेशो यद्यात्मनि क्रियते दाहकत्वाद्यतिप्रसज्यते ? इत्युच्यते तदव्यतिरेकादप्रसंगस्तानि नामादीनि येन रूपेण व्यपदिश्यते ततस्तेषामव्यतिरेकः प्रतिनियतार्थवृत्तित्वाद्धर्माणां । ततो नो आगमभावाग्नौ वर्तमानं दाहकत्वं कथमागमभावाग्नौ वर्तेत । उक्ता नैगमादयो नया उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेषां क्रमः पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च । एवमेते नयाः पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुकूलाल्पविषया द्रव्यस्यानंतशक्तेः प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहुविकल्पा जायते । एते गुणप्रधानतया परस्परतंत्राः सम्यग्दर्शनहेतवः पुरुषार्थक्रियासाधनसामर्थ्यात्तंत्वादय इव यथोपायं विनिवेश्यमानाः पटादिसंज्ञाः स्वतंत्राश्चाऽसमर्थाः । तन्त्वादिवदेव विषम उपन्यासस्तंत्वादयो निरपेक्षा अपि काचिदर्थमात्रां जनयंति । भवति हि कश्चित् प्रत्येकं तंतुस्त्वक्त्राणे समर्थः एकश्च वल्कलो बंधने समर्थः । इमे पुनर्नया निरपेक्षाः संतः न कांचिदपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भावयतीति । नैष दोषः । अभिहितानवबोधात् अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपालभ्यते । एतदुक्तं निरपेक्षेषु तंत्वादिषु पटादिकार्यं नास्तीति यत्तु तेनोपदर्शितं न तत्पटादिकार्यं किं तर्हि तंत्वादिकार्यं तंत्वादिकार्यमपि तंत्वाद्यवयवेषु निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव । अथ तंत्वादिकार्यं शक्त्यपेक्षयास्तीत्युच्यते नयेष्वपि निरपेक्षेषु बुद्ध्यभिधानरूपेषु कारणवशात् सम्यग्दर्शनहेतुत्वपरिणतिसद्भावाच्छक्त्यात्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य । ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं नयानां चैव लक्षणं । ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमध्यायेस्मिन्निरूपितमिति ॥

जीयाच्चिरमकलंकब्रह्मा लघुहव्वनृपतिवरतनयः ।
अनवरतनिखिलविद्वज्जननुतविद्यः प्रशस्तजनहृद्यः ॥

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह मोक्षमार्गव्याख्याप्रसगेन सम्यग्दर्शनादीन्युपदिश्यते । तेषां च लक्षणोत्पत्तिविषयनिबधा । दीनि व्याख्यातानि तत्र तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमुद्दिष्ट तत्त्वार्थश्च जीवादयस्तत्रादावुद्दिष्टस्य जीवस्य किं श्रद्धातव्य यदवधारणप्रतिपत्त्युपासनादिभ्यस्तन्निष्पद्यत इत्युच्यते तत्त्वमात्मन स्वभाव-श्रद्धेय । यद्येव मुच्यता तदीय किं तत्त्वमित्यत उत्तर पठति-

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च

अथवा प्रमाणनया अनतर विनिर्दिष्टा । ते च प्रमेयाधिगमरूपा प्रमेयाश्च जीवादय पदार्था इदानीं निर्देष्टव्या । यद्येवमस्यैव तावदाद्युपदिष्टजीवस्य किं तत्त्वमित्यत आह-औपशमिकादीनि ।

कर्मणोऽनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तितोपशमोऽधःप्रापितपङ्कवत् ॥ १ ॥ यथा सकलुषस्याम्भस कनकादिद्रव्यसपर्कादध प्रापितमलद्रव्यस्य तत्कृतकालुष्याभावात्प्रसाद उपलभ्यते । तथा कर्मण कारणवशादनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तिता आत्मनो विशुद्धिरुपशम ।

क्षयो निवृत्तिरात्यन्तिकी ॥ २ ॥ यथा तस्यैवाम्भसोऽध शमितपङ्कस्य शुचिभाजनान्तरसक्रान्तस्य प्रसाद आत्यन्तिक, स्तथात्मनोऽपि कर्मणोऽत्यन्तविनिवृत्तौ विशुद्धिरात्यन्तिकी क्षय इत्युच्यते ।

उभयात्मको मिश्रः क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रववत् ॥ ३ ॥ यथा प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीणमदशक्तिकस्य कोद्रवद्रव्यस्य द्विधा वृत्ति तथा यथोक्तक्षयहेतुसंनिधाने सति कर्मण एकदेशस्य क्षयादेकदेशस्य च वीर्योपशमादात्मनो भाव उभयात्मको मिश्र इति व्यपदिश्यते ।

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मणः फलप्राप्तिरुदय ॥ ४ ॥ द्रव्यादिनिमित्तं प्रतीत्य कर्मणो विपच्यमानस्य फलोपनिपात उदय इतीमामाख्यां लभते ।

द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुकः परिणाम ॥ ५ ॥ यस्य द्रव्यात्मलाभमात्रमेव हेतुर्भवति नान्यन्निमित्तमस्ति स परिणाम इति परिभाष्यते ।

तत्प्रयोजनत्वाद्वृत्तिवचन ॥ ६ ॥ ते उपशमादय प्रयोजनमस्येति वृत्ति क्रियते स उपशम प्रयोजनमस्यत्यौपशमिक, क्षय प्रयोजनमस्येति क्षायिक, उदय प्रयोजनमस्येत्यौदयिक परिणाम प्रयोजनमस्येति पारिणामिक । ते भावा जीवस्य स्वतत्त्व स्व तत्त्व स्वतत्त्व स्वो भावोऽसाधारणो धर्म ।

व्याप्तेरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादाविति चेन्न भव्यजीवधर्मविशेषख्यापनार्थत्वादादावौपशमिकादि भाववचन ॥ ७ ॥ स्यादेतत्सर्वजीवसाधारणत्वाद्व्याप्तेरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादौ न्याय्यमिति । तन्न किं कारण भव्यजीवधर्मविशेषख्यापनार्थत्वाद्भव्यस्य मोक्षप्रतिपादनार्थो ह्यय प्रयास । अतोऽस्य धर्मविशेष औपशमिकादिभाव आदावुच्यते ।

तत्र चादावौपशमिकवचन तदादित्वात्सम्यग्दर्शनस्य ॥ ८ ॥ सम्यग्दर्शनस्य हि आदिरौपशमिको भावस्तत क्षायोपशमिकस्तत क्षायिक इत्यत औपशमिकस्यादौ ग्रहण क्रियते ।

अल्पत्वाच्च ॥ ९ ॥ अल्पश्चौपशमिको भाव क्षायिकात् क्षायोपशमिकाच्च कुतोऽल्पत्व ? सचयकालस्याल्पत्वात् तद्यथा-उपशमसम्यग्दर्शनस्य कालोऽन्तर्मुहूर्त सोऽन्तर्मुहूर्तोऽसख्येया समया तत्र समये समये नैरन्तर्येण सचीयमाना उपशमसम्यग्दृष्टय आअन्तर्मुहूर्तसमाप्ते पल्योपमाऽसख्येयभागप्रमाणा इति सर्वेभ्योऽल्पे ।

ततो विशुद्धिप्रकर्षयुक्तत्वात् क्षायिक ॥ १० ॥ औपशमिकाद्धि क्षायिक प्रकृष्टशुद्ध्युपेतो मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वाना साकल्येन सक्षयात् तत औपशमिकात्पर क्षायिकवचन ।

बहुत्वाच ॥ ११ ॥ बहवो हि क्षायिकसम्यग्दृष्टय औपशमिकसम्यक्त्वेभ्य । कुत ? गुणकारविशेषात् को गुणकार ? आवलिकाया असख्येयभाग सोऽसख्येया समया कुतोऽसख्येयस्य राशेरसख्येया एव इति । तत आवलिकाया असख्येयभागेन गुणिता उपशमसम्यग्दृष्टय क्षायिकसम्यग्दृष्टी प्राप्नुवति । कुत सचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायिकसम्यग्दृष्टेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि कालस्तस्य प्राथमिकसमयादारभ्य समये समये सचीयमाना आतत्कालपरिसमाप्तेर्बहवो भवति ।

तदसख्येयगुणत्वात्तदनतर मिश्रवचन ॥ १२ ॥ क्षायिकादसख्येयगुण क्षायोपशमिक द्रव्यतो न भावत क्षायोपशमिकाद्धि क्षायिको भावतोऽनतगुण, विशुद्धिप्रकर्षयोगात्, द्रव्यतोऽसख्येयगुण क्षायिकात्क्षायोपशमिक । कुत ? गुणकारविशेषात् । को गुणकार ? आवलिकाया असख्येयभाग । कुत सचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टे षट्षष्टिसागरोपमाणि पूर्णानि कालस्तस्य प्रथमसमयादारभ्य समये समये सचीयमाना क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय आतत्कालपरिसमाप्तेर्भूयासो भवति ।

तदनतगुणत्वादते द्वयवचन ॥ १३ ॥ तेषा सर्वेषामप्यनतगुणा औदयिका पारिणामिकाश्च ततोंते तेषा वचन क्रियते ।

तैरेव चात्मन समधिगमात् ॥ १४ ॥ अतींद्रियत्वादात्मनो मनुष्यतैर्यग्योनादिभिरौदयिकै पारिणामिकैश्च चैतन्यजीवत्वादिभि समधिगमो भवति ।

सर्वजीवतुल्यत्वाच ॥ १५ ॥ सर्वेषा हि जीवाना तुल्या औदयिका पारिणामिकाश्च ततस्तेषामते वचन न्याय्य ।

तत्त्वमिति बहुवचनप्रसग इति चेन्न भावस्यैकत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदौपशमिकादिपचतयभावसामानाधिकरण्यात्तत्त्वस्य बहुवचन प्राप्नोतीति तन्न । किं कारण भावस्यैकत्वात्तत्त्वमित्येष एको भाव ।

फलभेदान्नानात्वमिति चेन्न स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वाद्गावोधनमिति यथा ॥१७॥ स्यादेतदौपशमिकादिपचतयस्य फलभेदाद्भवितव्यनानात्वमिति तन्न । किं कारण स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वाद्यथा गावोधनमिति । विनोतेर्धन तदेकत्वेन विवक्षित तथा तत्त्वमिति ।

मध्येऽप्यभिसबधाच ॥ १८ ॥ एकत्वमुपपद्यते औपशमिको भाव स्वतत्त्वमित्यादि ।

द्वद्वनिर्देशो युक्त इति चेन्नोभयधर्मव्यतिरेकेणाऽन्यभावप्रसगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतद्वद्वनिर्देशोत्र युक्त, औपशमिकक्षायिकमिश्रौदयिकपारिणामिका इति । तत्रायमप्यर्थो द्विश्चशब्दो न कर्तव्यो भवतीति । तन्न किं कारणमुभयधर्मव्यतिरेकेणान्यभावप्रसगात् । उभाभ्या भावाभ्या व्यतिरेकेणान्योभाव प्राप्नोति चशब्दे पुन सति पूर्वोक्तानुकर्षणार्थो युक्तो भवति ।

क्षायोपशमिकग्रहणमिति चेन्न गौरवात् ॥ २० ॥ यद्येव क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमन्यभावनिवृत्त्यर्थं तन्न किं कारण गौरवात् गौरव स्यादिति ।

मध्ये मिश्रवचन क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं ॥ २१ ॥ मध्ये मिश्रवचन क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं किमपेक्षायां प्रयोजन ? भव्यानामौपशमिकक्षायिकौ भावौ सम्यक्त्वचारित्राख्यौ क्षायोपशमिकाश्च ज्ञानदर्शनचारित्रभावा । औदयिकपारिणामिका अभव्यानामपि क्षायोपशमिकाश्चेति । तत्र चाभव्याना भव्यानां च मिथ्यादृष्टीना चारित्रादृते क्षायोपशमिका ज्ञानदर्शनविकल्पा ।

जीवस्येतिवचनमन्यद्रव्यनिवृत्त्यर्थ ॥ २२ ॥ जीवस्येद स्वतत्त्व नान्यस्येति ।

स्वभावपरित्यागापरित्यागयोः शून्यतानिर्मोक्षप्रसङ्ग इति चेन्नाऽऽदेशवचनात् ॥ २३ ॥ इदमिह सम्प्रधार्यं आत्मा औपशमिकादिभावपरित्यागी वा स्यादपरित्यागी वा। किं चातो यदि तान् परित्यजति शून्यता प्राप्नोत्यात्मनः स्वभावाभावादग्नेरौष्ण्यस्वभावपरित्यागेऽभाववत्। अथाऽपरित्यागी क्रोधादिस्वभावापरित्यागादात्मनोऽनिर्मोक्षं प्राप्नोतीति। तन्न किं कारणं? आदेशवचनात्। अनादिपारिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात्स्वभावाऽपरित्यागी आदिमदौदयिकादिपर्यायार्थादेशात् स्यात्स्वभावपरित्यागी इत्यादि सप्तभंगी पूर्ववत्। यस्यैकान्तेन स्वभावपरित्यागः स्यादपरित्यागो वा तस्य यथोक्तदोषः स्यान्नानेकान्तवादिनः।

अप्रतिज्ञानात् ॥ २४ ॥ नैतत्प्रतिजानीमहे स्वभावपरित्यागादपरित्यागाद्वा मोक्ष इति किं तर्हि अष्टतयकर्मपरिणामवशीकृतस्यात्मनः द्रव्यादिबाह्यनिमित्तसन्निधाने सत्याभ्यन्तरसम्यग्दर्शनादिमोक्षमार्गप्रकर्षावाप्तौ कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षो विवक्षितस्ततो न दोषः, न चाग्नेरुष्णस्वभावपरित्यागेऽप्यभावः कस्माद्द्रव्यार्थावस्थानात् पुद्गलद्रव्यस्य हि पर्याय उष्णभावस्तस्याभावेऽपि सदचेतनत्वादिभिरवस्थानं। किं च—

कर्मसन्निधाने तदभावे चोभयभावविशेषोपलब्धेर्नेत्रवत् ॥ २५ ॥ यथा नेत्रं रूपोपलब्धिस्वभावं यदा रूपं नोपलभते तदा रूपोपलब्धिस्वभावपरित्यागान्नास्त्यभावो यथा वा क्षायोपशमिकत्वे रूपोपलब्धिस्वभावस्य नेत्रस्य सक्षीणसकलावरणे केवलिनि मतिज्ञानाभावान्नेत्रात्मकस्य रूपोपलब्धिस्वभावस्य परित्यागेऽपि द्रव्यनेत्रावस्थानान्न नेत्राभावस्तथा कर्मनिमित्तानामौदयिकादीनामभावेऽपि क्षायिकभावसन्निधानादात्मनो नाऽभावो विशेषोपलब्धिरित्यत्र। आह तस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते किं भेदवन्त उताऽभेदा इति। अत्रोच्यते भेदवन्तः यद्येवं ते उच्यन्तां कतिभेदा इत्यत उत्तरं पठति—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमं ॥ २ ॥

कोयं निर्देशः?

द्व्यादीनां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ द्वौ च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति द्वन्द्वे कृते पश्चाद्भेदशब्देन वृत्तिरियं वेदितव्या। ननु चेतरेतरयोगे द्वन्द्वः स च तुल्ययोगे भवति न चात्र तुल्ययोगोस्ति कथं द्व्यादयः शब्दाः संख्येयप्रधाना एकविंशतिशब्दः संख्यानप्रधान इति? नैष दोषः संख्याशब्दानाममीषां संख्येयप्रधानत्वेपि निमित्तानुविधानात् संख्यानेपि वृत्तिर्भवति प्रधानं हि किंचिन्निमित्तमपेक्ष्य गुणमनुविधत्ते। यथा प्रधानभूतोपि राजा मन्त्रिणं गुणमाश्रयते तत्प्रयुक्तक्रियाफलार्थित्वात् तस्य प्राधान्यमप्यनुजानातीति। अन्यच्च तर्काश्रयमभावि लक्षणशास्त्रेण तु निरूप्यते एवं हि तत्रोक्तमेकादयः प्राग्विंशतेः संख्येयप्रधाना विंशत्यादयस्तु कदाचित्संख्यानप्रधाना कदाचित्संख्येयप्रधाना इति। यदि द्व्यादयः संख्यानेपि वर्तेरन् विंशत्यादिभिस्तुल्याः स्युः तत्र को दोषः मत्वर्थेना व्यतिरेकनिमित्तविभक्तिश्रवणं स्यात् स्वतश्च संख्यानस्यैकत्वात् क्वचन श्रूयते विंशतिर्गवामिति यथा। ननु च तत्रैव संख्याने वृत्तिरुपलभ्यते द्वित्रयोरिति नासौ संख्याने प्रयोगः किं तर्ह्युपसर्जनावयवे समुदाये प्रयोगः यथा बहुशक्तिकिटकमिति। संख्याप्रधानत्वेपि तद्विषयत्वमन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इत्येवं तर्हि द्व्यादयः शब्दाः संख्येयप्रधाना एव। एकविंशतिशब्दोपि संख्येयवृत्तिः परिगृह्यत इति तुल्ययोगोपपत्तेरुक्तो द्वन्द्वो भेदशब्देन किं स्वपदार्था वृत्तिराहोस्विदन्यपदार्थो स्वपदार्थप्रधाना कथं "विशेषणं विशेष्येणेति" द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति। ननु च द्वियमुनमित्येवमादिषु पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्तिरिति द्व्यादीनां विशेष्यत्वमुक्तं तेन भेदशब्दस्य विशेषणत्वे सति पूर्वनिपातं प्राप्नोति? नैषदोषः सामान्योपक्रमे विशेषाभिधाने तदुक्तं के द्वे यमुने इति उक्ते द्विशब्दप्रयोग एवानर्थक इति। इह तु बहुत्वात्सन्देहः। भेदा इत्युक्ते कतीति द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति चोक्ते के ते इत्यत उभयव्यभिचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात्। द्व्यादीनां गुणशब्दत्वाच्च विशेषणत्वं निन

क्षिन । अत्र पुनरस्त्यन्यपदार्थो वृत्ति , द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां त इमे द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा । इत्यत्र हि सख्याशब्दस्य विशेष्यत्वेपि सर्वनामसख्येयोरुपसख्यानमिति सख्याया पूर्वनिपात । पूर्वस्मिन्नर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकादीनामित्यभिसबध उत्तरत्र पठितक्रमेणैव ।

भेदशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यतामिति प्रत्येक भुजि परिसमाप्यते । एव भेदशब्दस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वेदितव्या द्विभेद नवभेद इत्यादि ।

यथा निर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसबधार्थं द्व्यादिक्रमवचन ॥ ३ ॥ क्रम आनुपूर्व्यं यो य क्रमो यथाक्रम यथौपशमिकादयो भावा निर्दिष्टास्तथैव द्व्यादिभिरभिसबध । कथ स्याद् ? इति यथाक्रममित्युच्यते तत्रानिर्धारित सख्येयाना द्व्यादीना सख्याशब्दाना प्रतिविशिष्टाभिधेयनिर्देशे प्राप्तकाले सति यौगपद्यासभवात् । योऽसावादावुपदिष्ट औपशमिको भावस्तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्व कथमिति चेदुच्यते—

सप्तप्रकृत्युपशमादौपशमिक सम्यक्त्व ॥ १ ॥ अनतानुबधिन कषाया क्रोधमानमायालोभाश्चत्वार चारित्रमोहस्य । मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानि त्रीणि दर्शनमोहस्य । आसां सप्तानां प्रकृतीनामुपशमादौपशमिक सम्यक्त्वमिति अनादिमिथ्यादृष्टेर्भव्यस्य कर्मोदयापादिते कालुष्ये सति कुतस्तदुपशम ?

काललब्ध्याद्यपेक्षया तदुपशम ॥ २ ॥ काल लब्ध्यादीन्प्रत्ययानपेक्ष्य तासां प्रकृतीनामुपशमो भवति । तत्र काललब्धिस्तावत्–कर्माविष्ट आत्मा भव्य कालेऽर्धपुद्गलपरिवर्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्वग्रहणस्य योग्यो भवति नाधिक इतीय काललब्धिरेका । अपरा कर्मस्थितिका काललब्धिरुत्कृष्टस्थितिकेषु कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति । क तर्हि भवति ? अत कोटीकोटिसागरोपमस्थितिकेषु कर्मसु बन्धमापद्यमानेषु विशुद्धपरिणामवशात् सत्कर्मसु च तत सख्येयसागरोपम सहस्रोनायामन्त कोटीकोटिसागरोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपरा काललब्धिर्भवापेक्षा सा वक्ष्यते । आदिशब्देन जातिस्मरणादय परिगृह्यते । स पुनर्भव्य पचेंद्रिय सज्ञी मिथ्यादृष्टि पर्याप्तक सर्वविशुद्ध प्रथम सम्यक्त्वमुत्पादयति । उत्पादयन्नसावन्तर्मुहूर्तमेव वर्तयति अपवर्त्य च मिथ्यात्वकर्म त्रिधा विभजते सम्यक्त्व मिथ्यात्व सम्यङ्मिथ्यात्व चेति दर्शनमोहनीय कर्मोपशमयन् क्वोपशमयति चतसृषु गतिषु । तत्र नारका प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चान्तर्मुहूर्तस्योपरि उत्पादयति नाधस्तात् । एव सप्तसु पृथिवीषु । तत्रोपरि तिसृषु पृथिवीषु नारकास्त्रिभि कारणे सम्यक्त्वमुपजनयन्ति केचिज्जातिं स्मृत्वा केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्वेदनाभिभूता । अधस्ताच्चतसृषु पृथिवीषु द्वाभ्यां कारणाभ्या केचिज्जातिं स्मृत्वा अपरे वेदनाभिभूता । तिर्यंचश्चोत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्च दिवसपृथक्त्वस्योपरि नाधस्तादेव सर्वेषु द्वीपसमुद्रेषु तिरश्चा त्रिभि कारणै सम्यक्त्वस्योत्पत्ति केचिज्जातिं स्मृत्वा अपरे धर्मं श्रुत्वा अन्ये जिनबिंब दृष्ट्वा । मनुष्या उत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चाऽष्टवर्षस्थितरुपर्युत्पादयति नाधस्तादेवमर्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु तेषा त्रिभि कारणै सम्यक्त्वस्योत्पत्ति । केषाचिज्जातिस्मरणादपरेषा धर्मश्रवणादन्येषा जिनबिंबदर्शनात् । देवा सम्यक्त्वमुत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चान्तर्मुहूर्तस्योपरि नाधस्तादेवमा उपरिमग्रैवेयकेभ्य देवा भवनवास्यादय आसहस्रारकल्पाच्चतुर्भि कारणै प्रथमसम्यक्त्व लभते केचिज्जातिस्मरणेन इतरे धर्मश्रवणेन अपरे जिनमहिमावेक्षणेनान्ये देवर्द्धिनिरीक्षणेन । आनतप्राणतारणाच्युतेषु तैरेव देवर्द्धिनिरहितै । नवसु ग्रैवेयकेषु द्वाभ्यां कारणाभ्या जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणाच्च । उपरि देवा नियमेन सम्यग्दृष्टय ।

अष्टाविंशतिमोहविकल्पोपशमादौपशमिकं चारित्रं ॥ ३ ॥ अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाः षोडशकषायाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदा नव नोकषाया इत्येवं चारित्रमोहः पञ्चविंशतिविकल्पः । मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वभेदात् त्रितयो दर्शनमोहः । एषामष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादौपशमिकं चारित्रं ।

सम्यक्त्वस्यादौ वचनं तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ ४ ॥ पूर्वं हि सम्यक्त्वे पर्यायेणाविर्भावमात्मनस्ततः क्रमाच्चारित्रपर्याय आविर्भवतीति सम्यक्त्वस्यादौ ग्रहणं क्रियते । यः क्षायिको भावो नवविध उद्दिष्टस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रे समुच्चीयेते ।

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवले क्षायिके ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य कर्मणः दर्शनावरणस्य च कृत्स्नस्य च क्षयात् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवतः ।

अनन्तप्राणिगणानुग्रहकरं सकलदानान्तरायक्षयादभयदानं ॥ २ ॥ दानान्तरायस्य कर्मणोऽत्यन्तसंक्षयादाविर्भूतं त्रिकालगोचरानन्तप्राणिगणानुग्रहकरं क्षायिकमभयदानं ।

अशेषलाभान्तरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादानं लाभः ॥ ३ ॥ लाभान्तरायस्याशेषनिरासात् परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलिनां यतः शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्माः अनन्ताः प्रतिसमयं पुद्गलाः संबन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः । तस्मादौदारिकशरीरस्य किंचिन्न्यूनपूर्वकोटिवर्षस्थितिः कवलाहारमन्तरेण कथं संभवतीति यद्वचनं तदशिक्षितकृतं विज्ञायते ।

कृत्स्नभोगान्तरायतिरोभावात्परमप्रकृष्टो भोगः ॥ ४ ॥ कृत्स्नस्य भोगान्तरायस्य तिरोभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननन्तो भोगः क्षायिको यत्कृताः पञ्चवर्णसुरभिकुसुमवृष्टिविविधदिव्यगन्धचरणनिक्षेपस्थानसप्तपद्मपङ्क्तिसुगन्धिधूपसुखशीतमारुतादयो भावाः ।

निरवशेषोपभोगान्तरायप्रलयादनन्तोपभोगः क्षायिकः ॥ ५ ॥ निरवशेषस्योपभोगान्तरायकर्मणः प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनन्त उपभोगः क्षायिको यत्कृताः सिंहासनबालव्यजनाशोकपादपछत्रत्रयप्रभामण्डलगंभीरस्निग्धस्वरपरिणामदेवदुंदुभिप्रभृतयो भावाः ।

वीर्यान्तरायात्यन्तसंक्षयादनन्तवीर्यं ॥ ६ ॥ आत्मनः सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिनो वीर्यान्तरायकर्मणोऽत्यन्तसंक्षयादुद्भूतवृत्ति क्षायिकमनन्तवीर्यं ।

पूर्वोक्तमोहप्रकृतिनिरवशेषक्षयात् सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहत्रिकस्य चारित्रमोहस्य च पञ्चविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात्क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे भवतः । यद्यनन्तदानलाभादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानान्तरायादिसंक्षयाद्भवन्ति सिद्धेष्वपि तत्प्रसंगः ? नैष दोषः शरीरनामकर्मोदयाद्यपेक्षत्वात्तेषां तदभावे तदप्रसंगः । परमानन्ताव्याबाधरूपेणैव तेषां च तत्र वृत्तिः केवलज्ञानरूपेणानन्तवीर्यवृत्तिवत् । सिद्धत्वमपि क्षायिकमागमोपदिष्टमस्ति तस्योपसंख्यानमिह कर्तव्यं न कर्तव्यं, विशेषेषु निर्दिष्टेषु तद्विषयसामान्यमनुक्तसिद्धमेव पर्वादिनिर्देशेऽङ्गुलिसिद्धिवत् । सिद्धत्वं हि सर्वेषां क्षायिकाणां भावानां साधारणमिति । य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपंचभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ५

चतुरादीनां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पञ्च च चतुस्त्रित्रि

पच ते भेदा यासां ताश्चतुस्त्रित्रिपंचभेदा इति द्वन्द्वगर्भो वृत्तिः । त्रिशब्दस्य द्वन्द्वापवाद एकशेष कस्मान्न भवति ? सख्यया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेष । पृथगभिधाने प्रयोजनसद्भावाच्च । यथाक्रमवचनं ज्ञानादिभिरानुपूर्व्यसंबधार्थं । इह यथाक्रममिति वक्तव्य । किं प्रयोजन ? चतुर्भेदं ज्ञानमित्येवमाद्यभिसबधार्थं तर्हि वक्तव्यं । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । क्व प्रकृत ? द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रममिति । कस्य क्षयात्कस्य चोपशमात्क्षायोपशमिको भावो भवतीत्युच्यते—

सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमाद्देशघातिस्पर्धकानामुदये क्षायोपशमिको भाव ॥ २ ॥ द्विविध स्पर्धकं देशघातिस्पर्धक सर्वघातिस्पर्धक चेति । तत्र यदा सर्वघातिस्पर्धकस्योदयो भवति तदैषदप्यात्मगुणस्याभिव्यक्तिर्नास्ति तस्मात्तदुदयस्याभाव क्षय इत्युच्यते । तस्यैव सर्वघातिस्पर्धकस्यानुदयप्राप्तस्य सदवस्था उपशम इत्युच्यते । अनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तित्वादात्मसाद्भावितसर्वघातिस्पर्धकस्योदयक्षये देशघातिस्पर्धकस्य चोदये सति सर्वघात्यभावादुपलभ्यमानो भाव क्षायोपशमिक इत्युच्यते । किमिद स्पर्धक नाम ? उच्यते—

अविभागपरिच्छिन्नकर्मप्रदेशरसभागप्रचयपंक्तिक्रमवृद्धि क्रमहानि स्पर्धक ॥ ३ ॥ उदयप्राप्तस्य कर्मण प्रदेशा अभव्यानामनंतगुणा सिद्धानामनंतभागप्रमाणा । तत्र सर्वजघन्यगुण प्रदेश परिगृहीतस्तस्यानुभाग प्रज्ञाछेदेन तावद्वा (र) परिच्छिन्न यावत्पुनर्विभागो न भवति ते अविभागपरिच्छेदा सर्वजीवानामनंतगुणा एको राशि कृत । एव तत्प्रमाणा सर्वे तथैव परिच्छिन्ना पंक्तीकृता वर्गा वर्गणा । अपर एकाविभागपरिच्छेदाधिक प्रदेश परिगृहीतस्तथैव तस्याविभागपरिच्छेदा कृता स एको राशिर्वर्ग । तथैव समगुणा पंक्तीकृता वर्गा वर्गणा । एव पंक्तय कृता यावदेकाविभागपरिच्छेदाधिकलाभ । तदलाभेऽतर भवत्येवमेतासां पंक्तीनां विशेषहीनानां क्रमवृद्धिक्रमहानियुक्तानां समुदय स्पर्धकमित्युच्यते । तत उपरि द्वित्रिचतु सख्येया सख्येयगुणरसा न लभ्यते अनंतगुणरसा एव तत्रैकप्रदेशो जघन्यगुण परिगृहीतस्तस्य चानुभागाविभागपरिच्छेदा पूर्ववत्कृता । एव समगुणा वर्गा समुदिता वर्गणा भवति । एकाविभागपरिच्छेदाधिका पूर्ववद्विरलीकृता वर्गा वर्गणाश्च भवति यावदंतर भवति तावदेकस्पर्धक भवति । एवमनेन क्रमेण विभागे क्रियमाणेऽभव्यानामनंतगुणानि सिद्धानामनंतभागप्रमाणानि स्पर्धकानि भवंति । तदेतत्समुदितमेकमुदयस्थान भवति ।

तत्र ज्ञान चतुर्विध क्षायोपशमिकमाभिनिबोधिकज्ञान श्रुतज्ञानमवधिज्ञान मनःपर्ययज्ञान चेति ॥ ४ ॥ वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणाना सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्सदुपशमाच्च देशघातिस्पर्धकानामुदये सति मतिज्ञान श्रुतज्ञान च भवति । देशघातिस्पर्धकाना रसस्य प्रकर्षाप्रकर्षयोगाद् गुणघातस्यातिशयानतिशयत्वात्तज्ज्ञानभेदो भवति । एवमवधिमन पर्ययज्ञानयोरपि स्वावरणक्षयोपशमभेदात्क्षायोपशमिकत्व वेदितव्य ।

अज्ञान त्रिविध मत्यज्ञान श्रुताज्ञान विभग चेति ॥ ५ ॥ तेषा क्षायोपशमिकत्व पूर्ववत् । ज्ञानाज्ञानविभागस्तु मिथ्यात्वकर्मोदयानुदयापेक्ष ।

दर्शन त्रिविध क्षायोपशमिक चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शन चेति ॥ ६ ॥ एतत्त्रितयमपि पूर्ववत् स्वावरणक्षयोपशमापेक्ष द्रष्टव्य ।

लब्धय पच क्षायोपशमिका: दानलब्धिर्लाभलब्धिर्भोगलब्धिरुपभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिश्चेति ॥ ७ ॥ दानांतरायादिसर्वघातिस्पर्धकक्षयोपशमे देशघातिस्पर्धकोदयसद्भावे ता पचलब्धयो भवंति । सम्यक्त्वग्रहणेन वेदकसम्यक्त्वमिह परिगृह्यते । अनंतानुबंधिकषायचतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोश्चोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य देशघातिस्पर्धकस्योदये सति तत्त्वार्थश्रद्धान क्षायोपशमिक सम्यक्त्व । अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानद्वादशकषायोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सज्वलनकषायचतु

ष्यान्यतमदेशघातिस्पर्धकोदये सति नोकषायनवकस्य यथासंभवोदये च निवृत्तिपरिणाम आत्मनः क्षायोपशमिकं चारित्रं। अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानकषायाष्टकोदयक्षयात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकषायोदये संज्वलनकषायस्य देशघातिस्पर्धकोदये नोकषायनवकस्य यथासंभवोदये च विरताविरतपरिणामः क्षायोपशमिकः संयमासंयमः।

संज्ञित्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यानमिति चेन्न ज्ञानसम्यक्त्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् संज्ञित्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यानं कर्तव्यं तेऽपि हि क्षायोपशमिका इति। तन्न, किं कारणं? ज्ञानसम्यक्त्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात्। संज्ञित्वं हि मतिज्ञानेन गृहीतं सम्यङ्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वग्रहणेन। नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षत्वादुभयात्मकस्य एकात्मपरिग्रहाच्चोदकव्यामिश्रक्षीरव्यपदेशवत्योगश्च वीर्यलब्धिग्रहणेन गृहीत इति। अथवा चशब्देन समुच्चयो वेदितव्यः। अथ पंचेंद्रियत्वे समाने नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमः कस्यचिद्भवति कस्यचिन्नेति कुतोऽयं विकल्पः? उच्यते—संज्ञिजातिनामकर्मविशेषोदये बललाभे सति नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमो भवति तदभावे न भवतीत्ययं विशेषः। एकेंद्रियजातिनामाद्युदयविशेषापेक्षया एकेंद्रियादिक्षयोपशमभेदवत्। य एकविंशतिविकल्प औदयिको भाव उद्दिष्टः तस्य भेदसंज्ञाकीर्तनार्थमिदमारभ्यते—

गतिकषायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

गत्यादीनामितरेतरयोगो द्वंद्वः चतुरादीनां च द्वंद्वगर्भोऽन्यपदार्थप्रधाना वृत्तिः पूर्ववदेकशेषाभावः।

गतिनामकर्मोदयादात्मनस्तद्भावपरिणामाद्गतिरौदयिकी ॥ १ ॥ येन कर्मणा आत्मनो नारकादिभावावाप्तिर्भवति तद्गतिनाम चतुर्विधं नरकगतिनाम तिर्यग्गतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगतिनाम चेति। तत्र नरकगतिनामकर्मोदयान्नारको भावो भवतीति स औदयिकः। एवं तिर्यग्गतिनामकर्मोदयात्तिर्यग्भाव औदयिकः। मनुष्यगतिनामकर्मोदयान्मनुष्यभाव औदयिकः। देवगतिनामकर्मोदयाद्देवभाव औदयिकः।

चारित्रमोहोदयात्कलुषभावः कषाय औदयिकः ॥ २ ॥ चारित्रमोहस्य कषायवेदनीयस्योदयादात्मनः कालुष्यं क्रोधादिरूपमुत्पद्यमानं कषत्यात्मानं हिनस्तीति कषाय इत्युच्यते स औदयिकश्चतुर्विधः, क्रोधो मानो माया लोभश्चेति। तद्भेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाः।

वेदोदयापादितोभिलाषविशेषो लिंगम् ॥ ३ ॥ लिंगं द्विविधं द्रव्यलिंगं भावं च। तत्र यद्द्रव्यलिंगं नामकर्मोदयापादितं तदिह नाधिकृतमात्मपरिणामप्रकरणात्। भावलिंगमात्मपरिणामः स्त्रीपुंनपुंसकान्योन्याभिलाषलक्षणः स पुनश्चारित्रमोहविकल्पस्य नोकषायस्य स्त्रीवेदपुंवेदनपुंसकवेदस्योदयाद्भवतीत्यौदयिकः।

दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो मिथ्यादर्शनम् ॥ ४ ॥ तत्त्वार्थरुचिस्वभावस्यात्मनः तत्प्रतिबंधकारणस्य दर्शनमोहस्योदयात्तत्त्वार्थेषु निरूप्यमाणेष्वपि न श्रद्धानमुत्पद्यते तन्मिथ्यादर्शनमौदयिकमित्याख्यायते।

ज्ञानावरणोदयादज्ञानम् ॥ ५ ॥ ज्ञस्वभावस्यात्मनस्तदावरणकर्मोदये सति नावबोधो भवति तदज्ञानमौदयिकं। घनसमूहस्थगितदिनकरतेजोनभिव्यक्तिवत्। तद्यथा—एकेंद्रियस्य रसनघ्राणश्रोत्रचक्षुषामिंद्रियाणां प्रतिनियताभिनिबोधिकज्ञानावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्रसगंधशब्दरूपाज्ञानं यत्तदौदयिकं। एवं द्वित्रिचतुरिंद्रियेषु शेषेंद्रियविषयाज्ञानं वाच्यं पंचेंद्रियतिर्यक्षु शुकसारिकादिवर्जितेषु मनुष्येषु च केषुचिदक्षरश्रुतावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयादक्षरश्रुतनिर्वृत्त्यभावादक्षरश्रुतज्ञानमौदयिकं। नोइन्द्रियावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्धिताहितपरीक्षां प्रत्यसामर्थ्यमसंज्ञित्वमौदयिकं तदप्यज्ञानेऽन्तर्भवति।

एवमवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानावरणोदयात्प्रत्येकमज्ञानमौदयिकं वाच्यमिति ।

चारित्रमोहोदयादनिवृत्तिपरिणामोऽसंयतः ॥ ६ ॥ चारित्रमोहोदयस्य सर्वघातिस्पर्धकस्यो- दयात्प्राण्युपघातेंद्रियविषये द्वेषाभिलाषनिवृत्तिपरिणामरहितोऽसंयत औदयिकः ।

कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धः ॥ ७ ॥ अनादिकर्मसंबंधसंतानपरतंत्रस्यात्मनः कर्मोदयसामान्ये सति असिद्धत्वपर्यायो भवतीत्यौदयिकः स पुनर्मिथ्यादृष्ट्यादिषु सूक्ष्मसांपरायिकांतेषु कर्माष्टकोदयापेक्षः शांतक्षीणकषाययोः सप्तकर्मोदयापेक्षः सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिनोरघातिकर्मोदयापेक्षः ।

कषायोदयरंजिता योगप्रवृत्तिर्लेश्या ॥ ८ ॥ द्विविधा लेश्या। द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति। तत्र द्रव्यलेश्या पुद्गलविपाकिकर्मोदयापादितेति सा नेह परिगृह्यते आत्मनो भावप्रकरणात् । भावलेश्या कषायो- दयरंजिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते । ननु च योगप्रवृत्तिरात्मप्रदेशपरिस्पंदक्रिया सा वीर्य- लब्धिरिति क्षायोपशमिकी व्याख्याता कषायश्चौदयिको व्याख्यातस्ततो लेश्यानर्थांतरभूतेति ? नैष दोषः कषायोदयतीव्रमंदावस्थापेक्षाभेदादर्थांतरत्वं । सा षड्विधा—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजो- लेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । तस्यात्मपरिणामस्याऽशुद्धिप्रकर्षापेक्षया कृष्णादिशब्दोपचारः क्रियते । ननु चोपशांतकषाये क्षीणकषाये सयोगकेवलिनि च शुक्ललेश्यास्ति इत्यागमस्तत्र कषायानुरंजनाभावादौ- दयिकत्वं नोपपद्यते ? नैष दोषः पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया यासौ योगप्रवृत्तिः कषायानुरंजिता सैवेत्यमि- त्युपचारादौदयिकीत्युच्यते । तदभावादयोगिकेवल्यलेश्य इति च निश्चीयते । अत्र चोद्यते यथाऽज्ञानमौदयि- कमेवमदर्शनमपि दर्शनावरणोदयाद्भवतीत्यौदयिकं निद्रानिद्रादयश्चौदयिकाः वेदनीयोदयात् सुखदुःखमौद- यिकं नोकषायाश्च हास्यरत्यादयः षडौदयिकाः आयुरुदयाद्भवधारणं भवत्यौदयिकमुच्चैर्नीचैर्गोत्रकर्मोदयादुच्च- नीचगोत्रपरिणामो भवतीत्यौदयिको नामकर्मणि च जात्यादय औदयिकाः एतेषामपरिग्रहान्न्यूनं लक्षण- मिति ? अथ मतमात्मपरिणामस्याधिकृतत्वाच्छरीरादीनामौदयिकत्वेपि पुद्गलविपाकित्वात्तन्नामसंग्रह इति । एवमपि ये जीवविपाकिनस्तेषां ग्रहणं कर्तव्यं जात्यादीनामत उत्तरं पठति—

मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधः ॥९॥ मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधो भवति निद्रानिद्रादीनामपि दर्शन- सामान्यावरणत्वात्तत्रैवांतर्भावः । ननु च तत्त्वार्थाश्रद्धानं मिथ्यादर्शनमित्युक्तं सत्यमुक्तं सामान्यनिर्देशे विशेषांतर्भावात् । सोप्येको विशेषोऽयमपरो विशेषोऽदर्शनमप्रतिपत्तिर्मिथ्यादर्शनमिति ।

लिंगग्रहणे हास्यरत्याद्यंतर्भावः सहचारित्वात् ॥ १० ॥ लिंगग्रहणे हास्यरत्यादीनामंतर्भावो भवति कुतः सहचारित्वात् पर्वतग्रहणेन नारदग्रहणवत् ।

गतिग्रहणमघात्युपलक्षणं ॥ ११ ॥ अघातिकर्मोदयापादिता ये भावास्तेषां गतिग्रहणमुप- लक्षणं यथा काकेभ्यो रक्ष्यतां सर्पिरिति काकग्रहणमुपघातकोपलक्षणं । तेन जात्यादयो भावा नामकर्मविशे- षोदयापादिता वेदनीयायुर्गोत्रोदयकृताश्च गृह्यते । इह यथाक्रममिति वक्तव्यं गतिश्चतुर्विधेत्येवमाद्यानुपूर्व्य- संप्रत्ययार्थं । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । यः पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्विकल्पस्वरूपप्रति- पादनार्थमाह—

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

अन्यद्रव्यासाधारणास्त्रयः पारिणामिकाः ॥ १ ॥ जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमित्येते पारिणामि- का आत्मनस्त्रयो भावा अन्यद्रव्यासाधारणा वेदितव्याः । कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वं ?

कर्मोदयक्षयोपशमक्षयोपशमानपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न ह्येवंविधं कर्मास्ति यस्योदयात् क्षयात् क्षायो- पशमाद्वा जीवो भव्योऽभव्यो वेति चोच्यते । तदभावादनादिद्रव्यभवनसंबंधपरिणामनिमित्तत्वात्पारिणामिका इति व्यपदिश्यते ।

आयुर्द्रव्यापेक्षं जीवत्वं न पारिणामिकमिति चेन्न पुद्गलद्रव्यसंबंधे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्याभावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदायुर्द्रव्योदयाज्जीवतीति जीवो नानादिपारिणामिकत्वादिति चेन्न किं कारणं पुद्गलद्रव्यसंबंधे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्याभावात् । आयुर्हि पौद्गलिकं द्रव्यं यदि च तत्संबंधाज्जीवत्वं स्यान्नन्वेवमन्यद्रव्यस्यापि धर्मादेरायुःसंबंधाज्जीवत्वं स्यात् । किं च—

सिद्धस्याजीवत्वप्रसंगात् ॥ ४ ॥ यद्यायुःसंबंधापेक्षं जीवत्वं ननु सिद्धस्यायुरभावादजीवत्वं प्रसज्येत । ततस्तदनपेक्षत्वाज्जीवत्वं पारिणामिकमेव ।

जीवे त्रिकालविषयविग्रहदर्शनादिति चेन्न रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं जीवत्यजीवज्जीविष्यतीति त्रिकालविषयो विग्रहो दृश्यते ततः प्राणधारणार्थत्वात्कर्मापेक्षत्वेन पारिणामिकत्वमिति ? तन्न । कस्मात् ? रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् । रूढिशब्देषु हि क्रियोपात्तकाला व्युत्पत्त्यर्थैव न तत्र यथा गच्छतीति गौरिति ।

चैतन्यमेव वा जीवशब्दस्यार्थः ॥ ६ ॥ अथवा चैतन्यं जीवशब्देनाभिधीयते तच्चानादिद्रव्यभवननिमित्तत्वात् पारिणामिकं ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामेन भविष्यतीति भव्यः ॥ ७ ॥ भव्यादीनां प्रायेण भविष्यत्कालविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादिपर्यायेण य आत्मा भविष्यति स भव्य इतीमं व्यपदेशमास्कंदति ॥

तद्विपरीतोऽभव्यः ॥ ८ ॥ यो न तथा भविष्यत्यसावभव्य इत्युच्यते । किं कृतोऽयं विशेषः ? द्रव्यस्वभावकृतोऽतः पारिणामिकत्वमनयोः ।

योऽनंतेनापि कालेन न सेत्स्यत्यसावभव्य एवेति चेन्न भव्यराश्यंतर्भावात् ॥ ९ ॥ स्यादेतदनंतकालेनापि यो न सेत्स्यत्यसावभव्यतुल्यत्वादभव्य एव । अथ सेत्स्यति सर्वो भव्यस्ततः उत्तरकाले भव्यशून्यं जगत् स्यादिति ? तन्न, किं कारणं ? भव्यराश्यंतर्भावात् यथा योऽनंतेनापि कालेन कनकपाषाणो न कनको भविष्यति न तस्याधपाषाणत्वं कनकपाषाणशक्तियोगात् । यथा वाऽऽगामिकालो योऽनंतेनापि कालेन नागमिष्यति न तस्यागामित्वं हीयते । तथा भव्यस्यापि स्वशक्तियोगादसत्यामपि व्यक्तौ न भव्यत्वहानिः ।

भावस्यैकत्वनिर्देशो युक्त इति चेन्न द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतज्जीवश्च भव्यश्चाऽभव्यश्च जीवभव्याभव्या इति द्वंद्वे कृते तेषां भावे विवक्षिते एकत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्यानां भावो जीवभव्याभव्यत्वमिति ? तन्न, किं कारणं ? द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः । नहि भाव एकत्वेन वक्तव्य इति नियमोऽस्ति । ततो द्रव्यभेदाद्भेदे सति बहुत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्यानां भावा जीवभव्याभव्यत्वानीति । पुनः प्रत्येकमभिसंबंधो भवति जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमिति ।

द्वितीयगुणग्रहणमार्षोक्तत्वादिति चेन्न तस्य नयापेक्षत्वात् ॥ ११ ॥ अथ मतं द्वितीयगुणग्रहणमिह कर्तव्यं । कोऽसौ द्वितीयगुणः सासादनसम्यग्दृष्टिः सोऽपि जीवस्य साधारणः पारिणामिक एव आर्षे उक्तः सासादनसम्यग्दृष्टिरिति । को भावः ? पारिणामिको भाव इति । न कर्तव्यं पुनस्तस्य नयापेक्षत्वात् । मिथ्यात्वकर्मण उदयं क्षयमुपशमं वा नापेक्षत इत्यर्थे पारिणामिक इह पुनरनायौदयिक इत्यत्र गृह्यतेऽनंतानुबंधिकषायोदयात्तस्य निर्वृत्तेः । चशब्दः किमर्थः ?

अस्तित्वान्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वपर्यायवत्वाऽसर्वगतत्वाऽनादिसंततिबंधनबद्धत्वप्रदेशवत्त्वारूपत्वनित्यत्वादिसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ १२ ॥ अस्तित्वादयोऽपि पारिणामिका भावाः संति तेषां समुच्चयार्थश्चशब्दः । यदि तेऽपि पारिणामिकाः सूत्रे तेषां ग्रहणं कस्मान्न कृतं ?

अन्यद्रव्यसाधारणत्वादसूचिताः ॥ १३ ॥ अस्तित्वादयो हि धर्मा अन्येषामपि द्रव्याणां

साधारणास्ततस्ते न सूत्रिता । तद्यथा—अस्तित्वं तावत्साधारणं षड्द्रव्यविषयत्वात् । तत्कर्मोदयक्षयक्षयोपशमानपेक्षत्वात्पारिणामिकं । अन्यत्वमपि साधारणं सर्वद्रव्याणां परस्परतोऽन्यत्वात् कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात् तदपि पारिणामिकं । कर्तृत्वमपि साधारणं क्रियानिष्पत्तौ सर्वेषां स्वातंत्र्यात् । ननु च जीवपुद्गलानां क्रियापरिणामयुक्तानां कर्तृत्वं युक्तं धर्मादीनां कथं ? तेषामपि अस्त्यादिक्रियाविषयकमस्ति कर्तृत्वं कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तत्पारिणामिकं । ननु चात्मप्रदेशपरिस्पंदस्य योगसंज्ञकस्य यत्कर्तृत्वं न तत्साधारणमिति असाधारणेषूपसंख्येयं न तस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वात् यदस्य पुण्यपापयोः कर्तृत्वं तदन्यद्रव्याणामसाधारणमपि सन्न पारिणामिकं । कस्मात् ? उदयक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । मिथ्यादर्शनं हि दर्शनमोहोदयनिमित्तमविरतिप्रमादकषायाश्चारित्रमोहोदयनिमित्ताः योगाश्च क्षायोपशमिका इत्यन्यद्रव्यासाधारणानादिपारिणामिकचैतन्यसन्निधाने पुण्यपापयोः कर्तृत्वमिति पारिणामिकमिति चेन्न सर्वकालिककर्तृत्वप्रसंगात् । मुक्तानामपि चैतन्यमस्तीति पुण्यपापयोः कर्तृत्वं स्यात्ससारिणां चाविशिष्टं स्यात् । चैतन्यकारणस्याभेदाद्भोक्तृत्वमपि साधारणं । कुतः ? तल्लक्षणोपपत्तेर्वीर्यप्रकर्षात्परद्रव्यवीर्यादानसामर्थ्यं भोक्तृत्वलक्षणं यथात्माहारादेः परद्रव्यस्यापि वीर्यात्मसात्करणाद्भोक्ता । तथापि विषस्याचेतनस्य वीर्यप्रकर्षात् कोद्रवद्रव्यादिसारसंप्रहाद्भोक्तृत्वं । लवणादीनां च वीर्यप्रकर्षात्काष्ठादिद्रव्यलवणकरणाद्भोक्तृत्वं कर्मोदयापेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकं यदात्मनः शुभाशुभकर्मफलस्योपभोक्तृत्वं न तत्साधारणं न च पारिणामिकं तस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वात् । वीर्यांतरायक्षयोपशमांगोपांगनामलाभावष्टंभादात्मनः शुभाशुभकर्मफलोपभोगे सामर्थ्यमाविर्भवति । आहारादिवीर्यात्मसात्करणलक्षणोपभोगश्च भोगांतरायक्षयोपशमादुपात्तस्य च जरणं वीर्यांतरायक्षयोपशमात्कर्मांतरेण विषादीनां कथं भोक्तृत्वमिति चेत्प्रतिनियतशक्तित्वाद्द्रव्याणां भास्करप्रतापवत् । पर्यायवत्वमपि साधारणं सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतपर्यायोपपत्तेः कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकं । असर्वगतत्वमपि साधारणं परमाण्वादीनामविभुत्वाद्धर्मादीनां च परिमितासंख्यातप्रदेशत्वात्कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकं । यदस्य कर्मोपात्तशरीरप्रमाणानुविधायित्वं तदसाधारणमपि सन्न पारिणामिकं कर्मनिमित्तत्वात् । अनादिसंततिबंधनबद्धत्वमपि साधारणं । कस्मात् ? तस्य सर्वद्रव्याणां स्वात्मीयसंतानबंधाबद्धत्वं प्रत्यनादित्वात् । सर्वाणि द्रव्याणि जीवधर्माधर्माकाशकालपुद्गलाख्यानि प्रतिनियतानि पारिणामिकचैतन्योपयोगगतिस्थित्यवकाशदानवर्तनापरिणामवर्णगंधरसस्पर्शादिपर्यायसंतानबंधनबद्धानि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकं । यदस्यानादिकर्मसंततिबंधनबद्धत्वं तदसाधारणमपि सन्न पारिणामिकं कर्मोदयनिमित्तत्वाद्वक्ष्यते हि अनादिसंबंधे च सर्वस्येति । प्रदेशवत्वमपि साधारणं संख्येयाऽसंख्येयानंतप्रदेशोपेतत्वात्सर्वद्रव्याणां तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकं । अरूपत्वमपि साधारणं जीवधर्माधर्मकालाकाशानां रूपयोगाभावात् तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकं । नित्यत्वमपि साधारणं द्रव्याद्यादेशात्सर्वद्रव्याणां व्ययोदययोगाभावात् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकं । ऊर्ध्वगतित्वमपि साधारणमग्न्यादीनामूर्ध्वगतिपारिणामिकत्वात् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकमेव । अन्ये चात्मनः साधारणाः पारिणामिका योज्याः ।

अनंतरसूत्रनिर्दिष्टोपसंग्रहार्थश्चशब्द इति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतमनंतरसूत्रे निर्दिष्टानां गत्यादीनामुपसंग्रहार्थश्चशब्दो नास्तित्वादिसमुच्चयार्थ इति, तन्न—किं कारणं अनिष्टत्वात् । नहि गत्यादीनां पारिणामिकत्वमिष्यते तल्लक्षणाभावात् ।

त्रिभेदपारिणामिकभावप्रतिज्ञानाच्च ॥ १५ ॥ यतश्चौपशमिकादिभावसंख्याविधायिनि सूत्रे त्रिभेदः पारिणामिक इति प्रतिज्ञातमतो न गत्यादिसमुच्चयार्थश्चशब्दः ।

गत्यादीनामुभयवत्त्वं क्षायोपशमिकभाववदिति चेन्नाऽन्वर्थसंज्ञाकरणात् ॥ १६ ॥ अथ मतमेतत् यथा क्षायोपशमिकभावस्य क्षयोपशमात्मकत्वादुभयवत्त्वं तथा गत्यादीनामुभयवत्त्वादौदयिकपारिणामिकश्च त्रिभेद इति सिद्धमिति । तन्न, किं कारणं ? अन्वर्थसंज्ञाकरणात् । परिणामः स्वभावः प्रयोजनमस्येति पारिणामिक इत्यन्वर्थसंज्ञा । न चासौ स्वभावो गत्यादिषु विद्यते कर्मोदयनिमित्तत्वात् । किं च—

तथानभिधानात् ॥ १७ ॥ यथोभयवत्त्वाज्ज्ञानादय क्षायोपशमिका इत्यभिधीयते तथा गत्यादय औदयिकपारिणामिका इत्यभिधीयेरन् । न चाभिधीयते तथानभिधानात् क्षायोपशमिकवद्गत्यादयो नोभयवत । किं च—

अनिर्मोक्षप्रसगात् ॥ १८ ॥ गत्यादीनामुभयवत्वात्पारिणामिकत्वे सत्यनिर्मोक्षप्रसग सातत्यावस्थानात् । तस्मात्स्थितमेतदस्तित्वादिसमुच्चयार्थ एव चशब्द इति ।

आदिग्रहणमत्र न्याय्यमिति चेन्न त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहाने ॥ १९ ॥ स्यादेतज्जीवभव्याभव्यत्वानीत्यत्रादिग्रहण न्याय्य । अस्तित्वादीनामपाठ्यत्वादिति । तन्न, किं कारण ? त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहाने । आदिग्रहणे हि क्रियमाणे जीवभव्याभव्यत्वास्तित्वादीना पारिणामिकभावत्वात्त्रिविध इति यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञात तस्य हानि स्यात् ।

समुच्चयार्थेपि चशब्दे तुल्यमिति चेन्न प्रधानापेक्षत्वात् ॥ २० ॥ स्यान्मत समुच्चयार्थेपि चशब्देऽस्तित्वादीना पारिणामिकत्वेन समुच्चयात्त्रिभेदप्रतिज्ञाहानिस्तुल्येति। तन्न, किं कारण ? प्रधानापेक्षत्वात् । कण्ठोक्तानि त्रीणि प्रधानानि तदपेक्षा त्रिभेदप्रतिज्ञेति नास्ति विरोध । अस्तित्वादीनि तु साधारणत्वा च्चशब्देन द्योतितानीति तेषा गुणभाव । आदिशब्दे हि क्रियमाणेऽस्तित्वादीना प्राधान्य स्यात् जीवत्वादीनामुपलक्षणार्थत्वादप्राधान्य । तद्गुणसंनिधाने चोभयेषा प्राधान्य प्रसज्येत ।

सान्निपातिकभावोपसख्यानमिति चेन्नाऽभावात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदार्षे सांनिपातिकभाव उक्त स इहोपसख्यातव्य इति । तन्न, किं कारण ? अभावात्नहि षष्ठो भावोऽस्ति ।

मिश्रशब्देनाक्षिप्तत्वाच्च ॥ २२ ॥ यद्यप्यसौ विद्यते मिश्रशब्देनासावाक्षिप्त । ननु च मिश्रशब्द क्षायोपशमिकसग्रहार्थो न सान्निपातिकग्रहणार्थ इत्युच्यते—

चशब्दवचनात् ॥ २३ ॥ ओपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रो जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति सिद्धे यन्मिश्रशब्दसमीपे चशब्दकरण तेन ज्ञायते मिश्रशब्देनोभयमुच्यते इति । मिश्रश्च क क्षायोपशमिको भाव सान्निपातिकश्चेति इदमयुक्त वर्तते । किमत्रायुक्त ? यद्यस्ति सान्निपातिकोभावोऽभावादिति निरुच्यते। अथ नास्ति, कथमार्षे सान्निपातिको भावो नास्तीत्यभावादित्युच्यते सयोगभगापेक्षयास्तीत्यार्षे वचन । तत्राभावपक्षे आदिसूत्रे पूर्वोक्तानुकर्षणार्थश्चशब्द उक्तो भावपक्षे सान्निपातिकप्रतिपादनार्थश्चशब्द पूर्वोक्तानुकर्षणपेक्षया वेदितव्य । अथार्षोक्त सान्निपातिकभाव कतिविध इत्यत्रोच्यते—

षड्विंशतिविध षट्त्रिंशद्विध एकचत्वारिंशद्विध इत्येवमादिरागमे उक्त' ॥ २४ ॥ तत्र-दुग तिग चदु पंचे वय सजोगा होंति सन्निवादेसु । दस दस पचय एक्कय भावा छव्वीस पिंडेण । द्विभावसयोगेन दशाधिक परिगृह्यापशमिकादिचतुष्टयस्य चैकैकत्यागेन प्रथमे द्विभेदसयोगे चत्वारो भगा । तत्रैक औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशान्तक्रोध । द्वितीय औदयिकक्षायिक सान्निपातिक जीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकषाय । तृतीय औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिक जीव भावो नाम मनुष्य पचेंद्रिय । चतुर्थ औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो जीव द्वितीयद्विभावसयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकपरिग्रहात् क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकत्यागेन त्रयो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशान्तलोभ क्षीणदर्शनमोहत्वात् क्षायिकसम्यग्दृष्टि । द्वितीय औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशान्तमान आभिनिबोधिक ज्ञानी । तृतीय औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशान्तमायो भव्य । तृतीयद्विभावसयोगे औपशमिक परित्यज्य क्षायिकपरिग्रहात् क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकत्यागाद्द्वौ भगौ । तत्रैक क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि श्रुतज्ञानी । द्वितीय क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो भव्य । चतुर्थद्विभावसयोगे क्षायिकपरित्यागादेक क्षायोपशमिक [illegible]

जीवभावो नामाऽवधिज्ञानी जीव । त एते द्विभावसयोगभगा समुदिता दश । प्रथमत्रिभावसयोगे औदयिकौपशमिकौ परिगृह्य क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकभावपरिग्रहात्त्रयो भगा । तत्रैक औदयिकौपशमिकक्षायिकमान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि । द्वितीय औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोधो वाग्योगी । तृतीय औदयिकौपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमानो जीव । द्वितीयत्रिभावसयोगे औपशमिक परित्यज्यौदयिकक्षायिकौ परिगृह्य क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकस्य परिग्रहाद् द्वौ भगौ। तत्रैक औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकषाय श्रुतज्ञानी । द्वितीय औदयिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणदर्शनमोहो जीव । तृतीयत्रिभावसयोगे औदयिकपरिग्रहादौपशमिकक्षायिकत्यागादेक औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यमनोयोगी जीव । चतुर्थत्रिभावसयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकादिभावचतुष्टयस्यैकैकत्यागे चत्वारो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमान क्षीणदर्शनमोह काययोगी । द्वितीय औपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातवेद क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भव्य । तृतीय औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमानो मतिज्ञानी जीव । चतुर्थ क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोह पचेंद्रिय भव्य । त एते त्रिभावसयोगभगा समुदिता दश। चतुर्भावसयोगेन पचभगा औदयिकादीनामेकैकत्यागात् । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभ क्षीणदर्शनमोह पचेंद्रियो जीव । द्वितीय औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकषायो मतिज्ञानी भव्य । तृतीय औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातवेद श्रुतज्ञानी जीव । चतुर्थ औदयिकौपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातराग क्षीणदर्शनमोहो जीव । पचम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टिरवधिज्ञानी । पचभावसयोगेनैक औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि पचेंद्रियो जीव । एव षड्विंशतिविध सान्निपातिकभाव ।

षड्त्रिंशद्विध उच्यते—द्वयोरौदयिकयो सन्निपातादौदयिकस्यौपशमिकादिभि चतुर्भिरेकश सान्निपातापच भगा । तत्र प्रथम औदयिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्रोधी शात । द्वितीय औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोध । तृतीय औदयिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकषाय । चतुर्थ औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्रोधी मतिज्ञानी । पचम औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो भव्य । द्वयो रौपशमिकयो सन्निपातादौपशमिकस्योदयिकादिभिरेकश सान्निपाता पच भगा । तत्रैक औपशमिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशमसम्यग्दृष्टिरुपशातकषाय । द्वितीय औपशमिक औदयिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातकषायो मनुष्य । तृतीयऔपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातक्रोध क्षायिकसम्यग्दृष्टि । चतुर्थ औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातकषाय अवधिज्ञानी। पचम औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातदर्शनमोहो जीव । द्वयो क्षायिकयो सन्निपातात् क्षायिकस्य चौदयिकादिभि चतुर्भिरेकश सान्निपातात्पच भगा । तत्रैक क्षायिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि क्षीणकषाय । द्वितीय क्षायिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो मनुष्य । तृतीय क्षायिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिरुपशातवेद । चतुर्थ क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो मतिज्ञानी पचम क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहो भव्य । द्वयो क्षायोपशमिकयो सन्निपातात्क्षायोपशमि

नियमावली।

१ संस्कृत प्राकृत तथा संस्कृतटीकासहित दिगम्बरजैनाचार्यकृत दर्शन, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण, इतिहास, गणित, ज्योतिष, वैद्यकप्रभृति ग्रंथ छपते हैं।

२ ग्रंथमालाका प्रत्येक खंड (अंक) दश फारमसे (८० पृष्ठसे) कम नहीं होगा। और एक दो या तीनसे अधिक ग्रंथ नहीं रहेंगे।

३ इस ग्रंथमालाका मूल्य १२ खंडोंका सर्वसाधारणसे ८) रु प्रथम ही ले लिया जायगा और नैयायिक, वेदांतिक और संस्कृत पुस्तकालयोंकी सेवामें यह ग्रंथमाला विना मूल्य भी भेजी जायगी। परंतु पोष्टेज खर्च प्रत्येक अंकका ≈) वी पी से सबको देना होगा।

४ जो महाशय एक साथ १००) रु भेजेंगे वे यावज्जीव स्थायी ग्राहक समझे जायेंगे। परंतु मार्गव्यय उनको भी जुदा देना होगा।

५ जो दानी महाशय पुस्तकालयों, मंदिरों, विद्यार्थियों या विद्वानोंको वितरण करनेके लिये ग्राहक बनेंगे उनको १००)रु पेशगी भेजनेसे १२ खंड तक पंद्रह २ प्रति प्रत्येक खंडकी भेजी जायगी। मार्गव्यय पृथक् देना होगा।

मूल्य व पत्र भेजनेका पता—

पन्नालाल जैन,

मंत्री—श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभा, काशी,

पोष्ट—बनारस सिटी।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना।

यह ग्रंथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है। इसमें जो कुछ द्रव्यलाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही लगाया जायगा। इसकारण प्रत्येक धर्मात्मा उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एक २ दो दो ग्रंथ छपाकर जीर्णोद्धार करनेके लिये अथवा अपने पिता आदिकी स्मृतिके लिये द्रव्य प्रदान करें। दूसरें प्रत्येक मंदिरजीके शास्त्रभंडारमेंसे ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंका संग्रह करके रक्षा करें अथवा स्वयं दानी ग्राहक जो साधारण ग्राहक बनकर अपने यहांके संस्कृत पढ़नेवाले विद्यार्थियोंको अथवा संस्कृतज्ञ अन्यमती विद्वानोंको दान देकर सत्यार्थ पदार्थोंका प्रचार करें। शास्त्रज्ञानी महाशयोंके लिये ही हमने पांचवा नियम बनाया है।

प्रार्थी—पन्नालाल बाकलीवाल।